

Ա. Ա. ՆԱՍՐԱՆՅԱՆ

ԵՐԻՏՅՈՒՐՔԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՈՒ ՆՈՂԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԸԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ
ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ՆԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

А. С. АМБАРЯН

НАЦИОНАЛЬНАЯ И ЗЕМЕЛЬНАЯ
ПОЛИТИКА МЛАДОТУРОК
И ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ
В ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ
(1908—1914)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН
1979

7-22

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄԱԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Վ. Ս. ՀԱՄԲԱՐՅԱՆ

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՈՒ ՀՈՂԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ
ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
(1908—1914)

3458

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1979

Աշխատության մեջ վերլուծվում է երիտթուրքերի ազդային ու հողային քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում 1908—1914 թթ., ցույց է տրվում աշխատավոր գանգավածների կացության վատթարացումը, լուսաբանվում են նրանց ազատագրական շարժումները: Միաժամանակ բացահայտվում է հայ հասարակական-քաղաքական տառուտ ուժերի դիրքորոշումը այդ շարժումների նկատմամբ: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում երիտթուրքերի վարչակարգի դեմ մղվող սլայքարում Արևմտյան Հայաստանի աշխատավորների համագործակցության հարցին:

Պատ. խմբագիր պատմական գիտությունների դոկտոր
Հ. Մ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ պատմական գիտությունների
դոկտոր Հ. Գ. ԻնձիկՅԱՆԸ և պատմական գիտությունների թեկնածու
Գ. Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԸ

10601

31—78

Հ703/02/—79

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1979

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Սովետական պատմաբանները մի շարք արժեքավոր աշխատություններ են գրել երիտթուրքերի մասին և ցույց տվել նրանց դասակարգային էությունը, կատարած հեղաշրջման սահմանափակ բնույթը, շովինիստական գործունեությունը, ալլազգիների ու թուրք աշխատավորների հանդեպ կիրառած բռնություններն ու ճնշումները, արկածախնդրական արտարին քաղաքականությունը և այլն: Նրանք հատուկ ուշադրություն են դարձրել «Իթթիհատ վե թերաթի» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցության կամ իթթիհատի հակահայկական գործունեությանը և մերկացրել նրա հայաչինջ քաղաքականությունը¹:

¹ См. В. А. Гурко-Кряжин, История революции в Турции, М., 1923. И. Бутаев, Проблемы Турции, Л., 1925. Б. А. Борян, Армения, Международная дипломатия и СССР, М.—Л., ч. 1, 1928, ч. 2, 1929. Х. З. Габидуллин, Младотурецкая революция, М., 1936. А. Ф. Миллер, Очерки новейшей истории Турции, М.—Л., 1948, его же, 50-летие младотурецкой революции, М., 1958. Б. Данциг, Турция, М., 1949. Н. В. Карапетян, Армянский вопрос в Турции и политика империалистических держав накануне первой мировой войны (1908—1914), М., 1950 (автореферат). А. С. Тверитинова, Младотурки и пантюркизм («Краткие сообщения Института востоковедения», М., 1956, т. XXII). Е. К. Саркисян, Экспансионистская политика османской империи в Закавказье, Ереван, 1962, его же, Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начала XX вв., Ереван, 1972. М. С. Лазарев, Курдистан и курдская проблема, М., 1964. «Геноцид армян в Османской империи», Ереван, 1966. С. М. Аюбян, Западная Армения в планах империалистических держав в период первой мировой войны, Ереван, 1967. Ю. А. Петросян, Младотурецкое движение, М., 1971. А. О. Арутюнян, Кавказский фронт (1914—1917), Ереван, 1971. Г. З. Алиев, Турция в период правления младотурок, М., 1972. С. С. Степанян, Армения в политике империалистической Германии, Ереван, 1975. О. Г. Инджикян, Буржуазия Османской империи, Ереван, 1977. В. И. Шпилькова, Младотурецкая революция, 1908—1909 гг., М., 1977. Վ. Ա. Պարսամյան, Հայ ժողովրդի պատմություն (1801—1917), Երևան, 1967: Ա. Կ. Մնացականյան,

Երիտթուրքերի հակաժողովրդական ու հայաստան քաղաքականության մասին բազմաթիվ դրբեր ու հողվածներ են հրատարակվել նաև սփյուռքում:

Սակայն մինչև այժմ անբավարար են ուսումնասիրված կամ սովորում են թողնված այնպիսի կարևոր պրոբլեմներ, ինչպիսիք են՝ երիտթուրքերի հողային քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում, Արևմտյան Հայաստանի քաղաքային աշխատավորության ելույթները, գյուղացիական շարժումները, ղինվորական հուղումները, քաղաքական շրջանների դիրքորոշումը 1908—1914 թթ. և այլն: Ներկա աշխատության մեջ մենք փորձում ենք լուսաբանել այդ հարցերը: Միաժամանակ ջանում ենք ավելի հանգամանորեն վերլուծել իթթիհատի վարած ազգային քաղաքականությունը և գյուղացիության դժնդակ կացությունը նրա կառավարման տարիներին: Ուսումնասիրելով երիտթուրքերի քաղաքականությունն Արևմտյան Հայաստանի ժողովուրդների նկատմամբ, ինչպես և այդ ժողովուրդների պայքարը նրանց դեմ առանձին-առանձին, մենք ցույց ենք տալիս այդ պայքարի դասակարգային բովանդակությունը, շեշտելով, որ մի կողմում կանգնած էին Արևմտյան Հայաստանի

Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ուս և համաշխարհային հասարակական մտքի զնահատմամբ, Երևան, 1965: Ձ. Ս. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1965: Ս. Ս. Համբարյան, Ազրաբային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856—1914), Երևան, 1965: Հ. Մ. Պողոսյան, Ջեյթունի պատմությունը, Երևան, 1969: Կ. Ն. Քալամյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի օրինաչափության հարցի շուրջը, Երևան, 1969: Նույնի Արևմտահայերի դրությունը, «Հայկական հարցը» և միջազգային դիվանագիտությունը XIX դ. վերջին քառորդին և XX դ. սկզբին, Երևան, 1972 (դիսերտացիա): Մ. Վ. Արզումանյան, Հայաստանը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Երևան, 1972: Ջալալ Ջալիլ, «Ռոսի բուրգ» ամսագիրը որպես XX դարի սկզբի քրդական հասարակական-քաղաքական մտքի ուսումնասիրման աղբյուր: Կարլեն Չաչանի, Արժեքավոր վավերագրեր հայ-քրդական բարեկամական կապերի պատմությունից («Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրները և ժողովուրդները», հատ. VII, Քրդագիտություն, Երևան, 1975, էջ 168—192, 226—249): Մ. Պ. Աղաջան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976, «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828—1923)», Երևան, 1972:

Սովետական պատմաբաններից բացառություն է կազմում Ա. Գ. Նովիչևը, որը խոսելով երիտթուրքերի շովինիզմի մասին 1908—1914 թթ., գոնև մի նախադասությամբ չի դատապարտում նրանց հակահայկական, հայաջինջ քաղաքականությունը: Դրա փոխարեն նա հարկ է համարել զետեղել իր աշխատության մեջ թուրքական սուլթանների, երիտթուրքերի և նման ոճրագործների նկարները (տե՛ս Ա. Ա. Новичев. Турция, краткая история, М., 1965):

Ժողովուրդների շահագործող վերնաշերտերը՝ իրենց հովանավոր ու պաշտպան իթթիհատի հետ միասին, իսկ մյուսում՝ կեղեքվող ու հարստահարվող ազգությունների աշխատավոր զանգվածները: Հատուկ ուշադրություն ենք դարձնում նաև Արևմտյան Հայաստանի ժողովուրդների համագործակցության հարցին և վեր հանում նրանց համագործակցության առանձին դեպքերը:

Երիտթուրքերի տիրապետության ժամանակաշրջանի արևմտահայ ազգային-ազատագրական ու սոցիալական շարժումները անցյալում եղած շարժումների օրգանական շարունակությունն էին: Եվ չէր կարող այլ կերպ լինել, քանի որ 1908 թ. թեև Թուրքիայում կատարվել էր հեղաշրջում, կապիտալիստական հարաբերությունները XX դարի սկզբին XIX դարի երկրորդ կեսի համեմատությամբ որոշ չափով առաջադիմել էին, սակայն դեռ պահպանվել էին թուրքական բռնապետությունն ու ֆեոդալական կարգերի տիրապետությունը:

Արևմտահայ աշխատավորության ազատագրական պայքարը ինչպես անցյալում, այնպես էլ երիտթուրքերի կառավարման տարիներին. իր բովանդակությամբ բուրժուա-դեմոկրատական էր և ընթանում էր երկու թևերով՝ լիբերալ-բուրժուական ու դեմոկրատական²: Առաջինը ղեկավարում էին բուրժուական կուսակցությունները, որոնք ձգտում էին հաստատել Արևմտյան Հայաստանում ինքնավարություն՝ իրենց դասակարգի գերիշխանությամբ, իսկ երկրորդը՝ դեմոկրատական մտավորականները կամ ժողովրդական շարժումների բովից ծնված, աշխատավոր զանգվածների դասակարգային շահերն արտահայտող անհատները, որոնք ձգտում էին վերացնել բռնապետական կարգերը, ֆեոդալական-ճորտատիրական հարաբերությունները և հասնել արմատական դեմոկրատական վերակառուցումների: Չնայած նշված տարբերություններին, այդ երկու շարժումներն էլ առաջադիմական էին, որովհետև դրանք ճնշված ազգի ելույթներն էին գերիշխող ու կեղեքող վարչակարգի դեմ: Վ. Ի. Լենինը 1914 թ. փետրվարին գրում էր. «Ճնշված ազգի յուրաքանչյուր բուրժուական նացիոնալիզմի մեջ կա համադեմոկրատական բովանդակություն ընդդեմ ճնշման, և հենց այդ բովանդակությունն է, որ մենք անպայման պաշտպանում ենք...»³:

² Արևմտահայ ազատագրական շարժումների այդ երկու հոսանքների մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 256—258: «История СССР», т. V, М., 1968, стр. 382.

³ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 20, էջ 513:

Սակայն արևմտահայ ազատագրական շարժումներն անցյալի համեմատությամբ երիտթուրքերի կառավարման տարիներին ունեին որոշ տարբերություններ: Կապիտալիստական հարաբերությունների դարդացման և 1908 թ. հեղափոխության հետևանքով քաղաքային բնակչության շարժումներն ավելի ակտիվ դրսևորվեցին, իսկ գյուղացիական հուզումներն ավելի մասսայական բնույթ ընդունեցին, քան XIX դարի 50—70-ական թվականներին: Աշխուժացան Արևմտյան Հայաստանի ժողովուրդների համագործակցության փորձերը: Արևմտահայ բուրժուազիան՝ այժմ ուներ ավելի շեշտված ուսական կողմնորոշում: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ Ռուսաստանը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին վերաբացեց Հայկական հարցը և այն դարձրեց միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա: Եթե XIX դարի 60—70-ական թվականներին արևմտահայ բարձր հոգևորականության որոշ մասը նախապատրաստում էր ժողովրդի ապստամբական ելույթներ, ապա երիտթուրքերի կառավարման տարիներին այդ հոգևորականությունը համարյա ամբողջապես մերված էր լիբերալ-բուրժուազիայի հետ, կանգնելով նրա աջ թևում և աշխատում էր բարելավել արևմտահայության վիճակը իթթիհատի հետ բանակցություններ վարելու ճանապարհով:

Թուրքական պատմագրությունն անհիմն կերպով պնդում է, թե իբր Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած շարժումները եղել են ցարական կառավարության կամ դաշնակցական կուսակցության բացահայտ ու զաղտնի գործունեության արդասիքը⁴: Փաստական հարուստ սովյալներով ցույց ենք տալիս, որ այդ շարժումներն առաջացել են մեծ մասամբ տարերայնորեն՝ թուրքական կառավարության հակաժողովրդական ու հայահալած քաղաքականության հետևանքով: Հանրահայտ է, որ ցարիզմը դեմ էր արևմտահայ ազատագրական շարժումներին, իսկ դաշնակցությունը չէր կարող կազմակերպել հակաթթիհատական ելույթներ, որովհետև 1908—1911 թթ. համագործակցում էր երիտթուրքերի հետ, խաբվելով նրանց կեղծ խոստումներից: Իրավ է, 1912—1914 թթ. նա, երբ խզեց հարաբերությունները իթթիհատի հետ՝ ժողովրդական մասսաների մեջ հեղինակություն ձեռք բերելու համար կազմակերպեց ցուցադրական որոշ գործողություններ, բայց դրանք սոսկ կաթիլներ էին ժողովրդական շարժումների ծովում:

⁴ Տե՛ս Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963, էջ 8—9:

Ներկա ուսումնասիրության մեջ առաջ քաշված խնդիրների լուծման համար օգտագործել ենք Երևանի, Թբիլիսիի, Մոսկվայի ու Լենինգրադի պետական արխիվների ու գրադարանների բազմաթիվ աղբյուրներն ու գրականությունը, փաստաթղթերի ժողովածուներ ու հուշագրություններ, ցուցաբերելով, իհարկե, դրանց նկատմամբ քննադատական մոտեցում: Արխիվային նյութերից ամենից առաջ պետք է հիշատակել ռուսական դիվանագիտական աշխատողների (Կ. Պոլսի դեսպանի, էրզրումի գլխավոր հյուպատոսի, Բիթլիսի հյուպատոսի, Վանի փոխհյուպատոսի), ինչպես նաև հատուկ հանձնարարություններով թուրքիա ու Արևմտյան Հայաստան գործուղված առանձին պաշտոնյաների ղեկուցադրերը, որոնք գտնվում են Հայկական ՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական, Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության, ՍՍՀՄ պետական ռազմա-պատմական և Վրացական ՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվներում: Այդ ղեկուցադրերը հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում Արևմտյան Հայաստանի թե՛ սոցիալ-տնտեսական դրությունը և թե՛ հասարակական-քաղաքական շարժումների տեսական դրությունը և թե՛ հասարակական-քաղաքական շարժումների մասին: Հրատարակված նյութերից արժեքավոր են ժամանակի թերթերում ու ամսագրերում լույս տեսած բազմաթիվ հաղորդումներն ու հոդվածները: Հարուստ տեղեկություններ են տալիս հատկապես «Բյուհանդիտներ», «Մշակը», «Ազատամարտը», «Հորիզոնը», որոնք լույս էին տեսնում Կ. Պոլսում ու Թիֆլիսում և հրատարակում Արևմտյան Հայաստանից ստացած թղթակցությունները:

Հրատարակված աղբյուրներից արժեքավոր են նաև փաստաթղթերի ժողովածուները, որոնք կազմվել են ինչպես Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից առաջ՝ ցարական պաշտոնյաների, այնպես էլ հետո՝ սովետական պատմաբանների կողմից: Գրանցից պետք է հիշատակել՝ «Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении», Петроград, 1915, «Геноцид армян в Османской империи», Ереван, 1966, «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին «քաղաքականության փաստաթղթերում (1828—1923)», Երևան, 1972: Առաջին ժողովածուն բաղկացած է բացառապես ցարական պաշտոնական փաստաթղթերից, երկրորդը՝ այդ փաստաթղթերից զատ պարունակում է նաև ուրիշ նյութեր (բուլղարիկացի գործիչների հոդվածներ ու ճառեր, դեմոկրատական-առաջադիմական անհատների հուշեր ու աշխատություններ, հայ հոգևորականների ղեկուցադրեր ու հաղորդումներ, քաղաքի ու գյուղի աշխատավորների բողոքներ և այլն): Երրորդ ժո-

դովածուի մեջ ղեկավարած փաստաթղթերը գրեթե ամբողջապես վերցված են պաշտոնական հրատարակություններից: Այդ փաստաթղթերը պայմանագրեր, համաձայնագրեր, հուշագրեր, ղեկավարների և ղիվանագիտական այլ պաշտոնատար անձանց ղեկուցագրեր են, գրագրություններ, նոթագրություններ, արձանագրություններ և այլն:

Մեր թեմայի վերաբերյալ հարուստ նյութեր ենք քաղել նաև այն հեղինակների աշխատություններից, որոնք ապրել կամ եղել են Արևմտյան Հայաստանում և տեսել են դեպքերն ու իրադարձությունները: Գրանցից պետք է հիշատակել Ա. Գոյին (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), որը 1909 թ. հուլիս-օգոստոսին շրջագայելով Արևմտյան Հայաստանում, հայոց առաջնորդարաններից ու գյուղական քահանաներից նյութեր հավաքեց և իր տպավորությունների հետ միասին 1912 թ. հրատարակեց «Վանի, Բիթլիսի և էրզրումի վիլայեթները» ուսումնասիրությունը: Նման գործ կատարեց նաև Ռ. Բեկդուլյանցը, որն այցելել էր Արևմտյան Հայաստան 1914 թ. աշնանը⁵:

Արժեքավոր են, այնուհետև, Գեղամ Տեր-Կարապետյանի (Գեղամ և Տատրակ կեղծանուններով) աշխատությունները. նա Մուշի հայոց առաջնորդարանի քարտուղարն էր, իսկ 1908 թ. հեղաշրջումից հետո տարոնահայության կողմից ընտրվեց օսմանյան պալատի պատգամավոր և մայրաքաղաքում աշխատում էր ամոքել իր հայրենակիցներիցավերը: Մամուլում նա հրատարակեց գյուղի իրական կյանքից վերցրած մի շարք պատմվածքներ⁶, իսկ 1911 թ. լույս ընծայեց արժեքավոր մի գրքույկ, որի մեջ փաստական ու վիճակագրական հարուստ տվյալներով ցույց տվեց արևմտահայ գյուղացիության դժնդակ կացությունը Թուրքիայի տիրապետության պայմաններում⁷:

Արևմտյան Հայաստանի հասարակական հարաբերությունների և ժողովրդական շարժումների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ ենք քաղել նաև սփյուռքահայ մտավորականների հուշերից, որոնք լույս են ընծայվել արտասահմանում՝ հայրենակցական ղանազան միությունների կողմից:

⁵ Տե՛ս Բ. Бекгульяны, По Турецкой Армении, впечатления от поездки летом в 1914 году, Ростов-на-Дону, 1914.

⁶ Գեղամ Տեր-Կարապետյան, Տարոնի աշխարհ, պատկերներ, պատմվածքներ, Փարիզ, 1931:

⁷ Գեղամ Տեր-Կարապետյան, Հողային հարցը հայրենակ նահանգներում մեջ, Կ. Պոլիս, 1911:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒ ՀՈՂԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

XX դարի սկզբին սոցիալական ու ազգային հակասությունները Թուրքիայում սրվելով հասել էին մեծ շահերի: Աշխատավոր զանգվածները տառապում էին թե՛ ֆեոդալական, թե՛ կապիտալիստական և թե՛ կիսագաղութային ճնշումներից: Առանձնապես ծանր էր ոչ թուրք ժողովուրդների դրությունը, որոնք սոցիալական հարստահարումների հետ միասին ենթարկվում էին նաև ազգային ու կրոնական հալածանքների: Սուլթանական բռնապետությունը ատելի էր դարձել նաև թուրքական երիտասարդ բուրժուազիայի ու բուրժուական ուղի բռնած կալվածատերերի համար, որոնք անձի և գույքի անապահովության պայմաններում անկարող էին ծավալել կապիտալիստական լայն գործունեություն: Այն անտանելի էր դարձել անդամ մանր պաշտոնյաների ու զինվորականների համար, որոնք ամիսներ շարունակ աշխատավարձ չէին ստանում: Մի խոսքով, համիդյան բռնակալության սոցիալական հենարանը խիստ նեղացել էր ու դարձել խախտ: Առիթ էր պետք քաղաքական ահեղ ցնցումների ու տիրակալի գահավիժման համար: Այդ առիթը եղավ ռուսական առաջին բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությունը, որը մեծ ազդեցություն ունեցավ Եվրոպայի և Ասիայի մի շարք ժողովուրդների հեղափոխական պայքարի վերելքի վրա: Վ. Ի. Լենինը նշում էր. «1905 թվականի ռուսական շարժումից հետո դեմոկրատական հեղափոխությունն ընդգրկել է ողջ Ասիան՝ Թուրքիան, Պարսկաստանը, Չինաստանը: Աճում է խմորումն անգլիական Հնդկաստանում»¹:

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 19, էջ 83:

Իմանալով Պետերբուրգի իրադարձությունների մասին, Աբղուլ Համիդը ձեռնարկեց մի շարք միջոցառումներ, որպեսզի հեղափոխական տրամադրությունները Ռուսաստանից չթափանցեն Ռուրբիա: Անձնական քարտուղարի վկայությամբ՝ սուլթանը կորցրեց բունը, երբ իմացավ, որ «Իշխան Պոտյոմկին-Տավրիչևսկի» զրահանավը կարմիր դրոշ պարզած լողում է Սև ծովում: Սուլթանը կարգադրեց թույլ շտալ, որ «խոռվաբարները» մոտենան թուրքական ափերին, մանավանդ անցնեն Բոսֆոր-Պարզանելով²: Բայց հակառակ նրա ցանկության ռուսական հեղափոխությունը ներթափանցում էր Ռուրբիա և ակտիվացնում բռնակալության դեմ պայքարող ուժերի գործողությունները:

1907 թ. դեկտեմբերի վերջին Փարիզում երիտթուրքական կազմակերպությունների ու այլ ընդդիմադիր ուժերի մասնակցությամբ կայացած կոնգրեսում ընդունվեց դեկլարացիա, որի մեջ նշվում էին սուլթանական վարչակարգի ավերիչ հետևանքները կայսրության ոչ միայն բրիտանյա, այլև մահմեդական բնակչության համար և նրա տապալաման անհրաժեշտությունը: «Այսօր,— ասվում էր դեկլարացիայում,— ամեն ոք, որ ընդունակ է մտածելու, պարզ կը հասկանա, թե թյուրք կառավարության մեջ անմիջական փոփոխություն մը միայն կրնա արդեփև կայսրության վերջնական մեծ աղետը և քայքայումը, պետք է ուրեմն անհապաղ ու բոլոր հնարավոր միջոցներով տապալել ընթիմ մը, որ այսքան աղետներու պատճառ եղավ»: Ապա դեկլարացիայում նշվում էր, որ Աբղուլ Համիդի գահազրկումից հետո երկրում պետք է ստեղծել ներկայացուցչական վարչակարգ (պառլամենտ): Կոնգրեսի մասնակիցները ազդարարում էին. «Մենք կը միանանք ընդհանուր պայքարի մը համար, հարգելով միանգամայն յուրաքանչյուր կազմակերպության ինքնավարությունը, կը միանանք անկեղծորեն, եղբայրորեն և նախքան կոփ սկսելը՝ խոստում կուտանք չի թուլանալ, ու կը հայտարարենք սուլթանին՝ թե մեր զենքերը վար չենք դնել, մինչև որ Ռուրբիոյ համար նոր պարագլուխ մը չը բանանք»³:

Երիտթուրքական կազմակերպությունները որոշել էին ապստամբվել 1909 թ. աշնանը, բայց տեսնելով, որ Անգլիան ու Ռուսաստանն իրենց Ռեկլան համաձայնությամբ (1908 թ. ապրիլ) անդամահատում են Ռուրբիան, արագացրին որոշման իրագործումը:

1908 թ. դարնանը երիտթուրքերի փարիզյան խմբի ղեկավարները առաջարկեցին Ռուրբիայի իրենց զինակիցներին անցնել ակտիվ գործողությունների: Թուրքական բանակի մի խումբ սպաներ՝ Նիազի, էնվեր ու Թալեաթ բեյերի զլխավորությամբ, հուլիսին Ռեսնայում ու Սալոնիկում (Մակեդոնիա) ապստամբություն բարձրացրին: Բռնակալը փորձեց խեղդել շարժումն իր բնում, բայց նրա ուղարկած բանակներն անցան ապստամբների կողմը⁴:

Երիտթուրքական զորամասերը ուղղվեցին դեպի մայրաքաղաք, ճանապարհին իրենց միացնելով համիդյան կարգերից դժգոհ բազմաթիվ բրիտանյա ու մահմեդական զանգվածներ: Շարժումը գնալով աճեց, ընդունելով սպառնալի բնույթ: Ապստամբության ղեկավարները, վախենալով դեմոկրատական պայքարի ծավալումից, շտապեցին գործարքի մեջ մտնել սուլթանի հետ ու լիկվիդացնել ստեղծված իրավիճակը: Այդ նպատակով հուլիսի 23-ին նրանք պահանջեցին Աբղուլ Համիդից՝ վերականգնել 1876 թ. սահմանադրությունը: Չգտնելով ուրիշ ելք, արյունոտ բռնակալը կատարեց նրանց պահանջը: Հուլիսի 24-ին ելլող Քյոշկի հրապարակում հավարված ամբոխին նա կեղծավորաբար հայտարարեց. «Իմ որդիներ, ես միշտ էլ սահմանադրական եմ եղել: Ինձ շրջապատող տղետ խորհրդականների մեղքով է, որ սահմանադրությունն ուշացել է»⁵: Երիտթուրքերը բավարարվեցին սահմանադրության հռչակումով և հեղափոխությունը համարեցին ավարտված: Նրանք Ռուրբիան համարեցին սահմանադրական միապետության երկիր և սուլթանին ու նրա բազմաթիվ պաշտոնյաներին թողեցին անձեռնմխելի:

1908 թ. աշնանը տեղի ունեցան իթթիհատական պառլամենտի ընտրությունները, ուր թուրքերը կազմեցին հարաբերական մեծամասնությունը (պառլամենտի 266 պատգամավորներից 125-ը թուրքեր էին, 70-ը՝ արաբներ, 26-ը՝ ալբանացիներ, 23-ը՝ հույներ, 10-ը՝ հայեր, 4-ը՝ բուլղարներ, 4-ը՝ հրեաներ, 3-ը՝ սերբեր և 1-ը՝ ուլահ)⁶, այն դեպքում,

⁴ Երիտթուրքեր անունը առաջացավ տակավին XIX դարի առաջին կեսին եվրոպական դեվանադիտական ու հասարակական շրջաններում և օգտագործվում էր բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր կողմնակից էին Օսմանյան կայսրության առաջադիմական վերակառուցումներին: Իսկ Ռուրբիայում այն ստացավ լայն տարածում 1908 թ. հեղափոխությունից հետո՝ ֆրանսերենի արտասանությամբ և թուրքերենի հոգնակիով «ժեռն թուրքեր», կրճատ՝ «ժեռն»:

⁵ B. A. Гурко-Крѣжик, նշված աշխ., էջ 33:

⁶ Տե՛ս Վ. Փալազյան, Իմ հուշեր, հ. 2, Պեյրուֆ, 1952, էջ 90—91:

² Տե՛ս Ю. А. Петросян, Младотурецкое движение, М., 1971, стр. 217.

³ «Դրոշակ», 1908, № 1, էջ 3:

երբ Թուրքիայի 27 միլիոն բնակչութունից Թուրքերը կազմում էին 8—10 միլիոն⁷:

Օսմանյան պառլամենտում ապահովվեց նաև շահագործող վերնաշերտերի մեծամասնությունը: Պառլամենտի պատգամավորների 35%-ը կրոնավորներ էին, այսինքն՝ մահմեդական բարձրաստիճան հոգեորականներ, 30%-ը՝ կալվածատերեր, 20%-ը՝ համիդյան պաշտոնյաներ, 10%-ը՝ ազատ արհեստի և 5%-ը՝ անորոշ մասնագիտության անձինք⁸: Պառլամենտում աննշան էր աշխատավոր բնակչության ներկայացուցիչների թիվը:

Ինչ վերաբերում է կուսակցություններին, ապա պատգամավորներից 160-ը իթթիհատականներ էին, 20—25-ը՝ լիբերալներ (Ահրար կուսակցությունից), 4-ը՝ դաշնակցականներ, 2-ը՝ բուլղար կուրբիստներ, 1-ը՝ սոցիալ-դեմոկրատ և 70-ը՝ անկուսակցականներ⁹:

Պառլամենտի նախագահ ընտրվեց երիտթուրքերի գաղափարական ու տեսական ղեկավար Ահմեդ Ռիզա բեյը¹⁰, իսկ իթթիհատի մյուս գործիչները շմտան կառավարության կազմի մեջ: Նրանք հրամայողի ու հսկողի ֆունկցիաներն իրացրին զրսից: Այդպիսով կազմվեց յուրատեսակ երկիրխանություն¹¹:

⁷ П. И. Аверьянов, Этнографический и военно-политический обзор азиатских владений Османской империи, СПб., 1912, стр. 3—4.

⁸ Տե՛ս Վ. Փափազյան, նշված աշխ., էջ 90—91:

⁹ Նույն տեղում, էջ 93:

¹⁰ Համիդյան կառավարության գաղտնի ոստիկանապետ Ջիյա բեյը իր հուշերում պատմում էր, որ սուլթանն այն կարծիքին էր, թե կաշառել կարելի է ամեն մեկին, սակայն դայրանում էր, որ Ահմեդ Ռիզա բեյը չի կաշառվում ոչ ոսկով և ոչ էլ պաշտոնով: Երբ կատարվեց 1908 թ. հեղափոխությունը և այդ «անկաշառ» մարդը դարձավ պառլամենտի նախագահ, ո՛վ դարձանք, նա համբուրեց իր համար ատելի ու այնքան թշնամի սուլթանի ձեռքը: «Ցավոք, բէրը ականատես եղան այդ հանդիսավոր հանդիպմանը: Համիդը քիչ մնաց անզգայանար, երբ Փարիզյան վտարանդին հայտարարեց, որ նրա անձնավորությունը անձեռնմխելի է և որ նա առաջվա պես կմնա օսմանյանների տերն ու իբրև ապացույց լիզեց դեռ երկկվա իր թշնամու ձեռքը: Շուտով այդ մասին թուրքական թերթերը շեփորեցին ամբողջ աշխարհին: Հին թուրքերը հուզված թափահարեցին զուխները, իսկ երիտասարդ թուրքերը գաղտագողի ժպտացին»: М. Б. Хаджеташи. Убийца на троне (записка начальника тайной полиции в Турции), Пг., 1918, стр. 230.

Մի այլ ատիթով Ջիյա բեյը հիշում էր. «Երբ ես հետադառնում կարգացի, որ սուլթանը անձամբ ընդունել է Ահմեդ Ռիզային և սեղմել նրա ձեռքը, ինձ թվաց, թե ես հեթիաթ եմ կարգում: Դա անշափ դժվար էր պատկերացնել» (նույն տեղում, էջ 169):

¹¹ Տե՛ս В. И. Шнилькова, Младотурецкая революция 1908—1909 гг., М., 1977, стр. 127, 262.

1908 թ. հոկտեմբերին «Միություն և առաջադիմությունը» հրապարակեց իր ծրագիրը, որի հիմքում ընկած էր 1876 թ. սահմանադրությունը: Բայց իթթիհատի ծրագիրը որոշ չափով տարբերվում էր այդ սահմանադրությունից: 1876 թ. սահմանադրությամբ սուլթանն էր նշանակում մեծ վեզիրին ու մինիստրներին: Եթե պատգամավորների պալատը ներկայացնում էր մեղադրանք, ապա նրանք կարող էին ազատվել կամ դատվել միայն սուլթանի կամքով: Մինչդեռ երիտթուրքերի ծրագրով մինիստրները պատասխանատու էին պալատի առաջ և նրա վստահությունը կորցնելու դեպքում պարտավոր էին հրաժարական տալ:

1876 թ. սահմանադրությամբ սենատի նախագահն ու անդամները նշանակվում էին սուլթանի կողմից, սենատորներն անփոխարինելի էին և նրանց թիվը չպետք է գերազանցեր պատգամավորների պալատի անդամների թիվից: Երիտթուրքերի ծրագրով սենատորների թիվը անսահմանափակ էր և միայն նրանց 1/3-ն էր նշանակում սուլթանը, իսկ 2/3-ը ընտրվում էր պալատի պատգամավորների կողմից:

1876 թ. սահմանադրությամբ ընտրական իրավունք ունեին 25 և դրանից բարձր տարիք ունեցողները, իսկ երիտթուրքերի ծրագրով այդ իրավունքը տրվում էր 21 և ավելի տարիք ունեցողներին:

Եթե 1876 թ. սահմանադրությունը թուլատրում էր բնակիչներին ընտրել պատգամավորներ միայն իրենց պրովինցիաներից, երիտթուրքերի ծրագիրը սահմանում էր, որ նրանք կարող են ընտրել պատգամավորներ նաև ուրիշ պրովինցիաներից:

1876 թ. սահմանադրությամբ մինիստրությունները նախապատրաստում էին օրինագծերը, իսկ սուլթանը հաստատում էր, մինչդեռ երիտթուրքերը սահմանում էին, որ ամեն մի օրինագիծ, թեկուզև այն ներկայացվի 10 պատգամավորների կողմից, ենթակա է պալատի քրենարկմանը:

1876 թ. սահմանադրությունը պաշարողական վիճակ էր հայտարարում այն վայրերում, որոնք կարող էին հղի լինել «խռովություններով», իսկ երիտթուրքերի ծրագիրը մերժում էր այդ թեզը, միաժամանակ առաջարկում, որ պետք է ընդարձակել տեղական մարմինների իրավունքները, վերակառուցել ռազմական ուժերը, կապիտալիստների ու բանվորների միջև սահմանել օրենքներ և այլն¹²:

¹² Տե՛ս ՍՍՁՄ ԿՊՌՊՍ, ֆ. 2000, գ. 6849, թթ. 87—88, տե՛ս նաև X. Յ. Габидуллин, նշված աշխ., էջ 106—107:

Այդպիսով, երիտթուրքերի ծրագիրը, հեղափոխական շարժումների ճնշման տակ, փոքր-ինչ բնդլայնում էր 1876 թ. կամ Միդհատի խիստ սահմանափակ բուրժուական սահմանադրությունը, սակայն երկրի համար արմատական վերակառուցումներ չէր նախատեսում:

Աբդուլ Համիդը իր գահին մնաց մինչև 1909 թ. գարունը: Նա փորձեց իրացնել հետադիմական հեղաշրջում, բայց անհաջողություն մատնվեց և նույն թվականի ապրիլի 26-ին արտաքսվեց Սալոնիկ¹³: Գերանից հետո երիտթուրքերը իրենց «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն անվանեցին քաղաքական կուսակցություն, վերջ դրեցին երկ- իշխանությունը և դարձան երկրի լիակատար տերն ու տնօրենը: Նրանք նոր սուլթան նշանակեցին Աբդուլ Համիդի եղբորը՝ թուլամիտ ու կամա- ղուրկ Մեհմեդ V Ռեշադին (1844—1918) և առաջարկեցին նրան գահա- կալել, բայց ոչ կառավարել:

Երիտթուրքերի հեղափոխությունը նեղ, բուրժուական հեղափոխու- թյուն էր և ունենալով մակերեսային բնույթ, արմատապես չէր կարող լուծել ժողովրդական-դեմոկրատական խնդիրները: Վ. Ի. Լենինը տար- բեր առիթներով անդրադառնալով երիտթուրքերի հեղափոխությանը, ցույց տվեց, որ այն ազատություն չբերեց թուրքական բռնակալության ճիրաններում տառապող աշխատավորներին: Դեռ 1908 թ. հոկտեմբերին «Իրազարձությունները Բալկաններում և Պարսկաստանում» հոդվածում նա գրում էր, որ երիտթուրքերի հեղափոխությունը «թույլ է... չի արթ- նացնում ժողովրդի ստորին խավերը, չի հարուցում մասսաների իսկա- կան ինքնուրույնությունը... թշնամի է օսմանյան կայսրության մեջ սկսվող պրոլետարական պայքարին...»¹⁴: 1917 թ. նոյեմբերին Վ. Ի. Լենինը նշում էր. «Եթե օրինակի համար վերցնենք XX դարի հեղափո- խությունները, ապա հարկ կլինի, իհարկե, պորտուգալական ու թուր- քական հեղափոխություններն էլ բուրժուական համարել: Բայց նրանցից ո՛չ մեկը, ո՛չ էլ մյուսը «ժողովրդական» չեն, որովհետև ժողովրդի մաս- սան, նրա վիթխարի մեծամասնությունը ակտիվ, ինքնուրույնորեն, իր սեփական տնտեսական ու քաղաքական պահանջներով նկատելի կեր- պով հանդես չի եկել այդ հեղափոխությունից և ոչ մեկի մեջ»¹⁵:

Երիտթուրքական հեղափոխությունը չբավարարեց անգամ թուր- քիայի բուրժուական ու մանրբուրժուական որոշակի շրջաններին և

¹³ Տե՛ս «Մշակ», 1909, № 78, ապրիլի 17:

¹⁴ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 15, էջ 268—269:

¹⁵ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 25, էջ 537:

իթիհատական կուսակցության անդամների մի զգալի մասին: Այդ պատճառով էլ նրանք շուտով ստեղծեցին իրենց առանձին կազմակեր- պություններն ու կուսակցությունները և իթիհատի հանդեպ բռնեցին օպոզիցիոն դիրք: Այսպես, 1908 թ. կազմակերպվեց «Օսմանյան դեմո- կրատական կուսակցությունը» («Ֆրեզասի իբադ»), 1909 թ. «Լիբերալ- ների» («Ահրար»), «Մեղմ լիբերալների» («Մյուֆեդիլ հյուսեիթ-փերվե- բան ֆրեզասի»), «Ռեֆորմների օսմանյան կուսակցությունը» («Իսլա- հաթի էսասիե օսմանիե ֆրեզասի»), 1910 թ.՝ «Ժողովրդական» («Ահրար ֆրեզասի») կուսակցություններն ու կազմակերպությունները: 1911 թ. աշնանը անգլիական գիվանագիտության խորհրդով ու պաշտպանու- թյամբ դրանք բոլորը միացան ու ստեղծեցին «Ազատություն և համա- ձայնություն» («Հյուրիեթ վե իթիլաֆ») կուսակցությունը, որը համա- գործակցության մեջ մտավ իթիհատական վարչակարգից զժգոհ մի շարք ոչ թուրք ժողովուրդների բուրժուական ու մանրբուրժուական կուսակցությունների հետ¹⁶: 1911 թ. դեկտեմբերին «Ազատություն և համաձայնություն» հրապարակեց իր ծրագիրը, որով պահանջում էր՝ պաշտպանել սահմանադրությունը, ամրապնդել լիբերալ կարգերը, իրագործել ապակենտրոնացման սկզբունքները և այլն: Սակայն այդ թիղերը առաջ էին քաշվում մասսաների մեջ համակրանք շահելու, բայց ոչ երբեք կենսագործվելու նպատակով:

«Հյուրիեթ վե իթիլաֆ» ձգտում էր տապալել երիտթուրքերի իշխանությունը և հաստատել իր ղեկատարության: Եվ ահա օգտագործե- լով տրիպոլիտանական պատերազմում (1911—1912) իթիհատական- ների անհաջողությունները, 1912 թ. հուլիսին իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը: Սակայն չլուծելով երկրի ներքին ու արտաքին առաջնահերթ խնդիրները և պարտվելով Բալկանյան պատերազմում, այդ կուսակցու- թյունը շուտով հեղինակազրկվեց: Երիտթուրքերը 1913 թ. հունվարի 23-ին կազմակերպեցին պետական հեղաշրջում ու կրկին նվաճեցին իշխանությունը: 1914 թ. կազմվեց եռապետություն (տրիումվիրատ)՝ իշխանությունը կենտրոնացավ էնվեր, Թալեաթ և Զեմալ փաշաների ձեռքում: Առաջինը զրավեց ռազմական, երկրորդը՝ ներքին, իսկ եր- րորդը՝ ժովային գործերի մինիստրի պաշտոնը: Օսմանյան պառլամենտը կորցրեց իր նշանակությունը, իսկ 70-ամյա սուլթան Մեհմեդ V-ը վերածվեց խրտվիլակի:

¹⁶ Տե՛ս Գ. Յ. Ալուե, Նշված աշխ., էջ 212:

Ամրապնդելով իրենց դիրքերը, իթթիհատի պարագլուխները սկսեցին վարել մոլի շովինիստական քաղաքականություն: Դա բացատրվում էր նրանով, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամները, հատկապես նրա ղեկավարները, ֆեոդալական-բյուրոկրատական միջավայրից դուրս եկած մտավորականներ, սպաներ, պաշտոնյաներ և կալվածատերեր էին ու արտահայտում էին թուրքական ռեակցիոն կղերականության, կալվածատիրության և մոլի ազդայնական բուրժուազիայի շահերը: Երիտթուրքերը նպատակ դրեցին երկրում հաստատել թուրքական բուրժուազիայի գերիշխանություն¹⁷: Չբավարարվելով դրանով, նրանք խնդիր դրեցին նաև թուրքացնել օսմանյան լծի տակ ընկած բոլոր ժողովուրդներին և առաջ քաշեցին պանօսմանիզմի գաղափարախոսությունը, քարոզելով, որ Թուրքիայում այսուհետև չկան մահմեդականներ, քրիստոնյաներ կամ այլ ժողովուրդներ, այլ կա միայն մեկ ազգ՝ օսմանյան ժողովուրդ: Իթթիհատի պարագլուխները գտնում էին, որ այլազգիների ձուլման համար անբավարար է միայն համոզման եղանակը, «հարկ եղած դեպքում պետք է զենք գործածել»¹⁸:

Սակայն տեսնելով, որ պանօսմանիզմի գաղափարախոսությունը անհաջողության է մատնվում, երիտթուրքերը 1912—1913 թթ. անցան պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի կամ պանթուրանիզմի պրոպագանդամանը, կամենալով Ասիայի, Աֆրիկայի ու Եվրոպայի բոլոր մահմեդականներին ու թյուրքալիզու ժողովուրդներին համախմբել Թուրքիայի ղեկավարության տակ: Նրանք քարոզում էին, որ մահմեդականները ոչ արաբներ են, ոչ թուրքեր, ոչ քրդեր, ոչ շերքեղներ և ոչ լազեր, այլ «միասնական իսլամական համայնքի անդամներ են»¹⁹: «Սերիլ ուռուշադ» («Ճշմարիտ ուղղության ճանապարհ») ամսագրի խմբագիր Մեհմեդ-Ալիֆը դուրանի անունից այդ ժողովուրդներին առաջարկում էր հրաժարվել իրենց ազգային պահանջներից և սպառնում, որ համառու գեպքում կպատժվեն ալլահի կողմից: Պանիսլամիզմի կողմնակիցները հայտարարում էին, որ եթե հաջողվի համախմբել Ասիայի, Աֆրիկայի ու Եվրոպայի մահմեդականներին, «մենք, անկասակած, կդառնանք աշխարհի վրա գերիշխող ազգություն»²⁰:

¹⁷ Օսմանյան կայսրության բուրժուազիայի մասին մանրամասն տե՛ս Զ. Գ. Ինճիկյանի նշված աշխատությունում:

¹⁸ «Մշակ», 1912, № 84, ապրիլի 22:

¹⁹ А. С. Тверитинова, Младотурки и пантюркизм («Краткие сообщения Института востоковедения», М., 1956, т. XXII, стр. 67).

²⁰ Նույն տեղում, էջ 68:

Պանթյուրքիստները պրոպագանդում էին, որ բոլոր թյուրքալիզու ժողովուրդները՝ սկսած Չինաստանից մինչև Դանուբ պատկանում են մի միասնական ազգի և պետք է համախմբվեն թուրքական մեծ պետությունը ներկայացնող Օսմանյան Թուրքիայի ղեկավարության տակ: 1911 թ. նրանք ստեղծեցին «Թուրքական օջախ» («Թյուրք օջախը») ընկերությունը և սկսեցին հրատարակել «Թուրքական հայրենիք» («Թյուրք յուրդու») ամսագիրը, որի ձևկատին գրվում էր՝ «Աշխատել թուրքի օգտին» ղեկը²¹:

Պանթյուրքիստները կազմեցին իրենց մինիմում և մաքսիմում ծրագրերը: Համաձայն մինիմում ծրագրի, պետք էր ստեղծել «Փոքր կամ նոր Թուրանը», որի սահմանները հասնելու էին Կ. Պոլսից մինչև Բայկալ լիճը և Մոնղոլիայից մինչև Կազան, իսկ մաքսիմում ծրագրով պետք էր ստեղծել «Մեծ Թուրանը», որի սահմանները տարածվելու էին ձապոնական ջրերից մինչև Սկանդինավյան լեռները և Սառուցյալ օվկիանոսից մինչև Տիբեթի բարձրավանդակը: Պանթյուրքիստները գտնում էին, որ «Մեծ Թուրանի» ստեղծումը պետք է կատարվի «հրով ու սրով»²²:

Երիտասարդ թուրքերն այնուհետև անհրաժեշտ էին համարում միացնել պանթյուրքիզմը պանիսլամիզմին և աշխատում էին ապացուցել, թե իբր մահմեդականության հիմքում ընկած են «հասարակական կառուցվածքի ամենադեմոկրատական սկզբունքները»՝ հավասարությունն ու եղբայրությունը: Երիտթուրքական գաղափարախոս Ջեմալ նուրի բեյը գտնում էր, որ ապագա համաթուրանական պետության մեջ ղեկավար դերը պետք է պատկանի թուրքերին, քանի որ նրանք իբր ավելի բազմամարդ են ու քաղաքակիրթ, արաբերենը լինելու էր բոլոր մահմեդականների կրոնական լեզուն, իսկ թուրքերենը՝ պաշտոնական ու խոսակցական լեզուն²³: Իրենց այդ ցնորամիտ պլանների իրագործման համար երիտասարդ թուրքերը կողմնորոշվեցին դեպի կայզերական Գերմանիան և փորձեր կատարեցին մերձենալ նաև ձապոնիային:

Սակայն իթթիհատական կառավարությունը ոչ միայն չկարողացավ իրագործել իր երազանքները, այլև կրելով պարտություն պարտության հոտից, զրկվեց մի շարք տիրույթներից: 1911 թ. սեպտեմբերի 29-ին

²¹ Նույն տեղում:

²² Նույն տեղում, էջ 69:

²³ Տե՛ս նույն տեղում:

Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ Իտալիայի հետ, որի հետևանքով, 1912 թ. հոկտեմբերին կողանի պայմանագրով, հարկադրված եղավ Իտալիային զիջել Տրիպոլիտանիան ու Կիրենայիկան և վերջնականապես վտարվեց Աֆրիկայից:

Դեռ չէր ավարտվել այդ պատերազմը, երբ 1912 թ. հոկտեմբերին Բալկանյան երկրները՝ Բուլղարիան, Հունաստանը, Սերբիան ու Չերնոգորիան ազատագրական պայքար ծավալեցին թուրքական դավթիչների դեմ և ջախջախիչ հարված հասցնելով, վճռեցին Բալկաններից: 1913 թ. ապրիլին կոնգրեսում կնքած պայմանագրով Թուրքիան կորցրեց իր եվրոպական բոլոր տիրույթները, բացառությամբ Կ. Պոլսից և Արևելյան Թրակիայի փոքր մասից: Օգտագործելով Բալկանյան երկրների ներհակութունները, 1913 թ. հուլիսի 23-ին երիտթուրքերը խախտեցին կոնգրեսի պայմանագիրը և պատերազմը վերսկսելով՝ Կ. Պոլսի 1913 թ. օգոստոսի 13-ի պայմանագրով Բուլղարիայից ետ ստացան Ադրիանապոլիսը:

* * *

Երիտթուրքերը սահմանադրության հուշակումից անմիջապես հետո մեղմեցին հակահայկական բաղաքականությունը: Զգտելով ամրապնդել իրենց դիրքերն արևմտահայերի մեջ և կանխել նրանց ազատագրական պայքարը, նրանք արևմտահայության օգտին անցկացրին որոշ բարեփոխումներ՝ վերացրին սուլթանի կողմից ստեղծված արտակարգ ռեժիմը, որն արգելում էր հայերին տեղափոխել գավառից գավառ, գյուղից քաղաք կամ մեկնել արտասահման²⁴, թուլատրեցին կոտորածների ու հալածանքների հետևանքով արտասահման փախած հայերին ետ վերադառնալ, որի շնորհիվ Ամերիկայում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում և հատկապես Կովկասում հանգրվանած տարագիրներից շատերը եկան հայրենիք: 1908 թ. հոկտեմբերին «Գործը» գրում էր, որ «Թուրքիայում սահմանադրություն հայտարարելուց մինչև այժմ վերադարձել են մոտ 180 հազ. գաղթական»²⁵: 1909 թ. սկզբներին Տարոն վերադարձան մոտ 5000 մարդ, իսկ հետագայում նրանց թիվն ավելի մեծացավ: 1909 թ. սեպտեմբերի 16-ին Բիթլիսի ռուսական հյուպատոս Վ. Շիրկովը գրում

²⁴ Տե՛ս վրացական ՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (այսուհետև՝ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ.), ֆ. 71, գ. 43, թթ. 163—168, ֆ. 15, ց. 1, գ. 67, թ. 243:

²⁵ «Գործ», 1908, № 30, հոկտեմբերի 16:

էր, որ Ռուսաստանից Թուրքիա վերադարձող հայերի քանակը «զնալով մեծանում է»²⁶:

Երիտթուրքերի կառավարման սկզբնական շրջանում բանտերից ու արսորավայրերից արձակվեցին բազմաթիվ հայ կալանավորներ²⁷, առժամանակ արգելվեց հակահայկական պրոպագանդան: Մի շարք գափառներում կազմակերպվեց մահամեղականների ու բրիտանացիների եղբայրացում, մեծարվեցին բռնապետության դեմ ակտիվ պայքարողները և հարգանք մատուցվեց այդ պայքարում զոհվածների հիշատակին: 1908 թ. ամռանը Բիթլիսում բրիտանացիների և մահամեղականների միտինգում փառաբանվեցին հայ ֆեդայիները, ապա հայերը, թուրքերն ու բրդերը պսակ դրին Ադրյուր Սերոբի գերեզմանին²⁸:

Վանում թուրքերն ու հայերը զինվորական նվազախմբի ուղեկցությամբ զնացին Արարուց եկեղեցին և ծաղիկներով զարդարեցին համիդյան բռնապետության դեմ մղած պայքարում ընկածների շիրիմները²⁹:

Կարինում մահամեղականներն ու բրիտանացիները հավաքվելով միտինգի, մեծարեցին 1907 թ. հակակառավարական շարժման ղեկավարներին: Ապա այցելեցին հայոց գերեզմանատունը և հոգեհանգիստ կատարեցին այդ շարժման օրերին զոհվածների հիշատակին³⁰:

Երիտթուրքերը միաժամանակ դադարեցրին հայուկների հետապնդումը, որի շնորհիվ շատերը դուրս եկան թաքստոցներից և տուն վերադարձան: Նրանք մեղմեցին նաև կրոնական հալածանքները: Երկրի մի շարք շրջաններում դավանափոխված հայերը վերադարձան բրիտանական հավատին: 1909 թ. հոկտեմբերի 20-ին «Բյուզանդիոնը» գրում էր, որ Մուշի Կինճ գավառակի Բեշոր գյուղախմբի 105 ընտանիք նորից «Հայաստանյայց ս. եկեղեցվոյ գիրկը դարձած են: Անոնք 1895-ի ջարդերուն ատեն քյուրտ պեյերու կողմն բռնի իսլամացուցված էին և իբրև

²⁶ Ռուսաստանի արտարին բաղաքականության արխիվ (այսուհետև՝ ՌԱՔԱ.), ֆ. «Վաղարիսիվ», 1909, ց. 482, գ. 543, թ. 52:

²⁷ Տե՛ս ՌԱՔԱ., ֆ. «Վաղարիսիվ», 1908, ց. 482, գ. 1644, թ. 58—59, ՍՍՀ Կենտրոնական պետական ռազմապատմական արխիվ (այսուհետև՝ ԿՊՊԱ.), ֆ. 2000, գ. 6562, թ. 29:

²⁸ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1909, № 3732, հունվարի 15:

²⁹ Տե՛ս Արտակ Գաբրիելյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, Փարիզ, 1947, էջ 177—178:

³⁰ Տե՛ս ՌԱՔԱ., ֆ. «Վաղարիսիվ», 1908, ց. 482, գ. 1644, թ. 58—59, «Բյուզանդիոն», 1909, № 3732, հունվարի 15:

զերի կ'գործածվին: Այժմ քյուրտերեն վախ շունենալով դարձած են իրենց մայր եկեղեցիին ծոցը»³¹:

Բնորոշ է, որ բոնոսթյամբ մահմեդականացված հայուհիները նույնպես փորձեցին վերագառնալ իրենց հարազատների մոտ: Միայն Կ. Պոլսում 1909 թ. օգոստոսի սկզբին նման խնդրագրերով դիմեցին պատրիարքարան 10 հայուհիներ³²:

Իթթիհատական կառավարությունը ցրեց սուլթանի կողմից հայերին հալածելու և բնաջնջելու համար հավաքագրված «Սեյար», «Ջանբեգար», «Վաթանփերվեր» ունրագործ բանդաները, ինչպես նաև վերացրեց Արևմրտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում հայկական շարժումները ճնշելու նպատակով հաստատված զորանոցները և ֆեղայիների զեմ պայքարելու համար ստեղծված դիվիզիայի հրամանատարի պաշտոնը³³:

Նոր կառավարիչները բացեցին իրենց ազմինխատրացիայի զոնները հայերի առջև ու նրանց պաշտոններ տվին: Թուրքական ոստիկանության կողմից դեռ երեկ հալածված հայերը նշանակվեցին մյուզիբ, մուխասարիֆ և կայմակամ: 1912—1913 թթ. էրզրումի վիլայեթում արդեն կար 32, իսկ Վանի վիլայեթում՝ 30 հայ պաշտոնյա³⁴:

1908 թ. հեղափոխությունից հետո արևմտահայերը իրավունք ստացան ունենալ իրենց ներկայացուցիչներն օսմանյան պառլամենտում: 1908 թ. պառլամենտում ընտրվեցին 10 պատգամավորներ, որոնցից 2-ը՝ իթթիհատական, 4-ը՝ դաշնակցական, 1-ը՝ լիբերալ («Ահրար» կուսակցության անդամ), 1-ը՝ հնչակյան, 2-ը՝ անկուսակցական³⁵:

1908 թ. սեպտեմբերին վերսկսեց գործել արևմտահայ ազգային սահմանադրությունը և վերաբացվեց Ազգային ժողովը, որոնք արդելված էին սուլթան Աբդուլ Համիդի կողմից 1891 թ.³⁶:

Աշխուժացավ նաև արևմտահայության մշակութային կյանքը: Երկրի մի շարք վայրերում բացվեցին ազգային դպրոցներ, գրադարաններ և կուլտուր-լուսավորական այլ հաստատություններ: 1909 թ. Վանում կառուցվեց Երամյան վարժարանի նոր շենքը, Մուշում՝ 5 դպրոց: Դպրոցներ բացվեցին նաև գյուղերում: Միայն Մուշի դաշտում 1—2

31 «Բյուզանդիոն», 1909, № 3949, հոկտեմբերի 20:

32 ՏՆ՝ «Բյուզանդիոն», 1909, № 3886, օգոստոսի 5:

33 ՏՆ՝ «ՌԱՔԱ», ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1909, ց. 482, գ. 543, թթ. 65—66:

34 ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 719, թ. 247:

35 ՏՆ՝ Վ. Փափագյան, նշված աշխ., էջ 96:

36 ՏՆ՝ նույն տեղում, էջ 70:

տարվա ընթացքում գործեցին մոտ 20 նոր դպրոցներ: 1909 թ. նոյեմբերի 17-ին Վ. Շիրկովը գրում էր. «Դպրոցների բացումը շարունակվում է Մուշի դաշտի ու Սասունի բոլոր գյուղերում»³⁷: 1912 թ. նոյեմբերին Վանի ուսական փոխհյուպատոս Ս. Պ. Օլֆերը հաղորդում էր. «Դպրոցական գործը հայերի մոտ... տարեցտարի առաջադիմում է»³⁸: Բացվեցին ակումբներ ու գրադարաններ, հրատարակվեցին թերթեր ու ամսագրեր: Վանում կառուցվեցին «Ազատության լույս» և «Մ. Ավետիսյան» գրադարան-ընթերցարանները, հրատարակվեցին «Աշխատանք», «Վան-Տոսպ» թերթերը, կարինում լույս տեսավ «Հառաջը», Խարբերդում՝ «Եփրատը» և այլն: Հրատարակվեցին համիդյան ռեժիմը քննադատող բազմաթիվ աշխատություններ: Հարստացավ նաև թատերական խաղացանկը. բեմահարթակ բարձրացան ազատասիրական ու հայրենասիրական մի շարք պիեսներ, որոնք մերկացնում էին Աբդուլ Համիդի արյունոտ ռեժիմը և պրոպագանդում ղեմոկրատական գաղափարներ, խարազանում շովինիզմը և փառաբանում հումանիզմը³⁹:

Այս բարեփոխությունները երիտթուրքերը կատարեցին արևմտահայերի ազատագրական շարժումները կանխելու, իրենց դիրքերն ամրապնդելու և հեղինակություն ձեռք բերելու համար, իսկ երբ հասան նպատակին, ցույց տվին իրենց խսկական դեմքը: Դիմենք փաստերին.

1908 թ. հեղափոխությունից հետո երիտթուրքերը երկրի որոշ շրջաններում վերացրին ավազակությունը, որի շնորհիվ հայ գյուղացիները կարողացան փոքր-ինչ շունչ քաշել: 1908 թ. սեպտեմբերի 28-ին էրզրումի ուսական գլխավոր հյուպատոս Ն. Սկրյաբինը հաղորդում էր, որ թուրքական կառավարությունն օգոստոսի վերջերից վճռական միջոցների դիմեց քրդերի ավազակությունները սահմանափակելու և վերացնելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով նա Մուշից պատժիչ ջոկատներ ուղարկեց Բուլանըխի և Վարդոյի կազանները⁴⁰: Իսկ 1909 թ. մարտի 1-ին ուսական հյուպատոս Ակիմովիչը Բիթլիսից գրում էր, որ իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ «վերջին ամիսներին քրդերն անճանաչելի են դարձել: Նրանք բոլորովին դադարեցրել են իրենց կողոպուտներն ու սպանությունները հայկական գյուղերում, մի բան, որ ղժվար էր նրանցից սպասել»⁴¹:

37 ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1909, ց. 482, գ. 543, թ. 69:

38 Նույն տեղում, 1912, գ. 719, թ. 247:

39 ՏՆ՝ Արտակ Գաբրիելյան, նշված աշխ., էջ 216:

40 ՏՆ՝ ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1908, ց. 482, գ. 1644, թ. 83:

41 Նույն տեղում, գ. 543, թ. 8:

Բայց հեղեղն անցավ, և ջուրը նորից իր հունով գնաց: Երիտթուրքերը երբ սկսեցին հովանավորել ազաներին, սրանց ավազակախմբերը կրկին գործի անցան: Թալանչիական հարձակումներից առաջվա սկսած ամենից շատ տուժում էին հայ գյուղացիները: Արգեն 1910 թ. երկրի համարյա բոլոր վայրերից ստացվեցին բազմաթիվ բողոքագրեր, որոնք սլատմում էին հայերի նկատմամբ բռնությունների, թալանի ու առևանգումների մասին⁴²: Հինգ ամսվա ընթացքում (1911 թ. հունվար—մայիս) երկրի միայն երկու վիլայեթներում սպանվել ու վիրավորվել են 89 հայ, առևանգվել ու մահմեդականացվել են 18 հայուհի⁴³: 1912 թ. Ս. Պ. Օլֆերերը նշում էր, որ թուրքական պաշտոնական տվյալներով վանի վիլայեթում սպանվել է 50 հայ, հայերից հափշտակվել է 3040 անասուն, ապա ավելացնում, որ իրականում այդ թվերն ավելի մեծ են⁴⁴:

Արևմտահայերի սպանություններն ու կողոպուտները շարունակվեցին նաև իթիլաֆի կառավարման ամիսներին, իսկ որոշ հեղինակների վկայությամբ՝ նույնիսկ շատացան: Հենվելով Թուրքիայի հայաբնակ վայրերից ստացած տեղեկությունների վրա, 1912 թ. «Մշակը» գրում էր. «Հարստահարումները, կեղեքումները, մասնակի կոտորածները, սպանությունները բազմացել էին վերջին տարիներին, բայց նրանք ավելի մեծ ծավալ ստացան անմիջապես այն օրից ի վեր, երբ տապալվեց իթիլահատական տիրապետությունը, գործի գլուխ անցավ իթիլաֆի կուսակցությունը»⁴⁵:

Արևմտահայության նկատմամբ գործադրվող բռնություններն ու առևանգումները, սպանություններն ու կողոպուտները նոր թափ ստացան 1913 թ., երբ իշխանությունը իթիլաֆիստներից կրկին անցավ իթիլահատականների ձեռքը: Բավական է նշել, որ միայն վեց ամսվա ընթացքում (1913 թ. հունվար—հունիս) սպանվեց 106, վիրավորվեց 88 մարդ, առևանգվեց 59 հայուհի, կատարվեց 484 զինված հարձակում հայկական գյուղերի վրա և հափշտակվեցին բազմաթիվ անասուններ⁴⁶: «Մշակը» նշում էր, որ 1913 թ. գարնանից մինչև հուլիսի կեսերը «Բիթլիսի կուսակալության մեջն հղած սպանություններն ու կողոպուտ-

ները կհատկապես անցած 1908-ի կեսն մինչև 1912-ի մեջ հղածներուն»⁴⁷:

Անձն ու գույքը անապահով էին նաև Արևմտյան Հայաստանի քրդական գյուղերում: Օգտվելով նոր կառավարիչների թույլտվությունից, ազայական հորդաները կոտորում ու թալանում էին նաև քուրդ աշխատավորներին, տանում նրանց անասունները: 1912 թ. սեպտեմբերին Միր Մհերի և Սեիդի բանդաները հարձակվելով քրդական Ակրեկ, Կաշկա, Քյուրդվան և Էրմանց գյուղերի վրա, ավերեցին դրանք ու տարան անասունները⁴⁸: Մի շարք տեղերում նրանք այնպես թալանեցին բնակիչներին (օրինակ՝ Չխուրում), որ վերջիններս գերադասեցին լքել իրենց բնակավայրերը և տեղափոխվել այլ գավառ⁴⁹:

Աղաներն ու ցեղապետները առևանգում էին նաև քրդերի կանանց ու աղջիկներին: Դրա հետևանքով նրանք հարկադրված էին թողնել գյուղերը և հեռանալ⁵⁰: Սակայն ավազակները հայկական գյուղերն ավելի շատ էին ավերում, քան քրդական կամ թուրքական գյուղերը: 1913 թ. հունիսի 13-ին Վ. Շիրկովը նշում էր, որ Բիթլիսի վիլայեթում ավազակությունից «թուրքերն ու քրդերը այնպես շեն տուժում, ինչպես հայերը»⁵¹:

Երիտթուրքերի կառավարման տարիներին կոտորվում ու կեղեքվում էին նաև ասորիները, հատկապես հարթավայրային շրջաններում: Այսպես, 1911 թ. Ջուլամերկում քրդական հրոսակախմբերը հարձակվեցին նեստորական Աշուտ գյուղի վրա, սպանեցին 10, վիրավորեցին 8 մարդու և տարան 7000 գլուխ անասուն⁵²: Նման փաստեր շատ կարելի է բերել:

Երիտթուրքերը լսել անգամ չուղեցին Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ ընկած ժողովուրդների ազգային ինքնորոշման կամ ինքնավարության մասին: Դիտելով Արևմտյան Հայաստանը որպես կամ թուրքիայի անբաժան մասը, նրանք այդ երկրամասի վարչական բաժանումը պահպանեցին այնպես, ինչպես Արդուլ Համիդի կառավարման տարիներին՝ Արևմտյան Հայաստանը բաժանված էր վանի, Բիթլիսի,

42 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1910, գ. 544, թ. 72:

43 Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1911, № 4451, հունիսի 17:

44 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1913, ց. 482, գ. 719, թ. 279:

45 «Մշակ», 1912, № 195, սեպտեմբերի 4:

46 Տե՛ս «Մշակ», 1913, № 193, սեպտեմբերի 3:

47 «Մշակ», 1913, № 165, հուլիսի 30:

48 Տե՛ս «Աշխատանք», 1912, № 43—90, էջ 8:

49 Տե՛ս «Մշակ», 1913, № 113, մայիսի 26:

50 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1914, ց. 482, գ. 546, թ. 144:

51 Նույն տեղում, թ. 143:

52 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 719, թ. 77:

Գիարբեքերի, Խարբերգի, Սըվազի և Էրզրումի վիլայեթների կամ կուսակալութունների, դրանցից յուրաքանչյուրը՝ սանջակների (գավառների), սանջակները՝ կազանների (գավառակների), իսկ կազանները՝ նահիեների կամ գյուղախմբերի: Միակ փոփոխությունը մի երկու կազանների առանձին շրջանների անջատումն ու միացումն էր հարեան գավառներին:

Երիտթուրքերը պահպանեցին նաև Արևմտյան Հայաստանի վիլայեթների կառավարման նախկին վարչաձևը: Վիլայեթի գլուխ կանգնած էր կուսակալը կամ վալին, սանջակինը՝ գավառապետը կամ մութասարիֆը, կազայինը՝ գավառակապետը կամ կայմակամը, նահիեինը՝ տեղամասի պետը կամ մյուղիրը, իսկ գյուղինը՝ գյուղապետը կամ մութաթարը, ուստի: Կուսակալի, գավառապետի իրավասության տակ դործում էին մշտական խորհուրդներ (մեջլիսներ), որոնք ունեին խորհրդակցական նշանակություն և ընտրվում էին տեղական բնակիչներից կամ նշանակվում վերադաս պաշտոնյաների կողմից: Մեջլիսի անդամները կարող էին լինել և՛ քրիստոնյաները, և՛ մահմեդականները: Եթե գավառում գերիշխում էին մահմեդականները, ապա մեջլիսում պետք է գերակշռեին նրանց պատգամավորները: Այդպիսի իրավունք ունեին նաև քրիստոնյաները:

1908—1909 թթ. համիդյան հին ապարատի կողքին կայսրության ինչպես այլ շրջաններում, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում կազմակերպվեց նոր՝ երիտթուրքական ապարատը: Առաջինը, ինչպես ասվեց, կառավարում էր, իսկ երկրորդը՝ ղեկավարում և հսկում էր նրա գործունեությունը: Երիտթուրքերի մարտական շտաբը «իթթիհատական ակումբներն» էին, որոնք գտնվում էին մի քանի մարզկանց, կամ ինչպես նրանց անվանում էին՝ «փաթթոցավորների» ձևերում, որոնցից ամենօրյա խորհուրդներ ու հրահանգներ էին ստանում կուսակալը, զինվորական հրամանատարն ու այլ պետեր: Այդ «փաթթոցավորները» հաճախ մասնակցում էին համիդյան իշխանությունների խորհրդակցություններին և մեկ-երկու խոսքով կամ զլխի շարժումներով վճռում քննարկվող խնդիրները: Ականատեսներից մեկին իր հուշերում գրել է. «Բոլոր կառավարական ճյուղերում մի անկյունում նստած էր մի իթթիհատական... պետական պաշտոնատարները գործերը վճռելիս՝ հոնքերի տակից կը նայեին վախով ու ակնածանքով անկյունը քաշված կոմիտեի ներկայացուցիչին, և խնդիրը կը լուծվեր համաձայն նրա զլխի շարժումներին և կամ «օլուր»-«օլմաղին» («կը լինի-չի լինիր»)»⁵³:

1908—1909 թթ. Արևմտյան Հայաստանում բավականին շատացան երիտթուրքական ակումբները, քաղաքներից թափանցելով նաև գավառները: 1909 թ. մարտի 21-ի արխիվային մի փաստաթղթում նշվում էր. «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի Վանի ակումբը կարողացավ իր բաժանմունքներն ստեղծել Շատախում, Սարայում և Արճեշում⁵⁴: Տարբեր շրջաններում այդ ակումբները տարբեր անվանում ունեին. Մուշում, օրինակ, կոչվում էին «Մուհամմեդիե», էրզրումում՝ «Ջերիկի իմիե» («Լուսավորություն») և այլն⁵⁵: Երիտթուրքերը հայտարարում էին, որ ակումբների նպատակը քրիստոնյաների ու մահմեդականների փոխհարաբերությունների կանոնավորումն ու մերձեցումն է և մասսաներին հավատացնելու համար նրանց մեջ ընդգրկում էին նույնիսկ շարքային հայեր ու թուրքեր⁵⁶: Սակայն հետագայում նրանք հավաքագրեցին բացառապես բեյերին, մահմեդական մուսուլման հոգևորականներին, զինվորներին, համիդեական քրդերին, որոնք անցյալում աչքի էին ընկել իրենց բռնություններով ու ոճրագործություններով: 1912 թ. «Բյուզանդիոնը» գրում էր, որ Մուշի դաշտում երիտթուրքական ակումբներում ընդգրկված են «կառավարական այն բոլոր պաշտոնյաները, որոնք հանցանք մը ունեին և անցյալին մեջ զեղումներ գործած էին, այսպես ամրացնելու համար իրենց զիրքը, պաշտոնը, իրենց բռնությունները...»⁵⁷: Երիտթուրքական ակումբները ղեկավարվելով իթթիհատական կառավարության ցուցումներով, խստորեն հետևում էին բնակչությանը և անհրաժեշտության դեպքում գործադրում վճռական միջոցներ⁵⁸:

Պահպանելով հին պետական մեքենան, իթթիհատի պարագլուխները հովանավորեցին իրենց վայրագություններով ու ոճրագործություններով ճանաչված համիդյան պաշտոնյաներին⁵⁹: Չբավարարվելով դա-

⁵⁴ Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2000, գ. 6948, թ. 132:

⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 7716, թ. 51, ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1911, ց. 432, գ. 1647, թ. 3:

⁵⁶ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1908, ց. 482, գ. 1644, թ. 65, 76:

⁵⁷ «Բյուզանդիոն», 1912, № 4817, օգոստոսի 30: Տե՛ս նաև Վ. Փափազյան, նշված աշխ., էջ 81, 154:

⁵⁸ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1908, ց. 482, գ. 542, թ. 68—69, գ. 1644, թ. 78:

⁵⁹ «Բյուզանդիոն» գրում էր, որ Բիթլիսի վիլայեթի մի շարք գավառներում «կառավարական գործերը կը գտնվին էլաղասիներու, տերերեյներու և աշխրեյներու զխաբարներուն ձեռքը, նույնիսկ այս սահմանադրական կառավարության օրով» («Բյուզանդիոն», 1913, № 5016, ապրիլի 23):

⁵³ Թուրքեն Տեր-Մինասյան, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, Լոս-Անճելոս, Գալիֆորնիա, 1952, հ. 2, էջ 91—92:

նով, նրանք համիդյան պաշտոնյաներից շատերին առաջ քաշեցին և չնորհեցին ավելի բարձր աստիճաններ: Օրինակ, Մուշի մուֆասսարիֆ Հյուսեին բեյը, որ, Բիթլիսի սուսական հյուպատոսի վկայությամբ, դեռ 1904 թ. «կուրորեն կատարում էր Կ. Պոլսից եկած հրամաններն ու հետապնդում հայերին»⁶⁰, 1909 թ. մայիսին նշանակվեց Բիթլիսի կուսակալ և շարունակելով իր նախկին ոճրագործությունները, միայն մեկերկու ամսվա ընթացքում սպանեց 16 հայ⁶¹:

Ալի փաշան դեռ Աբդուլ Համիդի կառավարման տարիներին Տարոնում հռչակվել էր իր զազրելի արարքներով: 1898 թ. նա բնաջնջեց Սասունի Սպաղանք գյուղը, որի համար առաջ քաշվելով սուլթանի կողմից, նշանակվեց Բիթլիսի վիլայեթի ժամանակավոր կառավարիչ ու զորքերի հրամանատար: Բայց մեկ տարի անց՝ 1899 թ. Փափշենում (կամ Բաբշենում) հայգուկների դեմ վարած կոլում խայտառակ պարտություն կրեց և հեղինակագրվեց: Բռնակալը նրան տեղափոխեց Երզնկա և նշանակեց զորամասերից մեկի հրամանատար: 1901 թ. Բիթլիսում բնակվող իր բարեկամներից մեկին գրած նամակում նա գանձառվել էր, որ տիրապետող ռեժիմը չի նպաստում իր վերելքին: Կրակներն այդ նամակը ուղարկեցին մայրաքաղաք, և սուլթանը հրամայեց պաշտոնազրկել ու ձերբակալել նրան: 1908 թ. ազատվելով Երզնկայի բանտից, Ալի փաշան իթթիհատի կառավարության կողմից նշանակվեց սատիկանության մինիստր, իսկ 1912 թ.՝ Բիթլիսի կուսակալ և, շարունակելով իր կիսատ թողած զործը, քաջալերեց բրդական ազաներին՝ «մաքրազարգել երկրամասը հայերից»⁶²:

Ժամանակակիցներից մեկը թվարկելով այդ ոճրագործների անունները և բնութագրելով նրանց անցյալն ու ներկան, հեզնում էր. «Սրանք պիտի խաղաղություն ու ապահովություն վերահաստատեն... վա՛յ մեզ և վա՛յ մեր երկրին»⁶³: Իրադարձությունների դառն ընթացքը ցույց էր տալիս, որ այ՛՛, զրանք էին հաստատելու «ապահովություն, կարգ ու կանոն»: Իթթիհատականները բնակչության զայրույթը մեղմելու համար հաճախ հանում էին իրենց ոճրագործ պաշտոնյաներին: Սակայն ազատելով մի տեղից, նշանակում էին մի այլ տեղ, իսկ իրերի վիճակը թող-

նում անփոփոխ: Չորս տարվա ընթացքում (1908—1912 թթ.) միայն վանի ու Բիթլիսի վիլայեթներում նրանք փոխեցին մի քանի վալի⁶⁴:

Հեղափոխությունից անմիջապես հետո թուրքական կառավարությունը, ինչպես ասվեց, պետական պաշտոններում նաև հայեր նշանակեց: Սակայն հայ պաշտոնյաների թիվը շատ քիչ էր. 1912 թ. վանում կար 246 պաշտոնյա, որից 216-ը մահմեդական (թուրք ու բուրդ), իսկ 30-ը՝ քրիստոնյա (գերազանցապես հայ): 1913 թ. էրզրումի վիլայեթում կար 2193 պաշտոնյա, որից 2161-ը՝ մահմեդական, 32-ը՝ քրիստոնյա⁶⁵: Մահմեդական պաշտոնյաները գերիշխում էին անգամ հայաշատ գավառներում: Որոշ ժամանակ անց իթթիհատական կառավարությունը սկսեց պաշտոնազրկել հայերին և նրանց փոխարեն նշանակել մահմեդականներ: 1911 թ. ապրիլի 26-ին Վ. Շիրկովը Բիթլիսից հաղորդում էր. երիտթուրքերը «մահուդի տակ դնելով իրենց հրատարակած հավասարության ու հղբայրության սկզբունքները, ամենուրեք արտամղում են քրիստոնյաներին և ձգտում նրանց տեղը նշանակել իրենց կողմնակիցներին»⁶⁶:

Խախտելով իրենց իսկ հռչակած սահմանադրությունը, իթթիհատի պարագլուխները աշխատում էին որքան հնարավոր է կրճատել հայ պատգամավորների թիվը օսմանյան պառլամենտում: Նրանց սահմանադրության համաձայն «100.000 անձ առ յուրաքանչյուր ցեղի՝ պիտի բնորեր մեկ երեսփոխան»⁶⁷: Ուրեմն 2 միլիոն հայերը օսմանյան պառլամենտում պետք է ունենային 20 պատգամավոր, մինչդեռ նրանք ունեին 10 պատգամավոր:

Երիտթուրքերը կոպիտ կերպով խախտում էին նաև տեղական մեջլիսների ընտրությունների կանոնադրությունը: Շատ հաճախ նրանք մեջլիսների պատգամավորներին ընտրում էին իրենց հայեցողությամբ և այդ նպատակին հասնելու համար կամ ընտրություններից դուրս էին թողնում բնակչության «անհուսալի» մասին, կամ զանց առնում բոլորին: Այդ պատճառով երբեմն հայերը բոյկոտի էին ենթարկում երիտթուրքական ընտրությունները: Օրինակ, վանի վիլայեթում, ըստ Օլֆերի

60 ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1909, ց. 482, գ. 543, թ. 29:

61 Տե՛ս նույն տեղում:

62 Նույն տեղում, 1914, ց. 482, գ. 546, թ. 56—141:

63 «Աշխատանք», 1912, № 39—92, էջ 2:

64 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1914, ց. 482, գ. 546, թ. 131: «Աշխատանք», 1913, № 31, էջ 2—4, 1912, № 38—91, էջ 1:

65 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1912, ց. 482, գ. 719, թ. 247, «Մշակ», 1913, № 116:

66 ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1911, ց. 482, գ. 545, թ. 26—27:

67 Համբարձում Երամյան, Հուշարձան, հ. Բ, Ալեքսանդրիա, 1929, էջ 105:

1913 թ. մայիսի 31-ի հաղորդման, «Բուր ճայերը ցուցադրական կերպով հրաժարվեցին ընտրություններից և հեռացան նիստից», պատճառաբանելով, որ հայերին տրված են պատգամավորների քիչ տեղեր, բան նրանք պետք է ունենային ըստ սահմանադրության: «Թուրքական իշխանությունները երկար համոզեցին հայերին ետ կենալ իրենց վարքագծից, սակայն իզուր, ընտրությունները դեռևս տեղի չեն ունենում»⁶⁸:

Երկրի մի շարք շրջաններում երիտթուրքերը ոտնահարում էին նաև բրդերի իրավունքները: Խնուտում, Գենջում և Ղուրուշայում նրանք քրդերին մասնակից չդարձրին ընտրություններին:

Կուսակալներն ու դավառապետերը անտեսում էին մեջլիսները, հարկ չհամարելով հրավիրել գոնե սահմանադրությամբ նախատեսվող տարեկան ժողովները:

Իթթիհատի պարագլուխները համարյա անփոփոխ թողեցին համիդյան դատավորներին ու ոստիկաններին, անձանց, որոնք տարիներ շարունակ տանջել ու խոշտանգել, զրկել ու լվել էին աշխատավոր զանգվածներին: Միակ փոփոխությունը, որ կատարեցին նորելուկ կառավարիչները՝ այդ նրանց տեղափոխումն էր մի տեղից մի այլ տեղ⁶⁹: Դատավորներն ու ոստիկանները այժմ ծառայելով նոր տերերին և կատարելով նրանց կամքը, շարունակում էին նախկին անարդարություններն ու բռնությունները, վայրագություններն ու սանձարձակությունները և բնակչությանը ենթարկում նորանոր աղետների: 1912 թ. հոկտեմբերի 13-ին Տարոնի հոգևոր առաջնորդը Մուշից գրում էր ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ին. «Թուրքական ոստիկան զինվորները (ժանդարմա), որոնց պաշտոնը զլխավորապես գավառի ապահովության հսկելն է, շարագործները հալածելով և ձերբակալելով, սակայն իրենք ավազակներին ոչ նվազ շարիք մըն են գյուղացի ժողովրդյան, զորս կը ծեծեն, կը խոշտանգեն, կը կեղեքեն, որոնցմե ձրի կը ստանան իրենց և ձիերու կերակուրը. ասոնք սովորական գործերնին է, մանավանդ, երբ հայ զինվորացուները ժողովելու կերթան ու զանոնք պատրաստ չեն գտներ, կրակ ու բոց կը դառնան անոնց ազգականներու զլխուն: Ասոնց բարբարոսական և օրինազանց վարմունքի դեմ քանիցս հեռագիրներով բողոք բարձրացուցի, իբր թե քննություն բացվեցավ, ժողովուրդներեն ոմանք հրավիրվեցան, բայց քննիչներու բոլոր ջանքն

նղավ ճշմարտությունը ծածկել և ոստիկան զինվորները արդարացնել, ու անոնք, իրենց պետերու և կառավարության այս հայտնի պաշտպանությունեն բաջալերված, կը շարունակին իրենց բռնությունները և վայրագությունները անօգնական ժողովրդյան հանդեպ»⁷⁰:

Երիտթուրքերը շարունակեցին Աբդուլ Համիդի ոչ միայն հայահալած, այլև հայաջինջ բաղաբականությունը ու հասցրին այն ահավոր շափերի: Դեռ 1908 թ. հեղափոխությունից անմիջապես հետո նրանց տեսաբան Ահմեդ Ռիզա բեյը հայտարարեց. «Եթե հայերը շարունակեն իրենց բրածները (այսինքն՝ պայքարեն իրենց ազգային ու սոցիալական խնդիրների լուծման համար—Ա. Հ.), մենք նոր կոտորածներ կառաջացնենք»⁷¹: Նախապատրաստվեցին հայկական ջարդերը: Երիտթուրքերը ամենուրեք սկսեցին զրգուել մահմեդական խաժամուժն ու զինվորներին հայերի դեմ, հայտարարելով, որ հայերը ոչ միայն «բեյլիկ (իշխանություն) կուղեն», այլև ցանկանում են ոտնատակ անել շարիաթը, բռնազրավել իսլամների ունեցվածքը: Այդ պրոպագանդայի հետևվանքով մահմեդական բնակչությունը երկրի մի շարք շրջաններում հանդես եկավ հակահայկական սպառնալիքներով: Դեռ 1908 թ. օգոստոսին Բիթլիսի մահմեդականները հայտարարեցին, թե իրենք «թույլ չեն տա, որ հայերը, որոնք մինչև այժմ եղել են իրենց ծառաները, այսուհետև դառնան իրենց հավասար»⁷²: 1908 թ. հոկտեմբերին Թրքատում թուրքերը հարձակվեցին հայերի վրա և ընդհարման հետևանքով երկու կողմերից վիրավորվեցին ու սպանվեցին մոտ 40 հոգի: Նույն թվականի դեկտեմբերին ազգամիջյան խժժություններ հրահրվեցին նաև Երզնկայում, Բաբերդում և էրզրումում⁷³:

1909 թ. հունվարի 9-ին Ն. Սկրյաբինը հաղորդում էր, որ էրզրումում մահմեդականների ատելությունը հայերի նկատմամբ աճում է ոչ թե օրերով, այլ ժամերով: Երիտթուրքերից նույնիսկ նրանք, «որոնք վերջերս բացահայտորեն ազդարարում էին իրենց երախտապարտությունը հայերին՝ Թուրքիայի ազատագրական շարժման մեջ նրանց ցուցաբերած նախաձեռնության համար... այժմ սահմանել են հայերի ցուցաբերած նախաձեռնության համար... այժմ սահմանել են հայերի վրա զաղտնի հսկումներ և առաջարկել են գավառների իրենց գործակալներին՝ անհրաժեշտության դեպքում կանգ չառնել ոչ մի եռանդուն

⁶⁸ ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1913, ց. 462, գ. 719, թ. 329:

⁶⁹ Տե՛ս «Մշակ», 1913, № 153, հուլիսի 14: «Դրոշակ», 1909, № 2—3, էջ 21:

⁷⁰ «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 1965, № 1, էջ 41:

⁷¹ «Աշխատանք», 1911, № 27, էջ 1:

⁷² ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1908, ց. 482, գ. 542, թ. 58:

⁷³ Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2000, գ. 6862, թ. 58, 65:

միջոցի առաջ»⁷³: 1909 թ. հունվարի վերջին և փետրվարի սկզբին Ամասիայում ու Մարզվանում թուրք զինվորները հարձակվեցին խաղաղ ու անզեն հայերի վրա և կոտորեցին շուրջ 200—300 մարդ: Այն հարցին, թե ինչու է կոտորածը սպանում հայերին, զինվորները պատասխանում էին. «Մեզի հրամանն այս է»⁷⁴:

1909 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին երիտթուրքերը ավելի բոբոքեցին հակահայկական պրոպագանդան: Նրանք ամենուրեք զինում էին մահմեդական խաժամուժին, հատկապես զազաչներին (պարսկերեն՝ եղբայր, կտրիճ երիտասարդ), որոնք նրանց քաղաքականության կենսագործման առաջամարտիկներն էին, աչքի էին ընկնում հայերի նկատմամբ ցուցաբերած ատելություններ ու դաժանություններ: Նույն թվականի մարտի 2-ին Ն. Սկրյաբինը զեկուցում էր իր գեսպանին, որ բացի էրզրումից մահմեդականների թշնամությունը հայերի հանդեպ աճում է նաև Բիթլիսի, Սըվազի, Խարբերդի և Դիարբեքի լիլայեթներում. «զրույցունն այնպիսին է, — եզրափակում էր ուսուսական գլխավոր հյուպատոսը, — որ կայծեր են պակասում հրդեհ առաջացնելու համար»⁷⁵:

Եվ այդ հրդեհը առաջացավ Ադանայում՝ 1909 թ. մարտի 31-ին (կամ ապրիլի 13-ին), որը մի քանի օրվա ընթացքում այրեց ու ավերի վերածեց Կիլիկյան Հայաստանի այդ բազմահայ ու շեն քաղաքը և նրա շրջակա մի շարք գյուղեր⁷⁶:

⁷⁴ ՌԱՔԱ, ֆ. «Կ. Պոլսի գեսպանությունը», 1909, գ. 2677, թ. 17—18:

⁷⁵ «Բյուզանդիոն», 1909, № 3765, փետրվարի 26:

⁷⁶ ՌԱՔԱ, ֆ. «Կ. Պոլսի գեսպանությունը», 1909, գ. 2677, թ. 31: Տե՛ս նաև Մ. Պ. Ադայան, նշված աշխ., էջ 265:

⁷⁷ Ադանայի եղեռնի մասին հանգամանորեն տե՛ս «Կիլիկիոյ ազևուր (պատկերազարդ) ականատեսի նկարագրություններ, վավերաթղթեր, պաշտոնական տեղեկագրեր, լիցենզիություններ, վիճակագրություններ, ամենևն կարևոր պատկերներով, Հակոբ Զ. Թևրզյան», Կ. Պոլս, 1912: Ա. Արասիդես, Հայերն ու երիտթուրքերը, Փարիզ, 1910: Ես ազգություններ հույն էր և ֆրանսիացի ժուռնալիստ: Իր գիրքը գրել է ֆրանսերեն, հենվելով օտարերկրացի հյուպատոսների հաշվետվությունների, կաթոլիկ միտոններին պաշտոնական տեղեկությունների, հուշագրերի ու նամակների, ինչպես նաև ականատեսների պատմածների վրա: Նրա գրքից որոշ հատվածներ թարգմանված են սուսերեն (տե՛ս «Геноцид армян в Османской империи», Сборник документов и материялов, под ред. проф. М. Г. Нерсисяна, стр. 181—196), С. 3., Адаанские черные дни, Баку, 1909 և այլն: Ադանայի ջարդերը ավելի կամ պակաս չափով լուսաբանվել են սովետահայ մի շարք պատմաբանների աշխատություններում (տե՛ս Վ. Ա. Պարսամյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1967: Է. Մ. Պողոսյան, Ձեռք-թուղթի պատմությունը, Երևան, 1969: «Հայաստանը միջազգային զիվանազդիտու-

Դեռ 1909 թ. մարտի վերջերից Ադանայում մահմեդականները գաղտնի խորհրդակցություններ էին անցկացնում և մշակում հայկական նոր ջարդերի ծրագիր: Նրանք սկսում են վիրավորել ու անարգել հայերին, ձգտելով ստեղծել կոտորածների առիթ: Բայց արդյունքի չհասնելով, մարտի 30-ին Ադանայի փողոցներից մեկում սպանում են երկու հայի, հաջորդ օրը՝ երրորդին ու լուր տարածում, թե զլավուրները վիրավորել են մի թրքուհու, սպանել ամուսնուն և պատրաստվում են կոտորել իսլամներին: Մարտի 31-ի երեկոյան Ադանայի կուսակալը և մի շարք այլ պաշտոնյաներ ու հոգևորականներ, իմանալով մայրաքաղաքում կատարված հեղաշրջման մասին, որոշում են իրագործել հայկական ջարդերի ծրագիրը: Ապրիլի 1-ի վաղ առավոտյան Ադանայի արվարձաններից մեկում դահիճները սկսում են իրենց սև գործը: Առավոտյան ժամը 7-ին նրանք ներխուժում են քաղաք և, միանալով տեղի մահմեդականներին, հարձակվում են շուկայի վրա, սպանում հայերին ու թալանում նրանց: Այնուհետև շարժվում են դեպի հայկական թաղամասը, սակայն ետ են շարժվում մի խումբ երիտասարդների ու պատանիների հակահարվածից: Ժամը 11-ին խաժամուժը կատաղի հարձակման է անցնում, գոչելով՝ «կոտորեցեք, կոտորեցեք զլավուրներին»: Եվ ջարդարարները հրացաններով ու կացիններով, փայտերով ու երկաթներով գետին են տապալում անզեն ու անպաշտպան հայերին, թալանում նրանց ունեցվածքը: Երեկոյան հրդեհում են հայկական թաղամասը, այրելով նաև կենդանի մարդկանց: Ովքեր փորձում էին ազատվել բոցերի լեզուներից, ընկնում էին թշնամու գնդակներից⁷⁸:

Հանկարծակիի եկած հայերն այդուհանդերձ կարողացան կազմակերպվել ու զիմազրել: Երեք կետերում նրանք ետ շարտեցին հակառակորդին, պատճառելով լուրջ վնասներ: Երբեմն մի քանի հոգով փախուստի էին մատնում ոճրագործների ամբողջ ոհմակներ և օգնություն հասնում պաշարվածներին: Հայերի այս վարքագիծը ավելի էր կատա-

թյան... փաստաթղթերում», Երևան, 1972, Է. Կ. Տարգյան, Политика Османского правительства в Западной Армении, Ереван, 1972, «Հայ ժողովրդի պատմություն», խմբագրությունը պրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսյանի, Երևան, 1972, Մ. Պ. Ադայան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976: Մ. Տ. Թորոսյան, Կիլիկիայի հայերի հասարակական-քաղաքական կյանքը (1919—1920 թթ.), Երևան, 1969 (զիսերտացիա) և այլն:

⁷⁸ Տե՛ս «Геноцид армян...», стр. 184.

ղեցնում ջարդարարներին, որոնք համալրվելով թարմ ուժերով, անցնում էին նոր հարձակման: Ապրիլի 12-ին երիտթուրքական զորամասերը, մտնելով Ադանա, շարունակեցին ջարդերը և այրեցին այն եկեղեցիները, գուրոցներն ու հիվանդանոցները, ուր պատսպարվել էին հազարավոր ծերեր, երեխաներ ու կանայք: «Ազատության զինվորները» հրձվում էին իրենց զոհերի լացուկոժից, զնդակահարում փոխուստի զիմողներին: Նրանք սպանվածների զիակները շարտում էին գետը, որը տանում էր դրանք դեպի Միջերկրական ծովը: Ականատեսներից մեկը գրում է. «Ալեքսանդրիաի ծովածոցը երբեք չէր տեսել շնածկների ներխուժում: Սպաները օրեր շարունակ զիտելով այդ տեսարանը, կատարեցին բազմաթիվ փաստական նկարահանումներ»⁷⁹: Ապրիլի 15-ին Ադանայում գաղարեցին հայկական կոտորածները, սակայն արվարձաններում դրանք շարունակվեցին նաև ապրիլի երկրորդ կեսին: «Ազատության զինվորները» խուժանի հետ միասին բնաջնջեցին ու ավերեցին Ինչիրլիկ, Խրիստիան Կեյ, Արդի-Օղլուն, Տարսոն, Կոզուլուկ, Խառնի, Կենես, Հասան Բեյլիկ, Բախչե, Կափաջլի, Հայասա և այլ հայկական գյուղեր:

Թուրքական դահիճները 10—15 օրվա ընթացքում հրկիզեցին ու ոչնչացրին Ադանայում 1190 հայկական տուն, 5 գուրոց, 6 եկեղեցի և շուկան, Տարսոնում՝ 800 տուն, Հասան Բեյլիկում՝ 416, Բախչեում՝ 115, Կափաջլիում՝ 120, Ինչիրլիկում՝ 145, Օսմանիեում՝ 200, Ջերիկ-Բերեքեթի շրջանում՝ 915 տուն, 6 եկեղեցի, 12 գուրոց, բազմաթիվ խանութներ ու արտադրական ձեռնարկություններ: Ընդհանուր առմամբ Կիրիկիայում կոտորվեց շուրջ 30.000 հայ և ավերվեց 5189 տուն⁸⁰: Հալեպի ֆրանսիական հյուպատոսը, որ ականատես էր 1895 թ. էրզրումի ջարդերին, վկա լինելով նաև Ադանայի սպանդին, գրում էր. «Ես կը կարծեի այն ատեն, որ մարդկային ամենամեծ սարսափները տեսած էի, բայց այս անգամ Կիրիկիո մեջ կատարվածները գերազանցեցին առաջինները»⁸¹:

Կիրիկիայի մի շարք շրջաններում հայերը կարողացան կազմակերպվել և, հակահարված հասցնելով ջարդարարներին, պահպանել իրենց գոյությունը: Այդպիսի շրջաններից էին Հաճընը, Սիսը, Զոք-Մարավանը, Հասան Բեյլիկը, Շարդերը և այլն: Թուրքական բանդաները

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 188—189:

⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 195: Տե՛ս նաև Մ. Պ. Աղայան, նշված աշխ., էջ 274:

⁸¹ «Դրոշակ», 1909, № 6, էջ 65:

Հաճընի վրա կազմակերպեցին մի քանի գրոհ, սակայն ամեն անգամ ետ շարավեցին և ստիպված դադարեցրին հարձակումները: Բնակչության զիմադրության շնորհիվ նրանք չկարողացան ներխուժել նաև Սիս: Հասան Բեյլիկն ու Շարդերը թշնամին նվաճեց մեծ զոհերի գնով, բայց չկարողացավ ոչնչացնել բնակիչներին, որովհետև նրանք ինքնապաշտպանական համառ մարտերից հետո կազմակերպված հնուցել էին⁸²:

1909 թ. գարնանը ջարդերի ուրվականը սե ամսի նման կախվեց նաև Արևմտյան Հայաստանի վրա: Մարտի 31-ին էրզրումի մոլեռանդ մահմեդականները իրենց մյուսթիի առաջնորդությամբ դուրս եկան մզկիթից և հայերին կոտորելու մտադրությամբ շարժվեցին դեպի հայկական թաղերը: Սակայն հայերը խուսափեցին ընդհարումից, փակեցին կրպակներն ու արհեստանոցները և քաշվեցին տները: Մի քանի իթի-հատականներ ներխուժեցին Սանասարյան գուրոց և «Հառաջ» թերթի խմբագրությունից պահանջեցին հանձնել թաքցրած սուժերը: Նրանք խուզարկեցին շները և հեռացան ձեռնունայն: Ապրիլի 8-ին մոլեռանդ մահմեդականները հայկական ջարդեր կազմակերպելու նոր փորձ կատարեցին: Յուսուֆ փաշայի գլխավորությամբ դուրս եկան ցույցի, գոռալով. «Շատ ապրի փաղիշահն ու շարիաթը» և սկսեցին ջարդել հայերի դռներն ու լուսամուտները: Հայերն այս անգամ էլ խուսափեցին ընդհարումից: Վայրագությունները կրկնվեցին նաև ապրիլի 9-ին, սակայն հետադիմական ուժերը էրզրումում չկարողացան հասնել իրենց նպատակին⁸³:

Վանում սուլթանի կողմնակիցները, լսելով մայրաքաղաքի հեղաշրջման և Ադանայի կոտորածների մասին, 70 զինվորով շարժվեցին Այգեստանով՝ «Կեցցե՛ սուլթանը, կորչի՛ սահմանադրությունը», «Կորչի՛ ազատությունը, մենք ցանկանում ենք միայն շարիաթ» աղաղակներով⁸⁴: Ապրիլի 21-ին նրանք, միանալով բրդական ցեղապետներին (Քյոռ Հյուսեին, Շաքիր աղա, Միր Մհե, Սևիդ Ալի և ուրիշներ), պատրաստվեցին կոտորածների: Սակայն շուրջ 7000 հայեր, հավաքվելով կուսակալի բնակարանի առջև, պահանջեցին կանխել իրենց զլխին կախված վրտանդը: Յավեր փաշան փորձեց խոստամներով հանգստացնել, բայց

⁸² Տե՛ս Հակոբ Թերզյան, նշված աշխ.: Ս. Զավարյան, նշված աշխ.: Ե. Ղ. Սարգսյան, նշված աշխ., էջ 262—266:

⁸³ Տե՛ս Ռ.ՔԱ., ֆ. «Կ. Պոլսի դեսպանությունը», 1909, գ. 2677, թ. 46, 53—54:

⁸⁴ Նույն տեղում, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1909, ց. 482, գ. 717, թ. 19:

ներանք պատասխանեցին. «Նոստումները չեն կարող վստահություն ներշնչել, քանի որ Ատանայի կուսակալին ըրած խոստումներուն հակառակ՝ դարձյալ հայերը խարվելով կը կոտորվին»⁸⁵: Կուսակալը ձերբակալեց 40—50 «խոռվարար», ապա հայտարարեց, որ դրանց կազատի այն ժամանակ, երբ վանեցիները հայանեն, թե իրենք «ըստ ամենայնի գոհ են իրենց վիճակեն»⁸⁶:

Խարբերդում 1909 թ. մարտի 31-ին մահմեդական հոգևորականներն ու համիդյան նախկին սլաշտոնյաները հեռագրեցին սուլթանին, որ իրենք պատրաստ են կովել զահի համար, մեռնել հանուն նրան⁸⁷: Դիարբեքիրում ու Մուշում մթնոլորտը այնպես էր շիկացած, որ «բոսյե առ բոսյե սպասվում էին կոտորածներ»⁸⁸: Երզնկայում մարտի 31-ին առաջացավ ահավոր խուճապ. կոտորածների սարսափից փախչում էին և՛ մահմեդականները, և՛ քրիստոնյաները: Սակայն մուլաները, անցնելով դինվորների դուլս, սկսեցին զոչել. «շարիաթ ենք ուզում»⁸⁹: Համարյա ամենուրեք հետադիմական ուժերը մուլեանդ մահմեդական բնակչության մեջ պրոպագանդում էին, թե հայերն են խաթարել իսլամիդը, թե հայերն ու սահմանադրությունը մի հասկացողություն են և եթե նրանք բնաջնջվեն, սահմանադրությունը կվերանա: Սակայն հայերի խոհեմության և զգուշության շնորհիվ 1909 թ. Արևմտյան Հայաստանում զանգվածային կոտորածներ չծավալվեցին:

Երիտթուրքերը հետագայում ամեն կերպ աշխատում էին հեռացնել իրենցից Ադանայի ոճրագործությունը: Սկզբում նրանք փորձեցին այն բարդել Աբդուլ Համիդի վրա, օգտագործելով այն հանգամանքը, որ Ադանայի ջարդերը համընկան մայրաքաղաքում սուլթանի կազմակերպած պետական հեղաշրջմանը: Սակայն այդ նրանց չհաջողվեց: 1909 թ. հուլիսի 15-ին Կովկասի ռազմական օկրուգի շտաբի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար զեներալ-մայոր Յուդենիչը, որ քաջատեղյակ էր իրադարձություններին, իր ղեկուցազրեից մեկում նշում էր. «Երիտասարդ թուրքերը իրենք էլ գիտակցում են, որ չհաջողվեց ապացուցել Աբդուլ Համիդի մասնակցությունը այդ (Ադանայի—Ս. Հ.) սպանդին»⁹⁰:

⁸⁵ «Ազատամարտ», 1909, № 42, օգոստոսի 12:

⁸⁶ Նույն տեղում, տե՛ս նաև «Բյուզանդիոն», 1909, № 3878, հուլիսի 27:

⁸⁷ Տե՛ս «Ազատամարտ», 1909, № 20, հուլիսի 15:

⁸⁸ «Մշակ», 1909, № 96, մայիսի 9:

⁸⁹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, Գահիրե, 1947, էջ 66:

⁹⁰ «Геноцид армян...», стр. 172—173.

Ապա իթթիհատականները սկսեցին մեղքը զցել հայ քաղաքական կուսակցությունների վրա, տարածելով այն հերյուրանքը, որ իբր նրանք նախապատրաստվել էին ապստամբվել՝ քաղաքական անկախություն ձեռք բերելու նպատակով և սանձահարվել են տեղական իշխանությունների, զորամասերի ու մահմեդական բնակչության կողմից⁹¹: Բայց քչերը հավատացին դրան, որովհետև հայտնի էր, որ դաշնակցականները Ադանայի օրերին դեռ ողջագուրվում էին երիտթուրքերի հետ, համոզված, որ վերակառուցում են Թուրքիան, ստեղծում մի երկիր, ուր լինելու էր ազգերի համագործակցություն ու բարեկամություն, իսկ հնչակյանները 1908 թ. հեղափոխությունից հետո, սպասելով հասարակական վերակառուցումների, հրաժարվեցին Հայաստանի անկախության մասին իրենց ծրագրից:

Երիտթուրքերը, այնուհետև, փորձեցին ջարդերի պատճառը որոնել Ադանայում: Այդ նպատակով 1909 թ. մայիսին կազմեցին հանձնաժողով: Սակայն, երբ սարգվեց, որ հանձնաժողովը եկել է այն եզրակացության, թե Ադանայի ջարդերի կազմակերպիչներն ու իրագործողները երիտթուրքերն են, թունավորեցին հանձնաժողովի նախագահ, իթթիհատական կուսակցության անդամ Հակոբ Պապիկյանին ու ոչնչացրին նրա կազմած «Տեղեկագիրը»: Բարեբախտաբար, այդ «Տեղեկագիր» սևագրությունը պահպանվել էր և դեռ Պապիկյանի կենդանության օրոք տարածվել հայկական շրջաններում (1913 թ. ապրիլի 25-ին Պապիկյանի «Տեղեկագիրը» թարգմանվեց ֆրանսերեն և հրատարակվեց Փարիզում «Ֆրանսիա դը փրեսանսեն» պարբերականում): Տեղեկագրում ասված էր. «Իրքինատ վե բեաբը կուսակցության անդամները Ատանայի վայրագ եղերերգության կազմակերպման և գործադրության մասնակցած են: Այս իրողությունը հաստատված է նահանգին զանազան տարրերուն կողմից, հյուպատոսներին, ամերիկացի միսիոներներին և լատին բահանաներին»⁹²:

Վերջապես, երիտթուրքերը, ջանալով շեղել հասարակայնության ուշադրությունը, պաշտոնապես հայտարարեցին, որ Ադանայի ջարդերի հանցագործները 15 տեղացիներ են, որոնցից 9-ը մահմեդական, 6-ը հայ: Ապա բանտարկեցին իս 362 մարդ (213 հայ և 149 թուրք) ու հանձնեցին դինվորական դատարանին: Դատարանը, որ բաղկացած էր Ադա-

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 173: Տե՛ս նաև «Բյուզանդիոն», 1909, № 3872, հուլիսի 19:

⁹² «Ատանայի եղեռնը: Տեղեկագիր Հակոբ Պապիկյանի օսմանյան երեսփոխան էղիրներ», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 42: Ե. Ղ. Սարգսյան, Եզված աշխ., էջ 269:

նայի ջարդերի ակտիվ մասնակիցներից ու մեղսակիցներից, ձերբակալվածների մի մասին ազատեց, իսկ մյուսին դատապարտեց բանտարկության՝ տարբեր ժամանակներով: Բանտարկվածների մեծամասնությունը հայեր էին, որովհետև դատավարությունն ժամանակ հայոց «մեղքերն ապացուցողները» թուրքերն էին:

Գեներալ-մայոր Յուզենիշը այդ դատավարության մասին գրում էր. «Իսկական մեղավորներն ու մարդասպանները, այսինքն՝ իշխանություններն ու մակեդոնական (երիտթուրքական) զորքը՝ չեն էլ մտածում թաքնվել, դրա կարիքը նրանք չեն զգում, քանի որ հենց իրենք են ռազմական դատարանների և հետաքննչական հանձնաժողովների անդամները, հենց իրենք էլ այժմ պաշտպանում են կարգն այն երկրում, որտեղ իրենց ձեռքերով կոտորեցին մինչև 25—30 հազ. բրիտանյա: Այն, ինչ կատարվում է ռազմական դատարանում, հատկապես Ազանայում, արդարադատության պատրվակի տակ, հանդիսանում է շարագույն դավաճան արդարության նկատմամբ... Ստացվում է այնպիսի տպավորություն, կարծես թե հայերն են ջարդել 30 հազ. անգլեն մահադական և հիմա դրա համար պատժում են նրանց»⁹³:

1910 թ. ապրիլին նոր սուլթանն իր գահակալության տարեդարձի առթիվ ներում շնորհեց ձերբակալվածներին և այդպիսով ավարտվեց Ազանայի գործը⁹⁴:

Երիտթուրքերը չհաղեցան Ազանայի արյունով: Պահելով Գամոկըլյան սուրը հայերի դիսին, մշակում էին ջարդերի նորանոր ծրագրեր: 1910 թ. օգոստոսի 28-ին տխրահուշակ Թալեաթ բեյը Սելանիկում իր կուսակցության տեղական կոմիտեի գաղտնի խորհրդակցություններից մեկում հայտարարեց. «Մահմանադրության համաձայն, բոլոր թուրք հպատակները, բրիտանյա թե մահմեդական, հավասար են օրենքի առաջ: Բայց դուք ինքներդ պիտի հասկանաք, թե՛ ատիկա անկարելի է: Նախ և առաջ շեքիաքը կը հակառակի այդ հավասարության, մեր ամբողջ անցյալը, հարյուր հազարավոր հավատացյալներու զգացումները հավասարության դեմ կարտահայտվին: Մյուս կողմն, և այս ավելի կարևոր է, բրիտանյաները իրենք նույնպես կը հակառակին ատոր, որովհետև ոչ մեկ գինով կուզեն օսմանցի դառնալ... հավասարության խոսք չի կրնար ըլլալ թուրքի մեջ մինչև այն օրը, որ բոլոր տարբերուն օսմանցիությունը կատարված իրողություն մը չէ դարձած, իսկ այս

⁹³ «Геноцид армян...», стр. 172.

⁹⁴ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1910, № 4108, ապրիլի 27:

աշխատանքը երկար և ծանր պիտի ըլլա: Տարակոյս չկա, սակայն, որ մենք պիտի հաջողինք այդ ծրագրերին մեջ. անհրաժեշտ է միայն մեր դրացիները հանգստացնել»⁹⁵:

Ղեկավարվելով իթթիհատի պարագլուխների նման ցուցումներով, թուրքական պաշտոնյաները սկսեցին ավելի բացահայտորեն դրսևորել իրենց հակահայկական վարքագիծը և հրահրել մահմեդականներին բրիտանյաների դեմ: 1910 թ. նոյեմբերին «Բյուզանդիոնը» գրում էր, որ Արաբկիրի Անջրդին նահիեի մյուզիքը «թուրք տարրը կ'զրգուհ հայերուն դեմ և նույնիսկ հրաման տված է, որ թուրքերը զենք առնեն և ջարդի սկսեն»⁹⁶: Իսկ 1911 թ. նոյեմբերին նույն թերթը հաղորդում էր, որ Գուրուչայում մահմեդական հոգևորականները «թուրք և քուրդ գյուղերը երթալով բրոբականտ կ'ընեն և ժողովուրդն ընդհանուր ջարդի կ'պատրաստեն...»⁹⁷: Երիտթուրքական պաշտոնյաները նման վարքագիծ էին դրսևորում նաև Շատախում, Տարոնում և երկրի այլ վայրերում⁹⁸:

Հակահայկական կոշով աչքի ընկավ երիտթուրքական բանակի ռազմական 4-րդ օկրուգի հրահանգիչ Օսման փաշան, որը 1911 թ. հունիսի 22-ին Մուշի սանջակի խասգյուղում արտասանած ճառում արդարացնում էր հայկական ջարդերի կազմակերպիչներին և մեղադրում հայերին, որոնք պայքարել են հին ռեթիմի դեմ, ցանկացել ստեղծել իրենց ազգային պետությունը: Օսման փաշան լկտիաբար հայտարարեց. «Թող հանդիստ մնայիք, որ շսպանվեիք»⁹⁹: Ապա ավելացրեց, որ կառավարությունը ոչ միայն չի ցրելու համիդեական գնդերը, այլև ազատելու է հայերի պատճառով բանտարկված բրդերին¹⁰⁰:

Թուրքական իշխանությունները զինեցին մահմեդականներին և ազգամիջյան կռիվներ առաջացնելու նպատակով որոշ տեղերում զենքեր տվեցին նաև հայերին: Մահմեդական ամեն մի ընտանիքի տալիս էին կատարելագործված երեք, իսկ բրիտանյա ընտանիքին՝ հնամաշ երկու հրացան¹⁰¹: 1913 թ. աշնանը Արևմտյան Հայաստանի

⁹⁵ «Երիտասարդ Հայաստան», 1914, № 1, հոկտեմբերի 5:

⁹⁶ «Բյուզանդիոն», 1910, № 4268, նոյեմբերի 8:

⁹⁷ «Բյուզանդիոն», 1911, № 4595, դեկտեմբերի 6:

⁹⁸ Տե՛ս «Աշխատանք», 1912, № 7—103, էջ 8:

⁹⁹ «Բյուզանդիոն», 1911, № 4485, հուլիսի 27:

¹⁰⁰ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1911, ց. 482, գ. 719, թ. 88—90, գ. 545, ֆ. 89:

¹⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, 1913, ց. 482, գ. 719, թ. 348, «Աշխատանք», 1912, № 28—75, էջ 8:

մի շարք շրջաններում բաժանվել էին ավելի բան 150.000 հրացան ու անթիվ փամփուշտ¹⁰²։

Թուրքական կառավարությունը 1913 թ. միաժամանակ մեծացրեց ոստիկանության թվաքանակը, վանի վիլայեթում հասցնելով 1265-ից 1345-ի, Դիարբեքիի վիլայեթում՝ 1180-ից 1260-ի, էրզրումի վիլայեթում՝ 1115-ից 1465-ի, Խարբերդի վիլայեթում՝ 980-ից 1330-ի, Սըվազի վիլայեթում՝ 1235-ից 1555-ի, Բիթլիսի վիլայեթում՝ 1290-ից 1490-ի¹⁰³։ Կառավարությունը հայտարարում էր, թե ոստիկանության քանակը ավելացնում է բնակչության անձն ու զույրը պաշտպանելու և, հետևաբար, ոճրագործներին հետապնդելու նպատակով։ Բայց իրականում այդ բանը կատարում էր նույնպես հայկական հալածանքները սաստկացնելու, շարժումները ճնշելու համար։ Եվ պատահական չէ, որ ոստիկանները հանցագործներին «հետապնդում» էին այն ժամանակ, երբ հաստատապես դիտելին, որ արդեն անհետացել են, կամ հանդիպելիս խուսափում էին ընդհարվելուց, հաճախ էլ նրանց հետ մտնում էին «սիրալիր հարաբերություններու մեջ»¹⁰⁴։ Ոստիկանները ավազակներ փնտրելու պատրվակով ներխուժում էին հայկական գյուղերը, գործադրում էին զանազան բռնություններ ու թալանում բնակիչներին։ Զայրացած գյուղացիները ասում էին. «Եթե անոնք մեր պաշտպանության համար են, լավագույնն է, որ մեզի թալանձիններուն հետ մին մենակ թողուն. թող մեր տավարները հափշտակվին, բան թե ամեն օր անհանգստություն պատճառեն մեզ... ալ չենք հիշեր գանազոծությունները, պատվոյ զեմ հայտնի ու գաղտնի արարքներ»¹⁰⁵։

Երիտթուրքերը ստեղծեցին հակահայկական տեղորիստական ու չարդարարական կազմակերպություններ։ 1914 թ. հունվարի սկզբներին էրզրումում հիմնեցին «Թուրքերի ուժը» («Թուրք գյուջի») ղեկավարում միությունը, որի ղրուխ կանգնեց համիդյան նախկին զինվորական Համիդ փաշան։ Կարճ ժամանակամիջոցում միության անդամների թիվը հասավ 200-ի։ Միությունը զանազան ճանապարհներով զենք էր հայթայթում ու զինում մահմեդականներին ու տեղորի ենթարկում հայերին։ Էրզրումի գլխավոր հյուպատոս Աղամովը «Թուրքերի ուժի» գործունեությունը մասին 1914 թ. փետրվարի 15-ին գրում էր, թե նրա նպա-

¹⁰² Տե՛ս «Մշակ», 1913, № 129, հունիսի 14։

¹⁰³ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1913, № 5073, հուլիսի 1։

¹⁰⁴ «Բյուզանդիոն», 1912, № 4641, հունվարի 30։

¹⁰⁵ «Բյուզանդիոն», 1913, № 5131, սեպտեմբերի 9։

տակն է պաշտպանել հայրենիքը արտաքին ու ներքին թշնամիներից, վերջիններիս տակ «նկատի ունենալով գլխավորապես հայերին»¹⁰⁶։

Երիտթուրքերը լայնացրին նաև լրտեսական ցանցը։ Նրանց գործակալները ամենուրեք հետևում էին հայերին, նրանց մասին հորինում զանազան հերյուրանքներ և բանտարկում։ Նույն Աղամովը գրում էր. «Բավական է մեկը հայտնի կուսակալին, թե այսինչը անհարգալից արտահայտվեց իթթիհատի մասին, ձերբակալում են ու փակում բանտում իբրև բաղաբական հանցագործ»¹⁰⁷։

Իթթիհատի պարագլուխները հայկական հալածանքներ սկսեցին նաև մամուլի միջոցով։ Մայրաքաղաքում լույս տեսնող նրանց «Թանին» («Արձագանք»), «Թասֆիրի էֆթեար» («Մտքերի նկարագրություն»), «Իկդամ» («Առաջադիմություն») և այլ թերթերն ու ամսագրերը հրատարակում էին հակահայկական թունոտ հոդվածներ, որտեղ հայերին համարում էին օսմանյան հայրենիքի դժբախտության պատճառը, անվանում դավաճաններ և այլն։ Հայկական թերթերին երիտթուրքերը արգելեցին տպագրել պատասխան հոդվածներ և պարզել ճշմարտությունը։ Անհնազանդության ղեկավարում պատժում էին խմբագրին և փակում թերթը։

Թուրքական կառավարությունը խստացրեց նաև հայերի մշակույթի զեմ ուղղված հալածանքները՝ խոչընդոտում էր հայկական գոյրոցների հիմնադրմանը, հայերից հավաքած գումարները տրամադրում մահմեդական գոյրոցներին, հսկողության տակ դնում ուսուցիչներին ու աշակերտներին, հայկական գոյրոցներում նշանակում թուրք դասատուներ, առաջարկում խույս տալ մայրենի լեզվից և կարգալ թուրքերեն գրականություն։ Իթթիհատական կառավարությունն այնուհետև լրագրողներից պահանջում էր հայկականի փոխարեն հրատարակել թուրքերեն թերթեր ու ամսագրեր, ձգտում էր իր հայեցողությամբ բնտրել կամ ձեռնադրել հայ հոգևորականներին, արգելել լուսավորչական եկեղեցու արարողություններն ու ծիսակատարությունները, փորձում էր հայոց եկեղեցին ծառայեցնել օսմանացման կամ թուրանական նպատակներին։ 1911 թ. ապրիլի 15-ին էրզրումի ուսական գլխավոր հյուպատոսը գրում էր, որ թուրքական պաշտոնյաների միջամտությունները հայոց հոգևոր գործերին սովորական բան է։ Այդ հողի վրա էրզրումի հոգևոր առաջնորդը հարկադրված էր անզիջում կռիվներ վարել նրանց զեմ¹⁰⁸։

¹⁰⁶ Ռ.ՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1912—1914, գ. 1648, թ. 189—190։ Տե՛ս նաև Геноцид армян..., стр. 239։ Մ. Պ. Աղայան, նշված աշխ., էջ 335։

¹⁰⁷ Ռ.ՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1912—1914, գ. 1648, թ. 16։

¹⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 1912, ց. 482, դ. 1647, թ. 64։

Արիտթուրքերի ազգային քաղաքականությունը դառն հիասթափություն ու բողոք առաջացրեց հայ բնակչության մեջ: Դեռ 1908 թ. աշնանից երկրի տարբեր շրջաններից արդեն լավում էին արդարացի տրտունջներ ու դանդաղանք: Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոսը հոկտեմբերին հաղորդում էր, որ Սըվազի ու Դիրարբերի վիլայեթների հայերի մեջ արթնանում է բացասական վերաբերմունք սահմանադրության հանդեպ, որից սպասում էին իրենց կացության բարելավում¹⁰⁹:

Ադանայի գեպերը ավելի հիասթափեցրին հայերին, որոնք սթափվելով հեղափոխական պատրանքներից, պարզորեն տեսան իթիհատի գեմբը: 1910 թ. հունիսի 22-ին վանի ռուսական հյուպատոսը հաղորդում էր, որ հայերը խարվելով իրենց ակնկալություններից, զայրույթով են արտահայտվում թուրքական կառավարության ու սահմանադրության հասցեին¹¹⁰:

Արևմտահայերի դառնությունն ու զայրույթը ավելի շեշտակի արտահայտվեցին 3000 վասպուրականցիների դիմումում: Նրանք 1912 թ. դեկտեմբերի 11-ին գրում էին կաթողիկոսին. օսմանյան կառավարիչները «համխուսամության ծրագիր մըն ալ մշակելով և երկրի ուրիշ տարրերու, մանավանդ քրիստոնեից հանդեպ թշնամական ընթացք բռնելով ցույց տվին, որ իրենք ալ կատարյալ հետևողներն են սուլթան Համիդի քաղաքականության, և որ առաջ բերավ սահմանադրության վրա կատարյալ հիասթափություն թե երկրին և թե Եվրոպային մեջ»¹¹¹:

Զդիմանալով թուրքական կառավարության հալածանքներին, արևմտահայերից ոմանք մահմեդականություն ընդունեցին: 1911 թ. էրզրումի «Հառաջ» թերթը գրում էր, որ Կարնո և Բարերդի գավառների մի շարք գյուղերի բնակիչներ հետապնդումներից ազատվելու համար «խույսնալուսան դիմած են, իբրև վերջին միջոց»¹¹²:

Էրզրումի, Մուշի, Ախլաթի, Բայազետի և Զարսանջակի գավառների մի շարք գյուղերի բնակիչներ փորձեցին ընդունել կաթոլիկ կամ ուղ-

ղափառ քրիստոնեություն, մեծ տերությունների հովանավորության տակ մտնելու նպատակով¹¹³:

Արևմտահայության մի մասն էլ հարկադրված կրկին բռնեց արտագաղթի ճամփան: Արտագաղթողների թիվն այժմ ավելի մեծ էր, քան Աբգուլ Համիդի կառավարման վերջին տարիներին¹¹⁴:

1900 թ.	մեկնել է	982	մարդ.	1907 թ.	մեկնել է	2644	մարդ.
1901 թ.	»	1855	»	1908 թ.	»	3209	»
1902 թ.	»	1151	»	1909 թ.	»	3108	»
1903 թ.	»	1759	»	1910 թ.	»	5508	»
1904 թ.	»	1745	»	1911 թ.	»	3092	»
1905 թ.	»	1878	»	1912 թ.	»	5222	»
1906 թ.	»	1895	»	1913 թ.	»	6988	»

Այս տեղեկությունները թերի են, որովհետև նշված են միայն Ամերիկա մեկնողները: Այդուհանդերձ դրանք ցույց են տալիս, որ 13 տարվա ընթացքում արևմտահայերի արտագաղթը աճել է ավելի քան յոթ անգամ, ընդ որում եթե Աբգուլ Համիդի կառավարման վերջին ութ տարիներին մեկնել են ընդհանուր թվով 13.909, ապա երիտթուրքերի իշխանության միայն հինգ տարիներին՝ 27.127 մարդ: Գա, իհարկե, չի նշանակում, որ բռնակալի օրոք հայ բնակչության դրությունն ավելի լավ էր, քան հեղափոխությունից հետո: Արևմտահայերի արտագաղթի ուժեղացումը պայմանավորված էր նրանով, որ հեղափոխությունից հետո հայերը, ինչպես ասվեց, քիչ թե շատ ազատ երթևեկության իրավունք ստացան: Այժմ նրանք կարող էին մեկնել ոչ միայն գյուղից-գյուղ կամ քաղաք, այլև արտասահման¹¹⁵:

Հայերը արտագաղթում էին իրենց հայրենիքի բոլոր գավառներից: Ահա մի քանի վկայություններ. Սևրաստիայի վիլայեթից նրանք սկսել են «մեծ բազմություններով մեկնել արտասահման կամ մայրաքաղաք: Գրեթե ամեն շաբաթ մոտավորապես 20 կառք գաղթողներ անպակաս են»¹¹⁶: Խարբերդի վիլայեթից «արտագաղթը դարձուրելի համեմատու-

¹⁰⁹ ՏԵՍ նույն տեղում, 1908, գ. 1644, թ. 132:

¹¹⁰ ՏԵՍ Վրացական ՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 521, ց. 2, գ. 492, թ. 234:

¹¹¹ «Բանրեր Հայաստանի արխիվների», 1965, № 1, էջ 45:

¹¹² «Աշխատանք», 1911, № 27, էջ 14:

¹¹³ ՏԵՍ ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1911, ց. 482, գ. 545, թ. 75, «Աշխատանք», 1911, № 29, էջ 15:

¹¹⁴ ՏԵՍ «Ազատամարտ», 1911, № 576, մայիսի 14: «Հորիզոն», 1913, № 149, հուլիսի 7: Մ. Ճիգմեհյան, Խարբերդը և նրա գավառները, Կալիֆոռնիա, 1955, էջ 361:

¹¹⁵ ՏԵՍ «Մշակ», 1912, № 123, հունիսի 8:

¹¹⁶ «Ազատամարտ», 1909, № 16, հուլիսի 10:

թյուններ ստացած է: Ոչ որ կրնա առաջն առնել»¹¹⁷: Մալաթիայի սան-
ջակից միայն մեկ ամսվա ընթացքում մեկնեցին «470 ընտանիք»¹¹⁸:
Դիարբեքի Վիլայեթից պարբերաբար գաղթողներն այնքան թվաշատ
են, որ եթե այդպես շարունակվի, «հայ բոլորովին չի մնա»¹¹⁹: էրզրումի
վիլայեթում տարագնացությունը սկսվում է վաղ գարնանը և ավարտ-
վում ուշ աշնանը, երբ ձյունը փակում է երթևեկությունը: Ծանապարհա-
ծախսի համար շատերը վաճառում են իրենց ունեցվածքը¹²⁰: Վանի
վիլայեթներից «գաղթի հոսանքը օր օրի աճում է»¹²¹:

Արևմտահայերը մեկնում էին Ամերիկա, Աֆրիկա, Եվրոպա՝ հատ-
կապես Ռուսաստան: Արտագաղթողների շուրջ 45 տոկոսը գնում էր
Ամերիկա, 40 տոկոսը՝ Ռուսաստան և 15 տոկոսը՝ Եգիպտոս ու Եվրո-
պական երկրներ¹²²: Դեպի Ամերիկա էին մեկնում գերազանցապես
հարբերդի, Դիարբեքի և Սըվազի, իսկ Ռուսաստան՝ էրզրումի, Վանի
ու Բիթլիսի վիլայեթներից: Արտագաղթողների մեծ մասը, թերևս 70
տոկոսը, 16—35 տարեկան երիտասարդներ էին¹²³: Մեկնում էին սովո-
րաբար տղամարդիկ, բայց 1908 թ. հետո սկսեցին մեկնել նաև կանայք:
1908 թ. Ամերիկա գնացած 3209-ից 1202-ը կամ ավելի քան 35 տո-
կոսը կանայք էին¹²⁴:

Արևմտահայերի արտագաղթը բնակչության սովորական տեղաշարժ
չէր, այլ կատարյալ աղետ, ավեր ու բնաջնջում: Այդ արտագաղթի հետե-
վանքով քայքայվում էին երկրի արտադրողական ուժերը, կաշկանդվում
հասարակական առաջընթացը, թուլանում էր ժողովրդի զիմադրական
ճակատը և ավելի դժվարանում նրա ազատագրության գործը: Թուրք
կառավարիչների հայաջինջ քաղաքականության հետևանքով ինչպես
XIX դարի վերջին, այնպես էլ XX դարի սկզբին արևմտահայերի թիվը
նվազեց, 1876 թ. 3 միլիոնից 1912 թ. իջնելով 2—2,5 միլիոնի: Սակայն
գավառափոխից ու արտագաղթից արևմտահայության սոսկ փոքր
մասը, իսկ մեծ մասը մնաց իր հայրենիքում ու շարունակեց պայքարել
սոցիալական ու ազգային ազատագրության համար:

¹¹⁷ «Ազատամարտ», 1909, № 20, հուլիսի 15:

¹¹⁸ Տե՛ս «Մշակ», 1913, № 110, մայիսի 22:

¹¹⁹ Վրացական ՍՄԷ Կողմ, ֆ. 71, գ. 118, թ. 68:

¹²⁰ Տե՛ս «Մշակ», 1913, № 100, մայիսի 10, № 109, մայիսի 21:

¹²¹ «Աշխատանք», 1912, № 38—92, էջ 4:

¹²² Տե՛ս «Մշակ», 1913, № 172, օգոստոսի 7:

¹²³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹²⁴ Տե՛ս «Հորիզոն», 1910, № 38, փետրվարի 18:

* * *

Իթթիհատի կառավարությունը ազգային հալածանքների էր ենթար-
կում նաև քուրդ աշխատավորներին: Ղեկավարվելով օսմանիլդի դադա-
փարներով, երիտթուրքերն աշխատում էին ձուլել քրդերին և թուրքաց-
նել, այդ նպատակով օգտագործելով նրանց մահմեդական դավանանքը:
Իթթիհատի պրոպագանդիստներից մեկը՝ Սուլեյման Նազիֆ էֆենդին
1912 թ. «Հակկը» («Ճշմարտություն») թերթում տպագրած «Արևելյան
Անատոլիի բարեկարգումը» հոդվածում կշտամբում էր սուլթաններին
այն բանի համար, որ նրանք դարերի ընթացքում չեն կարողացել ձուլել
քրդերին: Նա գրում էր. «Եթե քյուրդերը թուրքերեն չեն խոսիր, հան-
ցանքն իրենցը չէ, այլ օսմանյան տերությունը, որ շորս հարյուր տարի
ի վեր թերացած է իր գլխավոր պարտականությունից մեջ»: Ապա՝ անհա-
պաղ «պետք է կրթել զանոնք»¹²⁵, այսինքն՝ թուրքացնել:

Քրդերին ձուլելու նպատակով երիտթուրքերը նրանց գյուղերում
բնակեցնում էին թուրք մուհաջիրներ, բացում դպրոցներ, դասավան-
դում վարում թուրքերեն լեզվով: Բավական է նշել, որ 1914 թ. Վանի
վիլայեթում կար 40 քրդական նախնական դպրոց, սակայն ոչ մեկում
երեխաները քրդերեն չէին սովորում¹²⁶: «Աշխատանքը» գրում էր. քրդա-
կան դպրոցներում «քրդական լեզուն, գրականությունը, պատմությունը,
հայրենագիտությունը... տեղ չունին»¹²⁷:

Իթթիհատի կառավարությունը վայրագ հալածանքի էր ենթարկում
հատկապես եզդիներին¹²⁸, ազգային ճնշումները զուգակցելով նրանց
կրոնական հետապնդումներով: Նա ձգտում էր ոչ միայն թուրքացնել,
այլև մահմեդականացնել եզդիներին, բնաջնջել դարերից ի վեր գոյա-
տևող և իր ինքնատիպությունն արիաբար պահպանող քրդական այդ
զանգվածը:

Օգտագործելով քուրդ աշխատավորության հետամնացությունն ու
կրոնական զգացմունքները, երիտթուրքերը աշխատում էին նրա սոցիա-
լական ու ազգային-ազատագրական շարժումներին տալ կրոնական
բնույթ և ուղղել քրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի դեմ: Այդ
նպատակով նրանք պրոպագանդիստներ էին ուղարկում հատկապես
քրդաբնակ շրջանները: Իթթիհատական պրոպագանդիստները սահ-

¹²⁵ «Բյուզանդիոն», 1912, № 4696, ապրիլի 5:

¹²⁶ Տե՛ս «Աշխատանք», 1914, № 24—170, էջ 2:

¹²⁷ Նույն տեղում:

¹²⁸ Քրդերը մահմեդականացվեցին VII դ., բայց նրանց մի մասը մնաց հեթանոս և
հայտնի է եզդի անունով:

Աբգուլհամիդյան բռնապետության դեմ պայքարելիս, երիտթուրքական առանձին գործիչներ ժողովրդական զանգվածների համակրանքը նվաճելու համար հայտարարում էին, թե ովքեր այս կամ այն կերպ չլրկվել են իրենց հողատարածություններից, ետ կստանան անվճար, անգամ այն դեպքում, եթե դրանց վրա հաստատվել են Բալկաններից ու Կովկասից ներգաղթած մահմեդականները (մուհաջիրները)¹³⁵: Բայց անցնելով իշխանության գլուխ, նրանք հրաժարվեցին իրենց խոստումներից:

Դեռ 1908 թ. սեպտեմբերին երիտթուրքերը հայտարարեցին, որ գյուղացիներին հողով պետք է բավարարել վարկավորման եղանակով¹³⁶, այսինքն՝ պետական միջոցներից վարկ բաց թողնել գյուղացիներին, որ փրկագինն իրենց հողամասերը կամ ձեռք բերեն նոր տարածություններ, հետո վարկը մաս-մաս վերադարձնեն արբունիք: Սկզբում նրանք վարկաչափը որոշեցին 60.000, ապա բարձրացրին 100.000 ոսկու¹³⁷: Սակայն աղաներն ու մահմեդական գյուղացիները հայերին հողամաս չէին վաճառում: Հայերը ցանկանում էին ետ ստանալ իրենց հողերը և ոչ թե փողային հատուցում: Այն ժամանակ երիտթուրքերը առաջ քաշեցին այնպիսի պայմաններ, որոնք հազիվ թե կարողանային հաղթահարվել հայերի կողմից: Այսպես, օրենքներից մեկով սահմանում էին, թե այն հայերը, որոնք լքել են իրենց հողամասերը կամ գիշել պարտքի դիմաց, այլևս իրավունք չունեն ետ պահանջելու դրանք, լավագույն դեպքում կարող են ստանալ գինը: Եթե նրանց հողերի վրա հիմնվել են մուհաջիրների գյուղերը, ապա չի կարելի ցրել այդ գյուղերը: Հայերը կարող են պահանջել իրենց հողերի արժեքը, այն էլ նոր գներով, անհամաձայնության դեպքում կարող են դիմել դատարան¹³⁸: Ակնհայտ է, որ իթթիհատականների նպատակը հայերին իրենց թանկարժեք հողամասերից զրկելն էր:

Մի այլ օրենքով արգելվում էր ձեռք տալ նրանց, ովքեր հայերի հողերի վրա արգեն կառուցել կամ վերանորոգել էին տներ, վարել ու ցանել

¹³⁵ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1907, գ. 1643, թ. 239—243:

¹³⁶ Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2000, գ. 6849, թ. 88:

¹³⁷ Տե՛ս ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 71, գ. 39, թ. 33, «Բյուզանդիոն», 1912, № 4724, մայիսի 10, № 4834, սեպտեմբերի 19:

¹³⁸ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1910, № 4140, հունիսի 7:

այդ հողերը կամ հաստատվել կառավարության թողալու վայր: Այդպիսի դեպքերում հայերին առաջարկվում էին դրամական հատուցումներ կամ նոր վայրեր: Չհամաձայնվողները կարող էին դիմել դատարան: Օրենքով վարձակալողները (այսինքն՝ ստվարաթիվ մարաբանները) իրավունք չունեին աղաներից հող պահանջել: Բայց եթե վերջիններս հափըշտակել են նրանց հանդակները, իշխանությունները պարտավոր են քննել նրանց վեճը: Դժգոհ մնացողները կարող են դիմել պետական խորհուրդ, բայց միայն այն դեպքում, եթե իրենց իրավացիությունը կհաստատեն լրացուցիչ փաստաթղթերով: Բողոքարկման համար սահմանվում էր կոնկրետ ժամկետ, որից հետո դիմումները չէին ընդունվում: Իշխանությունները իրենց որոշումները կենսագործում էին ոստիկանության միջոցով, անհնազանդների համար նախատեսվում էին զանազան պատիմներ¹³⁹: Մի խոսքով, իթթիհատականները ձգտում էին անխախտ թողնել ստեղծված իրավիճակը, ստիպելով հայերին՝ ընդմիշտ հրաժարվել իրենց հողային պահանջներից:

Երիտասարդ թուրքերը մի ուրիշ օրենքով սահմանեցին վարչական կարգով լուծել հողային հարցը: Այդ օրենքը հրատարակելիս նրանք ձեռնարկում էին, թե իբր կատարում են հայ գյուղացիության մասսայական պահանջը, որը, հասկանալով նոր կառավարիչների խաղերն ու դավերը, արգեն խնդիր էր դնում՝ բռնությամբ վերադարձնել աղաների կողմից հափշտակված իրենց հողերը: Սակայն իթթիհատականները այդ օրենքի հետ մեկտեղ հանձնարարում էին պաշտոնյաներին հաշվի առնել հետևյալ հանգամանքները. 1. Եթե վիճող կողմերը կներկայացնեն հավասարազոր փաստաթղթեր միևնույն հողամասի համար, ապա նրանց գործը քննել դատարանում: 2. Եթե կողմերից մեկը ունի փաստաթուղթ, իսկ մյուսը չունի, ապա հողամասը տալ ունեցողին: 3. Եթե երկու կողմերն էլ չունեն փաստաթուղթ, ապա հողամասը թողնել նրան, ով դրա համար տուրք է վճարում: 4. Այն հողամասերը, որոնք բռնագրավված են 1908 թ. անմիջապես հետո, անհապաղ, առանց դատարանի, վերադարձնել տերերին: Եվ, վերջապես, 5. Խուսափել Աբգուլ Համիդի կառավարման տարիներին առաջացած հողային վեճերի քննարկումներից¹⁴⁰:

Հասկանալի է, որ իթթիհատականները, երբ առաջարկում էին խուսափել հին աեթիմի ժամանակ ծագած վեճերից և զբաղվել միայն

¹³⁹ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1913, № 5026, մայիսի 7:

¹⁴⁰ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1912, № 4753, հունիսի 14: «Հորիզոն», 1910, № 131:

նորերով, ձգտում էին մի կողմից օրինականացնել աղաների բռնագրավումները, իսկ մյուս կողմից՝ նրանց վերադարձնել անգամ այն հանդակները, որոնք ետ էին խլել գյուղացիները հեղափոխությունից հետո: Ինչ վերաբերում է փաստաթղթերին, որոնց մասին ակնարկում էին նոր կառավարիչները, ապա համոզված էին, որ աղաները անպայման կունենան դրանք, իսկ եթե չունեն, դժվար չէր ձեռք բերել և գործը վճել իրենց օգտին:

1913 թ. փետրվարին երիտթուրքերը հրատարակեցին հողային մի շարք նոր օրենքներ, որոնցով, իբր, փորձում էին լուծել ագրարային հարցը: Փետրվարի 5-ի օրենքով ամբողջ երկրում պետք է անցկացվեր յուրաքանչյուր հողամասի հաշվահամար, հանձնելով տերերին համապատասխան փաստաթուղթ: Փետրվարի 16-ի օրենքով իրավունք էր տրվում անշարժ գույքը ժառանգելու ինչպես ամուսիններին, այնպես էլ հարազատների երրորդ պորտին կամ սերնդին: Դրանով ղզալիորեն ընդարձակվում էին պետական (միջրի) ու մասնագրական հողերը (վակֆային) հողերի ժառանգության շրջանակները: Փետրվարի 21-ի օրենքով թույլատրվում էր բոլոր այն պաշտոնական հիմնարկություններին, առևտրական, արդյունաբերական, շինարարական ու գյուղատնտեսական ընկերություններին, որոնց անդամները թուրքահայատակներ էին, ձեռք բերել հողային տարածքներ նաև իրենց բնակավայրերից հեռու ընկած շրջաններում: Փետրվարի 25-ի օրենքով երիտթուրքերը իրավունք էին տալիս բանկերին ու ընկերություններին՝ ծավալելու հիպոթեկային (գրավդրաման) գործունեություն ինչպես քաղաքներում, այնպես էլ առևտրական կետերում: Վարկ վերցնող պարտապանը կարող էր գրավ պետ մեծ քաղաքների շրջակայքում ապրող բնակչության վրա: 1914 թ. մարտի 30-ի օրենքով երիտթուրքերը թույլատրում էին միջրիների ու վակֆերի տերերին՝ վաճառել դրանք, գրավ դնել, վարձակալության տալ, նվիրել և այլն¹⁴¹: Այդ օրենքների իրագործումը կարող էր ուրշ չափով նպաստել գյուղում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը: Սակայն դրանք իթթիհատական կառավարության անվճարականության, իսկ հետո նաև առաջին համաշխարհային պատերազմի պատճառով մնացին հիմնականում թղթի վրա:

¹⁴¹ Տե՛ս X. Յ. Габидуллин, նշված աշխ., էջ 134: Г. Յ. Алиев, նշված աշխ., էջ 163—164:

Երիտթուրքերը գյուղացիական զանգվածներին խաբելու համար հրատարակում էին նաև հողային հարցի լուծման նախագծեր: Դրանք վերաբերում էին հատկապես այն գյուղացիներին, որոնք փախել էին համիդյան ջարդերից, իսկ հեղափոխությունից հետո վերադարձել հայրենիք: Նախագծերից մեկում այդ գյուղացիները բաժանվում էին երեք մասի՝ 1. օսմանյան հպատակությունից կամավոր հեռացողներ, 2. համիդյան իշխանությունների կողմից օսմանյան հպատակությունից հանվածներ, 3. արտագաղթածներ կամ փախստականներ, բայց իրավաբանորեն թուրքական քաղաքացիներ: Առաջինները իրավունք չունեին պահանջելու իրենց հողերը, իսկ երկրորդներն ու երրորդները կարող էին պահանջել, բայց կստանային դրանք միայն այն դեպքում, եթե ներկայացնեին թափու (գնման կաշքագիր): Ընդ որում, եթե նոր տերերը հայրենիք վերադարձող հայ գյուղացիների հողերի վրա կառուցել են տներ, ապա վերջիններս պարտավոր են վճարել դրանց արժեքը, իսկ եթե կառուցել են գործարաններ, ջրանցքներ ու նրանց հողերից թանկ արժեքող շինություններ, ապա նոր տերերը կարող են մերժել հայրենադարձների պահանջները և առաջարկել նրանց հողերի գինը: Նախագիծը մերժում էր հայերի հողերի վերադարձումը նաև այն դեպքում, եթե նրանց հանդակները տրվել են մուհաջիրներին կառավարության որոշումով, եթե տարագիրները իրենց հողամասերը թողել են հարազատներին և այլն: Նախագծի վերջում ասվում էր, որ դժգոհները կարող են դիմել դատարան¹⁴²:

Ինքնըստիներջան հասկանալի է, որ այս նախագիծը նույնպես բխում էր աղաների ու մասնագրական բնակչության շահերից և նպատակ ուներ ոտնահարել հայ աշխատավոր գյուղացիության իրավունքները: Խնդիրը ոչ միայն այն էր, որ աղաներն ու մասնագրականները զանազան եղանակներով կարող էին ապացուցել իրենց կառույցների թանկարժեքությունը, այլև այն, որ հայ գյուղացիները, փախչելով համիդյան յաթաղանից, կորցրել էին իրենց թափուները կամ զայրույթից պատռել դեն էին շարտել դրանք՝ իբրև թուրքական արշունտոս ուժիմը հիշեցնող մի բան:

Երիտասարդ թուրքերը իրենց մի այլ նախագծով ծրագրում էին հավաքել հողագուրկ ու սակավահող հայերին, տեղափոխել և բնակեցնել Միջագետքի խամ ու խոպան վայրերում: Իրենց հակամարդկային այդ պլանը փորձում էին արդարացնել նրանով, որ իբր ուզում են այդ եղա-

¹⁴² Տե՛ս «Թյուրանդիտն», 1911, № 4329, հունվարի 5:

նակով պահպանել Արևմտյան Հայաստանում բնակչության խաղաղությունը, որ բրդերի, ավելի ճիշտ՝ քուրդ աղաների ու հայերի մեջ «ատելությունն ու թշնամությունն ողի շնի»¹⁴³: Իթիհատի ղեկավարները, կամենալով իրագործել այդ պլանը, հանդես էին գալիս նման հայտարարություններով ու պնդումներով արդեն կառավարական բարձրագույն հաստատություններում: 1911 թ. Թուրքիայի եսպարթու Հակկը փաշան օսմանյան դահլիճում ուղղակի հայտարարեց. «Հողազուրկ հայերին կարելի է հող տալ ուրիշ վիլայեթներում մեջ, մանավանդ Միջագետքի արգավանդ դաշտերուն վրա»¹⁴⁴:

Երիտթուրքերի հողային հանձնաժողովները կազմվում էին բարձրաստիճան պաշտոնյաների նախագահությամբ և մահմեդական ու բրիտանոնյա երեկելիների անդամակցությամբ, իսկ գյուղացիները, որոնք ավելի շատ էին շահագրգռված հողային խնդրի լուծումով, անտեսվում էին:

1910 թ. կազմված հանձնաժողովներից մեկին երիտթուրքերը հանձնարարեցին քննել հայերից բռնագրավված հողերի հարցը: Հանձնաժողովը խնդրի «ուսումնասիրությունից» հետո 1911 թ. կառավարությունը ներկայացրած ղեկուցագրում Թուրքիայից տարագրված հայերի հողերը բաժանում էր երեք կարգի՝ ա) հարազատներին կամ մերձավորներին հանձնված, բ) վաճառված՝ առանց պաշտոնապես վավերացման, գ) տերերի կողմից լքված և իբրև անտեր՝ համիշտակված աղաների կողմից: Հանձնաժողովը գտնում էր, որ հողային վեճերի լուծման համար անհրաժեշտ է ամենից առաջ բարելավել հայաբնակ վիլայեթների գոտարանների աշխատանքները¹⁴⁵: Սակայն երիտթուրքերը շուտով ցրեցին այդ հանձնաժողովը, շտալով նրա աշխատանքներին որևէ կարևորություն:

1912 թ. նրանք ստեղծեցին նոր հանձնաժողով և հայտարարեցին, թե հողային հարցի լուծման համար այն օժտված է լայն իրավունքներով: Բայց իթիհատի պարագլուխները այդ հանձնաժողովը շուտով ցրեցին այնպիսի պայմաններում, որ այն չկարողացավ դուրս գալ Կ. Պոլսից և որևէ գործնական քայլ չանելով ցրվեց¹⁴⁶:

Այդ նույն թվականի աշնանը երիտթուրքերը կազմեցին մի ուրիշ

հանձնաժողով, որի նախագահ նշանակեցին Կ. Պոլսի հայոց նախկին պատրիարք Մ. Օրմանյանին: Սակայն վերջինս նկատելով նոր կառավարիչների խարդախությունները, մի կողմ քաշվեց, որի հետևանքով հանձնաժողովը անգործության մատնվեց և դադարեց գոյություն ունենալուց¹⁴⁷:

Շուտով հողային հանձնաժողովներ ստեղծվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանի առանձին վիլայեթներում, որ նույնպես նախագահ նշանակվում էին բարձրաստիճան պաշտոնյաներն ու կուսակալները, իսկ անդամներ՝ մայրաքաղաքի ու տեղի երեկելիները: Սակայն այդ հանձնաժողովներն էլ ձեռնարկեցին և գործնական քայլեր կատարելիս պաշտպանում էին աղաների ու մահմեդականների շահերը: Այսպես, 1910 թ. իթիհատականները հիմնեցին Բիթլիսի վիլայեթի հողային վեճերը քննող հանձնաժողով, որի նախագահն ու անդամների մի մասը մայրաքաղաքից էին: Հանձնաժողովը, քննելով վեճերը, հայոց հողամասերը թողեց աղաներին ու մուհաջիրներին: Բիթլիսի ռուսական հյուպատոս Վ. Շիրկովը իր ղեկուցագրերից մեկում նշում էր, որ հանձնաժողովը խաղաղ թաղեց աղմկոտ հողային հարցը և ուրախությամբ մեկնեց մայրաքաղաք¹⁴⁸: Նույն թվականին նման հանձնաժողով կազմվեց Գիարբեբի, իսկ 1912 թ.՝ Խարբերդի վիլայեթներում: Սակայն այդ հանձնաժողովները նույնպես լուծարքի ենթարկվեցին, չթողնելով որևէ հետք¹⁴⁹:

Իթիհատի պարագլուխները հողային հանձնաժողովներ ավելի հաճախ էին ստեղծում վանի վիլայեթում, որը դասակարգային ու ազգային հակասությունների դրսևորումների նշանավոր վայրերից մեկն էր: Այստեղ առաջին անգամ հանձնաժողով հիմնեցին 1908 թ. սեպտեմբերին, որը որևէ բան չարեց: 1909 թ. սեպտեմբերին երիտթուրքերը վան ուղարկեցին հայտնի Ուրեխի Ուլլայի որդի սենատոր Աբդուլ Կադիրին, որ «հարթի» հայերի ու բրդերի միջև եղած հողային վեճերը: Աբդուլ Կադիրը, հրավիրեց վանում հայ ու բուրդ հոգևոր և աշխարհիկ ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, սակայն չկարողացավ լուծել իրեն հանձնարարված խնդիրը: Գործին միջամտեց վանի կուսակալ Յավեր փաշան, որը ղիմելով ղեմագործիայի, առաջարկեց հայերին՝ հանուն երկու ժողովուրդների «եղբայրություն», ետ կանգնել իրենց պահանջներից: Բայց տեսնելով, որ հայերը չեն նահանջում, պահանջեց

¹⁴³ «Բյուզանդիոն», 1910, № 4235, սեպտեմբերի 30:

¹⁴⁴ «Բյուզանդիոն», 1914, № 5261, փետրվարի 10:

¹⁴⁵ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1910, № 4250, հոկտեմբերի 18:

¹⁴⁶ Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 560, ց. 28, գ. 475, ք. 11:

¹⁴⁷ Տե՛ս «Մշակ», 1912, № 279, դեկտեմբերի 15:

¹⁴⁸ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքսիլով», 1910, ց. 482, գ. 544, ք. 119:

¹⁴⁹ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1910, № 4230, սեպտեմբերի 23, № 4897, դեկտեմբերի 3:

երկու կողմերից՝ ստորագրել ղեկավարացիա հողային հարցի արդար լուծման մասին: Թեպետ ղեկավարացիան ստորագրվեց, և խորհրդակցությունը ավարտվեց, բայց հարցը մնաց չլուծված: Ռուսական փոխհյուպատոսը, հեղինակված այդ ղեկավարացիան, գրում էր, որ Աբդուլ Կադիրը այժմ կարող էր ղեկուցել Կ. Պոլսի իր ղեկավարներին, որ «բարևհաջող լուծեց Անատոլիայի ամենադժվար հարցը», ապա ավելացնում, որ հայերը խիստ դժգոհ են կառավարությունից այն բանի համար, որ ազրաբային խնդրի լուծման գործը ժողովրդական ներկայացուցիչներին փոխարեն հանձնարարել է քրդական աղաներին ու բեյերին¹⁵⁰:

Այնուհետև, երիտասարդ թուրքերը 1912 թ. դարնանը վանում կազմեցին մի նոր հանձնաժողով, ընդգրկելով նրա մեջ հայ հայտնի վաճառականներ Պետրոս Գափամաճյանին, Գևորգ Ճիտեճյանին և թուրք պաշտոնյա Հիլմի էֆենդիին ու մյուսքիսին: Բայց հանձնաժողովը ղեռ չէր սկսել իր գործը, երբ անսպասելիորեն ցրվեց և նրա փոխարեն նույն թվականի ղեկավարներին ստեղծվեց մի այլ հանձնաժողով՝ կուսակալի նախագահությամբ, հայոց հողերը առաջնորդի, թուրքերի մյուսքիսի և մահմեդական ու քրիստոնյա երեսիլիների անդամակցությամբ: Այս հանձնաժողովը պետք է սեղում ուսումնասիրեր հարցը և արդյունքներն ու եզրակացություններն ուղարկեր Կ. Պոլիս՝ «վերաբննություն ու լուծման համար»¹⁵¹:

Սակայն իթթիհատականները, շտպասելով հանձնաժողովի աշխատանքի արդյունքներին, 1913 թ. նոյեմբերին կազմեցին նոր հանձնաժողով, որի մեջ մասերին երկու հայ, երկու թուրք և մեկ հույն, պարտավորեցնելով քննել վիլայեթի հողային վեճերը և հասնել այն բանին, որ հայերին «հողերի փոխարեն դրամական վարձատրություն տրվի»¹⁵²:

Ինչպե՞ս վերջացան այս հանձնաժողովի աշխատանքները, հայտնի չէ, սակայն կարծում ենք, որ նորից կառավարիչները հաղիվ թեզրանց կարևորություն տալին: Բնորոշ է, որ երիտթուրքերը գիտելով հանձնաժողովներն իբրև ձևականություն, հաճախ չէին ուղենշում նրանց անելիքները: 1913 թ. հունվարի 8-ին վանի կուսակալ Իզդեթ բեյը հայտարարում էր. «Պետությունն տակավին հիմնական որոշումներ ձեռքի տակ չունենալու համար, Բ. Դոան ծանուցման համաձայն հարկ տեսնված է սպասել, այս պատճառով ան նորակազմ հանձնախումբի

աշխատանքները առժամայես պիտի դադարին ցնոր տնօրինություն»¹⁵³:

Իթթիհատականները ընդհանուր ու նահանգական հանձնաժողովներից զատ հողային հանձնաժողովներ էին ստեղծում նաև գավառներում: Այսպես, ղեռ 1909 թ. դարնանը վանի կուսակալի ցուցումով հողային հանձնաժողովներ կազմվեցին Արձակի, Ալշավազի և Սարայի գավառներում, որոնք անցնելով իրենց պարտականությունների կապատարմանը, գյուղացիների ճնշման տակ ստիպված եղան ղեկուցել կուսակալին, որ Քյոո Հյուսեին փաշան, Սեիդ բեյը և ուրիշ աղաներ 15 տարուց ի վեր բռնազրավել են հայերի հողերը և մի մասին դարձնելով մարաբա, մյուսներին քչել կովկաս¹⁵⁴: Սակայն կուսակալը անուշադրության մատնեց հանձնաժողովների ղեկուցադրերը:

1910 թ. օգոստոսին Բիթլիսի վալիի առաջարկությամբ ստեղծվեց գավառական մի այլ հանձնաժողով, որին առաջարկվեց՝ քննել Մուշի դաշտի, հատկապես վարդենիսցիների ու մուհաջիրների հողային վեճերը: Այդ հանձնաժողովը, ինչպես և պետք էր սպասել, եկավ այն եզրակացության, որ վիճելի տարածությունները պետք է թողնել մուհաջիրներին, այսինքն՝ չերբեզներին, իսկ հայերին հող առաջարկել այլ վայրերում¹⁵⁵:

1913 թ. վանի կուսակալը հանձնաժողով ստեղծեց նաև Ադրակում, որը պետք է զբաղվեր միայն բռնազրաված հողերի հարցով: Նա միաժամանակ պատվիրեց հանձնաժողովի անդամներին՝ հաղորդել գյուղացիներին, որ իրենց հողերը ետ ստանալիս պարտավոր են վճարել բուսան տարվա պետական տուրքերը¹⁵⁶:

Այդ նույն թվականին հանձնաժողով ստեղծվեց Բաշկալում՝ հայտնի հայատյաց, ազգությամբ հույն Կոզմա էֆենդու նախագահությամբ, որին կուսակալը պարտավորեցրեց նույնը հաղորդել նաև այս գավառի գյուղացիներին¹⁵⁷:

Երիտասարդ թուրքերը խաբում էին գյուղացիներին նաև շրջուն դատարանների ստեղծումով: Այդ դատարաններն իբր ունեին արտակարգ լիազորություններ և, շրջելով Արևելյան Անատոլիայում, արագո-

¹⁵⁰ Տե՛ս ՌԱԲԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1909, ց. 482, գ. 717, թ. 52—53:

¹⁵¹ Տե՛ս «Հորիզոն», 1913, № 23, հունվարի 30, «Մշակ», 1913, № 14, հունվարի 20:

¹⁵² «Հորիզոն», 1913, № 268, նոյեմբերի 28:

¹⁵³ «Աշխատանք», 1913, № 11—107, էջ 7:

¹⁵⁴ Տե՛ս «Ազատամարտ», 1909, № 15, հուլիսի 9:

¹⁵⁵ Տե՛ս ՌԱԲԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1910, ց. 482, գ. 544, թ. 119:

¹⁵⁶ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1914, № 5251, հունվարի 29:

¹⁵⁷ Տե՛ս «Մշակ», 1914, № 23, փետրվարի 1:

րեն պետք է լուծեին հողային վեճերը: Սակայն այդ դատարանները երբեք չեղան Արևմտյան Հայաստանում և չվճուցին որևէ խնդիր: 1910 թ. Արխիմեդ կեղծանունով մի թղթակից հեղանքով հարցնում էր. «Հետաքրքիր է, ո՞ւր մնաց այն քննիչ հանձնախումբը, որը բացառապես պիտի շրջեր արևելյան նահանգները և զբաղվեր հողային խնդրով»¹⁵⁸:

Երիտասարդ թուրքերը գործնականորեն շարունակում էին արևմտահայերի հողերի բռնագրավման քաղաքականությունը: Հետևելով Աբդուլ Համիդի օրինակին, նրանք հափշտակում էին հայերի հողերը տարբեր ճանապարհներով, ավելի հաճախ՝ երկրագործական բանկի միջոցով: Հայտնի է, որ դեռ Աբդուլ Համիդի իշխանության տարիներին բազմաթիվ շինականներ, հնարավորություն չունենալով վճարել պետական հարկերն ու վաշխառուական պարտքերը, ստիպված էին փող վերցնել այդ բանկից, գրավ դնելով իրենց հողակտորները: Հեղափոխությունից հետո նոր կառավարիչները չվերադարձրին նրանց հողերը և վաճառեցին¹⁵⁹, ապա շարունակեցին վարկավորել հայ գյուղացիներին նրանց հողերը գրավ վերցնելու պայմանով: Միայն մեկ տարվա ընթացքում (1911—1912) նրանք վարկ տվին էրզրումի վիլայեթում՝ 3.403 հազ., Բիթլիսի վիլայեթում՝ 216 հազ., Գիարբեքիրի վիլայեթում՝ 1.752 հազ., Սըվազի վիլայեթում՝ 4.641 հազ., Խարբեքիրի վիլայեթում՝ 1.643 հազ., և, վերջապես, Վանի վիլայեթում՝ 137 հազ. դուրուշ¹⁶⁰:

Վարկի դիմաց բռնագրավված հողակտորները սովորաբար աճուրդի էին հանվում, իսկ գնողները աղաներն էին, քանի որ հայ գյուղացիները չէին համարձակվում մասնակցել աճուրդին: 1909 թ. «Ազատամարտը» գրում էր. «Երկրագործական պանքան չնչին փոխառություններ կրնե, գրավի տակ առնելով արժեքավոր հողեր: Փոխառությունը բազադրյալ տոկոսով երթալով կը հասնի խոշոր գումարներու: Գյուղացին չկրնար վճարել և կը զրկվի իր հողերեն: Պանքան կը գրավե զանոնք և կը դնե աճուրդի: Հայերը, եթե ուժ ալ ունենան, չեն կրնար մոտենալ աճուրդին, որովհետև ազգեցիկ թուրքեր ամեն արգելք կը հանեն անոնց առջև, նույնիսկ կը սպառնան»¹⁶¹:

Երկրագործական բանկի միջոցով երիտթուրքերը կարճ ժամա-

նակամիջոցում կարողացան իրենց ձեռքը գցել հայ գյուղացիների հողերի զգալի մասը, իսկ մի շարք գավառներում նույնիսկ կեսից ավելին: 1913 թ. «Մշակը» գրում էր, որ նշված բանկը գրավ է վերցրել Ռուլանըխում գյուղացիական հողերի 75, Մալաթիայում՝ 87, Ախլաթում՝ 97 տոկոսը և այլն¹⁶²: Հնարավոր է, որ այդ տվյալները շափազանցված են, սակայն աղբյուրները միաբերան վկայում են վարկի դիմաց հողերը գրավ դնելու մասսայական տարածման մասին:

Ի՞նչ քաղաքականություն էին վարում երիտթուրքերը հայոց վանական կալվածքների հանդեպ: Հեղափոխությունից հետո նրանք երկար ժամանակ անտարբերության մատնեցին հայոց վանական կալվածքների հարցը: 1913 թ. փետրվարի 16-ին պատրիարքարանի համառու հետևողական պահանջների շնորհիվ նրանք, վերջապես, շեղյալ հայտարարեցին հին վարչակարգի ժամանակ գործող այն սովորույթը, որի համաձայն հայոց կրոնական հաստատությունները չէին կարող լինել հողատերեր, այդ հողերը պաշտոնական մատչաններում պետք է գրանցվեին այս կամ այն հոգևորականի կամ անհատի անունով: Իթիհատականների հրատարակած նոր օրենքի համաձայն այդ հողերը այսուհետև պետք է գրանցվեին տվյալ վանքի կամ եկեղեցու անունով որպես նրանց սեփականություն¹⁶³: Նոր օրենքը ի կատար պետք է ածվեր վեց ամսվա ընթացքում, սակայն այն լուծվեց աղաների կողմից բռնագրավված վանական հողերը վերադարձնելու մասին: Օրենքում նշված էր, որ կալվածքները կարող են գրանցվել վանքերի և եկեղեցիների անուններով միայն այն դեպքում, եթե մինչ այդ նրանց իրավական տեր անհատները ներկայանան իշխանություններին և հաստատեն, որ «իրանց հանունով արձանագրված կալվածք իրանցը չէ, այլ պատկանում է այսինչ կամ այնինչ եկեղեցուն կամ դպրոցին»¹⁶⁴: Դրանով իշխանությունները նոր շարաշահումների դուռ էին բացում:

Թեպետ 1913 թ. ամռանը լրացավ ու անցավ օրենքի սահմանած ժամկետը, բայց անհատներից որևէ մեկը չներկայացավ իշխանությանը: Դա մասամբ հասկանալի էր. անհատների մի մասը մահացել էր, փոխանցելով կալվածքները իր ժառանգներին, որոնք իրենց համարում էին կալվածքների օրինական տերեր, մի մասն էլ մեռնելով ան-

¹⁵⁸ «Ազատամարտ», 1910, № 289, հունիսի 4:

¹⁵⁹ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1908, № 3690, նոյեմբերի 26:

¹⁶⁰ Տե՛ս «Ազատամարտ», 1914, № 1539, հունիսի 28 (թվերը կտրացրել ենք):

¹⁶¹ «Ազատամարտ», 1909, № 136, դեկտեմբերի 1:

¹⁶² Տե՛ս «Մշակ», 1913, № 129, հունիսի 14:

¹⁶³ Տե՛ս «Աշխատանք», 1913, № 24—120, էջ 7, «Բյուզանդիոն», 1913, № 4981, մարտի 13, № 5001, ապրիլի 5, № 5018, ապրիլի 26:

¹⁶⁴ «Մշակ», 1914, № 36, փետրվարի 19:

ժառանգ, թողել էր կալվածքները անտեր և բաժին դարձրել այս կամ այն հափշտակիչին: Կենդանի մնացողներից ոմանք առաջնորդարանների պահանջով ներկայացան իշխանություններին, սակայն պայմանով, որ կալվածքների մի մասը չվերցնեն իրենցից: Այդպես վարվեց, օրինակ; Արճեշի տեր Խորեն քահանան, ասելով. «Հանձն կառնեմ ստորագրել այն պարագային, եթե անոնց կեսը թողնվի իմ զավակիս»¹⁶⁵:

Երիտթուրքական կառավարությունը պատրիարքարանի պահանջով վեց ամսով երկարաձգեց վանական կալվածքների մասին օրենքի կատարման ժամկետը, սակայն արդյունքը մեզ անհայտ է: Վրա հասած համաշխարհային պատերազմը և հայկական եղեռնը այլ կերպ լուծեցին հարցը:

Իթթիհատի պարագլուխները, խոսելով վանական կալվածքների վերադարձման մասին, իրականում շարունակում էին դրանց բռնագրավումը: Նրանք զանազան պատրվակներով հափշտակեցին Չնքուշի ու Աղբակի վանքապատկան մի շարք տարածություններ, ինչպես նաև Մեղիբեի վանական ընդարձակ կալվածքներից մեկը¹⁶⁶: Իրենց այդ վարքագիծը երիտթուրքերը փորձում էին արդարացնել նրանով, թե իբր կալվածքների տեր համարվող անհատները տարիներ շարունակ չեն վճարել պետական տուրքերը: Նրանք սեփականացնում էին անզամ վանական այն տարածությունները, որոնք կառավարական ֆերմաններով հարկման ենթակա չեն եղել, իսկ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի բողոքները կա՛մ զանց էին առնում, կա՛մ մերժում՝ հայտարարելով, թե իբր այդ տարածությունների վրա հայկական վանքերից ու եկեղեցիներից առաջ կառուցված են եղել մահմեդական մզկիթներ:

Սակայն հայ ժողովուրդը համառ ու հետևողական պայքարի շնորհիվ որոշ տեղերում կարողացավ ետ ստանալ իր վանքապատկան կալվածքները: Այսպես, նա ետ ստացավ հայդարանցի բրդերի կողմից զավթված Արճեշի Մեծփա վանքի հողերը, որ բնակեցվեցին 40—50 հայ հողազուրկ ընտանիքներ: Որոշ ժամանակ անց ետ վերադարձվեցին նաև Բալուի Քաղցրահայեաց վանքի, ինչպես և Վասպուրականի ու Տարոնի եկեղեցապատկան ու վանքապատկան մի քանի հողակտորները¹⁶⁷:

Հեղափոխությունից հետո իթթիհատի պարագլուխները, ինչպես ասվեց, ժողովրդական մասսաների ճնշման տակ և նրանց մեջ իրենց դիրքերն ամրապնդելու նպատակով, ձերբակալեցին մի շարք բուրդ աղաների: Բայց շուտով ոչ միայն ազատ արձակեցին, այլև վերցրեցին իրենց պաշտպանության տակ և նրանց բուռնցրն ուղղեցին տեղական ժողովուրդների ազգային ու սոցիալական շարժման դեմ: Իթթիհատա-կանների վարած դասակարգային քաղաքականության հետևանքով կան-կանների վարած դասակարգային քաղաքականության հետևանքով կան-գուն մնացին Խիզանում Սևիդ Ալիի, Շամդինանում՝ Մեհմեդ Սրզբի, Ալշավազում՝ Քյոռ Հյուսեին փաշայի, Արճեշում՝ էմին փաշայի, Էրունում՝ Մեհմեդ էմինի, Չխուրում՝ Մուսա և Կասրմ բեյերի, Սղերդում՝ Բշարե Չաթոյի, Արաղայի դաշտում՝ Հյուսեին աղայի, Բերկրիում՝ Կոփ Մեհմեդ և Մուսթաֆա բեյերի, Գերսիմում՝ Տիապ աղայի, Չարսան-ջակում՝ Օսման ու Կասա; բեյերի, Կարահիսարում՝ Ալիշան-զադեի և շատ ու շատ ուրիշ տիրակալների լայնածավալ կալվածքները:

Երիտթուրքերի կառավարման տարիներին պահպանվեցին ու բազմացան այդ աղաների նաև բազմահազարանոց հոտերը: Ա-Գոն գրում էր. Հյուսեին փաշան ուներ «մեծ քանակությամբ ձիեր, տավարներ, ոչխարներ և ահագին տարածությամբ հողեր ու կալվածքներ»¹⁶⁸: Շաբիր աղան դարձել էր «ահագին հարստության տեր» և զանազան վայրագություններով ձեռք էր բերել ոչխարի հոտեր¹⁶⁹: էմին փաշան սեփականացնելով «անտեր մնացած հողերը, նախիրներն ու հոտերը», կուտակել էր «ահագին հարստություն, մեծ քանակությամբ տավարներ ու ոչխարներ և լայնատարած հողեր ու կալվածքներ»¹⁷⁰: Մամադ բեկը ու ոչխարներ և լայնատարած հողեր ու կալվածքներ¹⁷¹: մոտ 10.000 ոսկի կանխիկ դրամ, որը տալիս է ժողովրդին տոկոսով¹⁷¹: Գարվիշ աղան այնքան հոտեր ուներ, որ մի մասը չկարողանալով պահել սեփական միջոցներով, կշլակության էր տալիս իրեն ենթակա գյուղացիներին¹⁷²:

Երիտթուրքերը պահպանեցին աղաների ռազմական ուժը, որով նրանք, ի թիվս այլ ոճրագործությունների, ճնշում էին նաև աշխատավոր գյուղացիության սոցիալական ու ազգային շարժումները: Ըստ

¹⁶⁵ «Բյուզանդիոն», 1913, № 5131, սեպտեմբերի 9:

¹⁶⁶ Տե՛ս «Մշակ», 1912, № 130, հունիսի 17: «Բյուզանդիոն», 1909, № 4009, դեկտեմբերի 29: «Նիքոսոս», 1914, № 4, էջ 116—117:

¹⁶⁷ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1911, № 4340, փետրվարի 2:

¹⁶⁸ Ա-Գո, Վանի, Բիլիսիի և Էրզրոմի վիլայիթները, Երևան, 1912, էջ 358:

¹⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 356:

¹⁷⁰ նույն տեղում, էջ 360:

¹⁷¹ նույն տեղում, էջ 365: և և

¹⁷² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 366:

Վանի ռուսական փոխհյուպատոսի տեղեկությունների, 1913 թ. էրզրումի վիլայեթի խոզաթ և Բուլոմեր գավառներում բրդական ցեղապետներն ունեին. Խալիլ աղան՝ 2000, Մուսթաֆա բեյը՝ 500, Դոդո օզլին՝ 500, Սերիգ-Խաման՝ 200 զինվոր (ղուլամ) և այլն¹⁷³: Կային մինչև 10.000 ազմիկներ ունեցող աղաներ: Անհրաժեշտություն դեպքում նրանք կարող էին ոտքի հանել նաև ամբողջ ցեղը և ի սպաս դնել կառավարության պահանջներին: Այդ իսկ պատճառով իթթիհատի պարագլուխները ամենուրեք ձգտում էին պահպանել ու ամրապնդել ցեղապետների իշխանությունը իրենց հպատակների վրա: 1913 թ. Վանի ռուսական փոխհյուպատոսը հաղորդում էր, որ Սըվազի վիլայեթի բրդերի մոտ «ցեղի առաջնորդի իշխանությունը ղզալիորեն արդեն թուլացել է և այժմ պահվում է ոչ այնքան նրա հպատակների նվիրվածությամբ, որքան թուրքական իշխանությունների օժանդակությամբ»¹⁷⁴:

Պահպանելով աղաների տիրույթները, երիտթուրքերը միաժամանակ նպաստեցին նրանց բռնադրաված հողերի օրինականացմանը և բուրդին թափու տվեցին: Բողոքող գյուղացիներին ուղարկեցին դատարան, որն ամբողջապես ծառայում էր ֆեոդալական վերնախավի շահերին: 1910 թ. ականատեսներից մեկը գրում էր, որ աղաները «գրամի ուժով փաստաբաններ կբռնեն և իրենց անիրավ գործողություններուն օրինավորությունը պաշտպանել կուտան, մինչ խեղճ գյուղացին իր արդար դատը պաշտպանելու միջոց չունի, ոչ լեզու ունի, որ իր դատը պաշտպանի և ոչ ալ դրամ ունի, որ փաստաբան վարձի: Կալվածներ կան, որոնց վրա ոչ մեկ իրավունք կրնան հաստատել այդ աղաները, ընդհակառակը, անոնք արձանագրված են իրենց բուն տերերուն, հայ գյուղացիներուն անունով, որք թափու ալ ունին, բայց կառավարությունը չուղեց զանոնք խլել և հանձնել իրենց ճշմարիտ տերերուն: Երբ այս կարգի հողերն իսկ չեն կրնար խլվել, ուր կմնա ետ առնել այն հողերը, որոնք զոնն կերպով մը փոխանցված են աղաներուն անվան»¹⁷⁵:

Միաժամանակ երիտասարդ թուրքերը հայ-բրդական հակասությունները սրելու նպատակով խրախուսեցին բրդական աղաներին՝ շարունակել հայ շինականների հողերի բռնադրավումները: Եվ աղաները, օգտվելով կառավարության պաշտպանությունից ու հովանավորումից, շարունակեցին ընդարձակել իրենց կալվածքները: Նրանց

հափշտակումները մասսայական բնույթ ընդունեցին հատկապես 1910 թ. հետո, երբ իթթիհատականները ավելի պարզ դրսևորեցին իրենց հակահայկական գիրքորոշումը:

Քուրդ աղաները սկսեցին խլել նույնիսկ այն հողերը, որոնք գյուղացիները կարողացել էին ետ ստանալ սահմանադրությունից հետո: 1913 թ. «Աշխատանք» թղթակիցը գրում էր. «Քյուրտ տերեպետությունը չէր ունեցած ավելի պատեհ առիթ մը ուժեղորեն և վճռականորեն տիրապետելու իրենց բռնադրաված հողերը, քան այս տարին. շատերը նույնիսկ կառավարության աշտու քաղաքականությունեն նպաստավորվելով ձեռք զարկին վերստին գրավելու այն հողերը, որոնք վերջին սահմանադրական շորս տարիներու մեջ իրենցմե ետ առնված էին. այսպիսի դեպքեր տեղի ունեցած են ավելի Շատախի, Կարճկանի և Ալշավազի շրջաններուն մեջ»¹⁷⁶:

Քուրդ աղաները հայ գյուղացիներին սկսեցին արտաքսել իրենց կալվածքներից, վախենալով, որ նրանք, օգտվելով հարմար առիթից, կարող են ետ վերցնել իրենց հողերը: 1908—1909 թթ. աղաները Չարսանջակում և Սլիվանում առաջարկեցին մարաբաններին հեռանալ իրենց կալվածքներից¹⁷⁷: Սակայն վստահ չլինելով իշխանությունների աջակցության վրա և երկյուղ կրելով գյուղացիական զանգվածների հեղափոխական տրամադրություններից, ետ քաշվեցին այդ առաջարկություններից և առայժմ բավարարվեցին ֆեոդալական պարտավորությունների մեծացումով: Բայց 1910 թ. աղաները հայերին աներկյուղ դուրս էին բշում իրենց կալվածքներից և նրանց տեղը բնակեցնում էին քուրդ հողագործներ կամ մահմեդական այլ տարրեր: 1910 թ. հայ շինականները վտարվեցին Բիթլիսի սանջակի Կորվու գյուղից: Դեպքերի ականատեսը գրում էր. «Սրտածմլիկ տեսարան մըն էր, որ պարզվեցավ: Հայ գյուղացիները իրենց սերունդներու արյունով ու քրտինքով ոռոգված հողերու վրա փռվեցան պառկեցան, խնդրելով ձիավոր դորքին, որ նախ ձիերու սմբակներուն տակ զիրենք կոխկռտեն, ապա ուրիշներու հանձնեն հողերը»¹⁷⁸:

1911 թ. հայերն արտաքսվեցին իրենց կալվածքներից նաև Վանի վիլայեթի Զեյնիս գյուղից: Պատճառը եղավ այն, որ հայերը հրաժարվեցին ֆեոդալական պարտավորություններից և ներկայանալով իշխա-

¹⁷³ Տե՛ս ՎՍՍԶ ԿՊՊԱ, ֆ. 71, գ. 95, թ. 3—4:

¹⁷⁴ ՎՍՍԶ ԿՊՊԱ, ֆ. 71, գ. 118, թ. 180:

¹⁷⁵ «Հորիզոն», 1910, № 60, մարտի 18:

¹⁷⁶ «Աշխատանք», 1913, № 10—106, էջ 5:

¹⁷⁷ Տե՛ս «Ազատամարտ», 1909, № 142, դեկտեմբերի 8:

¹⁷⁸ «Ազատամարտ», 1910, № 207, փետրվարի 24:

նություններին, ցանկացան ապացուցել, որ հողերն իրենց են պատկանում:

Հեղափոխությունից հետո բուրգ աղաներն իրենց ձեռքում պահեցին նաև հայոց վանքապատկան ու եկեղեցապատկան կալվածքները և օգտվելով երիտթուրքերի հովանավորությունից, հաշվի չէին առնում հայ հողերը հաստատությունների իրավացի գանգատներն ու բողոքները: Ավելին, նրանք որոշ վայրերում շարունակեցին վանքապատկան կալվածքների բռնագրավումը: 1913 թ. «Վան-Տոսպը» գրում էր. «Զուպաները դեռ մինչև այսօր էլ կը շարունակեն գրավել և յուրացնել մեր վանական կալվածներու ընտրելագույն մասերը—վարելահողերը, մարգահատինները, արոտավայրերը, անտառները և քարհանքերը»¹⁷⁹:

Երիտասարդ թուրքերի հողային քաղաքականությունն այլ էր բուրգ գյուղացիների նկատմամբ: Հայտնի է, որ Աբդուլ Համիդի վարած ազգային քաղաքականության հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի մի շարք վայրերում բրդերը նվաճել էին հայերի հողերը և սեփականացնելով, հաստատվել դրանց վրա: Մյուս կողմից՝ բուրգ աղաները, ընդարձակելով իրենց տիրույթները, հափշտակել էին ոչ միայն հայ, այլև քուրդ գյուղացիների հողերը: 1911 թ. Գեղամ Տեր-Կարապետյանը, անդրադառնալով թուրքիայի արևելյան նահանգների հողային հարցին, մատնանշում էր. «Անարդար գրավումներու դեմ մինակ հայերը չեն, մեր խլամ հայրենակիցներն ալ կը բողոքեն: Չափ գրավումներու իբրև բաժնության ո՞ր մասն էր պատկանում բրդերին: Սակայն կարելի է ենթադրել մեծ մասը, քանի որ ավելի դյուրին էր հափշտակել բրդերի, քան թուրքերի կամ Կովկասից ներգաղթած ռազմաշունչ մուհաջիրների հողերը:

Անցնելով իշխանության գլուխ, իմթիհատականները բուրգ աշխատավոր գյուղացիությանը շրավարարեցին հողով: Օգտագործելով հողային հարցը, նրանք ավելի սրեցին հայ-բրդական հակասությունները, դրդելով բրդերին շվերագարձնել հայերից բռնագրաված հողերը: Եվ բրդերը, որոնք հեղափոխությունից անմիջապես հետո երկրի մի շարք շրջաններում թողնում էին իրենց ղավթած հողերն ու հեռանում, տեսնելով նոր կառավարիչներին՝ քրիստոնյաների շահերը ստնահարող վար-

¹⁷⁹ «Վան-Տոսպ», 1913, ապրիլի 6, էջ 117: Տե՛ս նաև «Ազատամարտ», 1909, № 132. նույնքերի 26: «Ատենագրությունը ազգային ժողովոյ», 1910, էջ 260:
¹⁸⁰ «Ազատամարտ», 1911, № 489, հունվարի 28:

քագիծը, վերագարձան և կրկին տիրացան հայերի հողերին: 1908 թ. հոկտեմբերին «Բյուզանդիոնը» գրում էր, որ Արճեշում բրդերը «նորեն ետ կը դառնան և կը գրավեն հայ գյուղերը, միանգամայն խիստ սպառնալիքներ ընկելով հայերուն, կը փախցնեն նորեն: Նույնիսկ կառավարական պաշտոնյաները խորհուրդ տված են բողոքող հայերուն, ըսելով, թե զուր տեղը շքողոքեն բրդերուն դեմ և զանոնք թշնամացնեն իրենց, քանի որ իրենք ստիպված են պաշտպանել զանոնք»¹⁸¹:

Իսկ «Հորիզոնի» թղթակիցը 1913 թ. գրում էր. «Սահմանադրության հռչակման առաջին տարում շատ բրդեր կամովին հեռացան իրենց բռնագրաված հողերից, բայց երբ տեսան, որ կառավարությունը առաջվա հայահալած քաղաքականությանն է հետևում, հովանավորում է նրանց, որոնք շարունակում են տիրել հայերից խլամ հողերին՝ իրենք էլ նորից եկան և գրավեցին լքած հողերը»¹⁸²: Բրդերը վերստին հափշտակեցին նաև հայոց վանքապատկան հողերը:

Երիտթուրքերը շտապեցին օրինականացնել բրդերի հողային հափշտակումները և թափուներ տալ նրանց: 1912 թ. գարնանը Բաբերդի Պոսնիք գյուղի մուխթարը հեռագրում էր մայրաքաղաք՝ հայոց պատրիարքին՝ «Գայմագամը մեր օրինավոր թափուով ունեցած հողերը՝ բունի վաչկատուն բյուրտերու կուտա: Սահմանադրության համաձայն է աս: Իմացուցեք»¹⁸³: Սակայն հայ շինականների բողոքները մնում էին անպատասխան:

Երիտասարդ թուրքերը հայ-բրդական հակասությունները սրելու նպատակով այնուհետև խրախուսում էին բրդերին՝ շարունակել հայերի հողերի բռնագրավումները: Եվ բուրգ գյուղացիները, ընկնելով նրանց պրոպագանդայի ազդեցության տակ, երկրի մի շարք վայրերում շարունակեցին հայկական հողերի զավթումները նաև 1908 թ. հեղափոխությունից հետո: 1912 թ. նոյեմբերի 26-ին Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը հաղորդում էր, որ Արևմտյան Հայաստանում «Ազրարային հարցը օրեցօր սրվում է, հողերի մեծ մասը հափշտակված է ու հափշտակվում է բրդերի կողմից, իսկ իշխանությունները ոչ միայն չեն խոչընդոտում, այլև հովանավորում և ընդառաջում են այդ հափշտակումները»¹⁸⁴:

¹⁸¹ «Բյուզանդիոն», 1908, № 3660, հոկտեմբերի 9:

¹⁸² «Հորիզոն», 1913, № 240, հոկտեմբերի 25:

¹⁸³ «Ազատամարտ», 1912, № 894, մայիսի 25:

¹⁸⁴ «Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении», П. 1915, стр. 3; տե՛ս նաև Ե. Ղ. Սուրգույան, նշված աշխ., էջ 153:

Իթթիհատի պարագլուխները շխախտեցին թուրք հողատերերի դիրքերը, ընդհակառակը, սիրաշահեցին նրանց ու ներգրավեցին իրենց կուսակցության մեջ: 1912 թ. Ս. Սապահ-Գյուլյանը գրում էր, որ Սըվազի վիլայեթի Շար-Ղշլազ ավանում հավաքված են «կողոպտող, ավարող, գողեր պահող, ժողովրդի արյունը ծծող բոլոր բեկերը, աղաները, էշրաֆները»: Նրանք «լայն կյանք են վարում, երկրի տերը խակապես իրենք են. կառավարություն, վարչություն՝ ամեն ինչ իրենց ձեռքն է, ամեն բան կարգադրող, տնօրինողը իրենք են... բոլորն էլ թունդ իթթիհատականներ են»¹⁸⁵:

Իթթիհատականները թուրք բեկերին իրենց հենասյունները դարձրին նաև Արևմտյան Հայաստանի մյուս վայրերում: Տարոնում, օրինակ, այդ բեկերը, օգտվելով նոր կառավարիչների հովանավորությունից, «սկսան ձեռնալ հեղափոխական, մտան իթթիհատի շարքերը և անոր միջոցով ջանացին պահել իրենց դիրքերը սահմանադրական դրոշին ներքև: Անոնք ոչ միայն դեմ շահացին սահմանադրության, այլև անոր պաշտպան հանդիսացան, անոր ղեկավարության մեջ դիրք գրավեցին և սահմանադրական կարգերը այնպես դասավորեցին, որ իբր «հեղափոխական և սահմանադրության միակ հավատարիմ հենարաններ» անսահման իրավունքներ ավելցուցին իրենց արդեն ունեցածին վրա»¹⁸⁶:

Պահպանելով թուրք աղաների ֆեոդալական տիրույթները և քաղաքական արտոնությունները, նոր կառավարիչները չլուծեցին նաև թուրք գյուղացիների հողային հարցը: Զգտելով սրել հայ-թուրքական հարաբերությունները, նրանք թուրք գյուղացիներին նույնպես խրախուսում էին բռնագրավելու հայերի հողերը: Թուրքերի կողմից հայերի հողերի զավթումը երկրի մի շարք շրջաններում առաջ էր բերում աղգամիջյան ընդհարումներ, որոնք հաճախ վերջանում էին արյունահեղությամբ: 1911 թ. հունիսի 10-ին էրզրումի առևտրական գլխավոր հյուպատոսը հաղորդում էր, որ Մուշի դաշտում շարունակվում են հայերի ու թուրքերի վեճերը: Օրը ցերեկով թուրքերը սպանեցին 8 հայ: Վալին շմիջամտեց կողմին, միայն առաջարկեց տուժածներին դիմել դատարան¹⁸⁷:

Այդ նույն թվականին Ս. Սապահ-Գյուլյանը, լինելով Սըվազի

¹⁸⁵ Ս. Սապահ-Գյուլյան, Փոքր-Հայքի հիշատակները, Զիկագո, հ. 1, մասն Ա, 1917, էջ 340:

¹⁸⁶ Ռուբեն Տեր-Մինասյան, Եշված աշխ., հ. 2, էջ 87—88:

¹⁸⁷ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Կ. Պոլսի դեսպանությունը», 1911, գ. 2680, ք. 67—68:

վիլայեթի հայաբնակ վայրերում, արձանագրում էր, որ գյուղացիների «վարելահողերը, արոտավայրերը մի համառ հետևողականությամբ հափշտակվում, տրվում են իրենց հարևան թուրք գյուղացիներին և այդ մասին իրենց արած զանգատներին ոչ լսող կա, ոչ էլ որևէ հետևանք տվող»: Գյուղացիները վկայում են, որ «Սահմանադրությունից հետո մեր հողերը ավելի են հափշտակվում, քան առաջ»¹⁸⁸:

Թուրք գյուղացիները Արևմտյան Հայաստանի որոշ վայրերում կառավարության հովանավորությամբ բռնագրավում էին նաև քուրդ գյուղացիների հողերը, որի հետևանքով աղգային հակասություններն ավելի էին խճճվում:

Երիտթուրքերը ավելի խորացրին հայերի ու մուհաջիրների հողային վեճերը: Հայտնի է, որ դեռ Աբդուլ Համիդի իշխանության տարիներին Բալկաններից ու Կովկասից մահմեդական զանազան տարրեր ներգաղթեցին Թուրքիա ու Արևմտյան Հայաստան և կառավարության թույլտվությամբ հաստատվեցին հայերի հողերի վրա: Հույս ունենալով, որ սահմանադրությունը կլուծի իրենց հողային հարցը, հայերը հեղափոխությունից հետո բարձրացրին այն կառավարության առաջ: Սակայն իթթիհատի պաշտոնյաները պատասխանեցին. «Այսօր հավասարություն է, բոլոր ցեղերն ալ օրենքի առաջ հավասար աչքով կդիտվին, խեղճ մուհաջիրները հանենք ո՛ւր դրկենք, գյուղերու մեջ՝ հայերու անբնակ տուներ, հողեր շատ կան, թող երթան գտնեն, հոն բնակին»¹⁸⁹:

Երիտթուրքերը հեղափոխությունից հետո մեծացրին մուհաջիրների թիվը Արևմտյան Հայաստանում և ավելի ծանրաբեռնեցին նրանց գյուղերը եկվորներով: Մուհաջիրները գալիս էին Կովկասից, Բալկաններից և Պարսկաստանից՝ Թուրքիայի դեմ Սերբիայի ու Բուլղարիայի տարած հաղթանակի հետևանքով և նորելուկ կառավարիչների մղած պանիսլամական պրոպագանդայի ազդեցության տակ: Իթթիհատականները, ինչպես Աբդուլ Համիդը, եկածներին բնակեցնում էին ոչ թե ազատ ու անմարդաբնակ վայրերում, այլ հայկական գյուղերում ու հողերում: 1909 թ. Ա. Շարիկյանը գրում էր. «Տարոնոյ, Պոլսանըխի և Խնուսի սահմաններուն միջավայրին մեջ բավական տարածությամբ

¹⁸⁸ Ս. Սապահ-Գյուլյան, Եշված աշխ., էջ 279:

¹⁸⁹ Սարգիս և Միսակ Բոքյան, Հարազատ պատմություն Տարոնոյ, Գահիրե, 1962, էջ 231:

պետական ազատ հողեր կան, որոնք կը մնան անմշակ ու խոտան: Սակայն դարմանալի և նույնիսկ անհասկանալի է կառավարութեան այն վարմունքը, որ թուրք ու շերքեզ գաղթականները չի բնակեցնել այդ ազատ հողերու վրա և թույլ կուտա, որ հայ գյուղացիին շինութուններն ու կալվածները գրավվին»¹⁹⁰:

Հայ գյուղացիները համառորեն դիմագրավում էին կառավարութեան այդ քաղաքականութեանը, սակայն ապարդյուն:

Երիտասարդ թուրքերը ոտնահարեցին նաև ասորի գյուղացիութեան կենսական շահերը. նրանք չվերադարձրին քուրդ աղաների կողմից սուլթան Համիդի կառավարման տարիներին ասորիներից բռնագրավված հողերը, ընդհակառակը, նպաստեցին այդ աղաներին, որ սահմանադրութունից հետո էլ շարունակեն ասորական հողերի հափշտակումները:

Արևմտյան Հայաստանի որոշ վայրերում, մասնավորապես վանի ու Դիարբեքիլի լեռնային շրջաններում ասորի գյուղացիները ինչպես հին, այնպես էլ նոր վարչակարգի ժամանակ շարունակում էին դիմագրավել թուրքական իշխանութուններին և պահպանել իրենց քիչ թիվ շատ տանելի կացութունը: Նպատակ ունենալով ուժեղացնել նրանց մոտ իրենց իշխանութունը և հնարավորին չափ վերացնել մարշիմոնի (ասորիների հողեր պետի) որոշ ինքնուրույնութունը, երիտասարդ թուրքերը առաջարկեցին այդ ասորիներին՝ իջնել լեռներից և բնակվել հարթավայրային շրջաններում: Սակայն մարշիմոնը հասկանալով նրանց մտադրութունը, կտրականապես մերժեց: 1910 թ. մարշիմոնը վանի ուսական փոխհյուպատոսին ասում էր. «Դե, ընդհանրապես մենք չենք հավատում թուրքերի բարի մտադրութուններին և նրանց սահմանադրութեանը: Մենք դրանից (սահմանադրութունից — Ս. Հ.) չունենք որևէ օգուտ»¹⁹¹:

* * *

Երիտթուրքերի ագրարային քաղաքականութեան հետևանքով թուրքիստում պահպանվեց միջնադարյան ֆեոդալական հողատիրութունը: Երկրի հողային հարստութեան մեծ մասը մնաց կալվածատերերի ձեռքում, իսկ գյուղացիութեան ճնշող մեծամասնութունը շարունակեց տառապել սակավահողութունից ու հողազրկութունից (տե՛ս աղյուսակը

¹⁹⁰ «Ազատամարտ», 1909, № 89, հոկտեմբերի 7:

¹⁹¹ ՎՍՄՆ ԿՊՊԱ, ֆ. 521, ց. 2, գ. 492, ք. 250:

առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակի տվյալներով)¹⁹²:

№	Գյուղական բնակչության կառուցողականները	Տնտեսութունների քանակը	Տոկոսային հարաբերութիւնը	Մշակելի հողատարածութունները (դյուսուսներով) [*]	Տոկոսային հարաբերութիւնը
1	Խոշոր հողատերեր կամ չիֆթլիկչիներ	10.000	1	30.000	39,3
2	Հարուստ և կուլակային տնտեսութուններ	40.000	4	20.000	26,2
3	Աշխատավոր գյուղացիներ (միջակներ ու չունտրներ)	870.000	87	27.300	34,5
4	Բատրակներ	80.000	8	—	—

Այսպիսով, բնակչութեան հինգ տոկոսը կազմող կալվածատերերն ու գյուղական ունեւորները տիրում էին երկրի մշակվող տարածութեան 65,5 տոկոսին, իսկ 95 տոկոս կազմող աշխատավոր զանգվածները՝ 34,5 տոկոսին¹⁹³:

Դժբախտաբար, մենք չունենք վիճակագրական տեղեկութուններ, թե Արևմտյան Հայաստանում ինչպես էին բաշխված հողային տարածութունները հասարակական տարբեր խավերի միջև: Սակայն անկասկած է, որ այստեղ նույնպես դրանց մեծ մասը գտնվում էր աղաների ձեռքում: 1910 թ. Ատոմը գրում էր. «Եթե վիճակագրութուն լիներ, կպարզվեր, որ «100 տուն բնակիչ ունեցող գյուղի աշխատավոր դասակարգը 100 տեղում հող, 100 ընտանի անասուն ունի, նույն 100 տան աշխատանքով ապրող նույն գյուղի աղան, պեկը, թոռունը, աշրաֆը՝ որոնք ամենաշատը 5—10 տուն չեն կազմեր, կտիրապետեն 100—200 տեղում հողի և մեկ քանի հարյուր, մեկ քանի հազար ընտանի անասուններում»¹⁹⁴: Այնուհետև՝ «ավատականներ կան՝ որոնք իրենց ազդեցութեան սահմաններուն մեջ ունին ստոր աստիճաններու վրա գտնվող ուրիշ ավատականներ, և կը տիրապետեն ոչ միայն մեկ՝ այլ

¹⁹² Տե՛ս Н. Бугаев, նշված աշխ., էջ 45—46:

* 1 դյուսուսը = 919,3 քառ. մետրի կամ 0,82 դեկատինի:

¹⁹³ Ուշագրավ է, որ երբ սոցիալիստ վլախովը օսմանյան պապամենտի նիստերից մեկում առաջարկութուն մտցրեց մեծացնել գյուղացիների բաժնեհողերը, ներքին դորժերի միջխտը պատգամավորների ծափերի տարափի տակ հայտարարեց, որ չի կարելի այդ առաջարկութունը անգամ քննարկման դնել, քանի որ շարիաթն արգելում է միջամտել հողատիրոջ և գյուղացու հարաբերութուններին (В. А. Гурко-Кржжанин, նշված աշխ., էջ 54):

¹⁹⁴ Առում, Պետական վերանորոգութունն ու հողային հարցը, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 34:

մեկ քանի բազմաթիվ գյուղերու և այս կամ այն գավառակի կամ գավառակներու, երբեմն ամբողջ գավառի»¹⁹⁵;

Ֆեոդալական հողատիրութիւնը և գյուղացիական հողերի նոր բնագործումները ավելի սաստկացրին Արևմտյան Հայաստանի գյուղացիութեան սակավահողութիւնն ու հողազրկութիւնը¹⁹⁶։ 1909—1910 թթ. Արևմտյան Հայաստանում գյուղացիական յուրաքանչյուր տնտեսութիւն, անկախ ազդութիւնից, միջին հաշվով ուներ 3,6 հեկտարեւահող, ընդ որում՝ Սեբաստիայի կուսակալութիւնում՝ 2,4, Խարբերդի՝ 1,9, Կարնո՝ 1,5, Վանի՝ 3,3, Տիգրանակերտի 4,0 և, վերջապէս, Բաղեշի կուսակալութիւնում՝ 8,3 հեկտար¹⁹⁷։

Հայերի հողատարածութիւնները տարբեր վայրերում տարբեր էին. այսպէս, 1909 թ. Վանի կուսակալութեան Արճակ և Թիմար գավառների 24 գյուղերում հաշվվում էին 1526 գերազանցապէս հայկական տնտեսութիւններ, որոնք ունեին 12130 շափ կամ յուրաքանչյուր ընտանիք մոտ 8 շափ վարելահող¹⁹⁸։ Եթէ նկատի ունենանք, որ մեկ շափը հավասար է 4 փթի և յուրաքանչյուր հեկտարի վրա ցանվում էր շուրջ 8—9 փութ, ապա ամեն մի ընտանիք ուներ մոտ 4 հեկտար վարելահող։ Սակայն ոչ միայն 8-ը, այլ 10 շափն էլ անբավարար էր «ահագին մեծամասնութիւն կազմող աղքատ գյուղացիութեան երկրագործական կարիքներուն համար»¹⁹⁹, քանի որ 8 կամ 10 շափից գյուղացին կարող էր ցանել միայն 5—6 շափը, իսկ մնացածը պետք է թողներ հանգստանալու։ Այդ նույն թվականին Վանի կուսակալութեան Հայոց Ձոր գավառակի 15 գյուղերում հաշվվում էր 823 տնտեսութիւն կամ 4691 անձ, որոնք ունեին 6198 օրավար (4090,68 հեկտ.) հող²⁰⁰։ Յուրաքանչյուր տնտեսութեանը միջին հաշվով ընկնում էր 7,4 օրավար (4,9 հեկտ.), իսկ յուրաքանչյուր անձի՝ 1,3 օրավար (0,8 հեկտ.) վարելահող։ Այս գաւառակում գյուղացիները թեև ավելի հող ունեին, քան Արճակում ու Թիմարում, այնուամենայնիվ, նրանց ունեցածն էլ անբավարար էր։

¹⁹⁵ Նույն տեղում։

¹⁹⁶ Տե՛ս Գ. Տեր-Կարապետյան, Հողային հարցը հայրենակ նահանգներուն մեջ, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 43—44։

¹⁹⁷ Տե՛ս Ա. Դ. Новичев, Очерки экономики Турции до мировой войны, М.—Л., 1937, стр. 268.

¹⁹⁸ Տե՛ս Մալխաս, Ներկա սովը և իր պատճառները, Տրապիզոն, 1909, էջ 109։

¹⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 110—111։

²⁰⁰ Տե՛ս «Հորիզոն», 1913, № 17, հունվարի 23։

1911 թ. «Աշխատանքը» գրում էր, որ Հայոց Ձորի նշված գյուղերի վարելահողերն անբերրի են ու մշակվում են երեք տարին մեկ անգամ։ «Հողերի մեկ մասը աղայական, վանքապատկան, մեկ մասը գետի անկանոն հոսանքի պատճառով ճահիճ դարձած, մի մասն ալ ծովը առած է։ Այժմ յուրաքանչյուր անձի գլուխ հաղիվ մեկ ու կես օրվա հող կիյնա, որը երեք տարին մի անգամ մշակելով, հաղիվ թե 5—6 շափ հացահատիկ կարտագրե, որը պիտի հաշվել մեկ անձի երեք տարվա պարենը»²⁰¹։

Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջանների մասին նման վիճակագրական տվյալներ չունենք, բայց կան բազմաթիվ վկայութիւններ, որոնք հաստատում են, թե հայ գյուղացիների մեծ մասը երիտթուրքերի կառավարման տարիներին այդ շրջաններում նույնպէս սակավահող կամ հողազուրկ էր։ Ս. Սապահ-Գյուլյանը նշում էր, որ 1911 թ. Սըվազի վիլայեթի հայաբնակ մի շարք վայրերում «գյուղացիները զանգատվում են նաև իրենց հողի սակավութեան մասին»²⁰²։

1913 թ. «Բյուզանդիոնը» գրում էր. Սասունի Փսանք գավառի հայերը «հող չունին և այս պատճառով շատեր ստիպված են պանդխտել Հալեպի կողմերը»²⁰³։ 1914 թ. «Աշխատանքի» վկայութեամբ Գավաշի և Մոխրաբերդի գյուղերում բնակչութեան 1/3-ը հողազուրկ էր, իսկ մնացածը՝ սակավահող։ Յուրաքանչյուր շնչին երկու շափ տեղ էր ընկնում²⁰⁴։ Կարելի էր շարունակել վկայութիւնները, բայց սրանք էլ բավական են հերքելու այն կարծիքը, թե արևմտահայ գյուղացին իբր բավարարված էր հողով, չունեի միայն անձի ու գույքի ապահովութիւն։

1908 թ. հեղաշրջումից դեռ առաջ արևմտահայ գյուղացիութեան մի մասը իրավապէս ձեռկերպել էր իր հողաբաժինը և ձեռք էր բերել թափու, բայց մի մասը, ոչ այնքան շրջափոխութեան, որքան թուրքական պաշտոնյաների անտարբերութեան ու սանձարձակութիւնների, ինչպէս նաև աղաների սպառնալիքների հետևանքով դեռ չունեի այդ փաստաթուղթը։ Եվ չնայած երիտթուրքերը երբեմն ազդարարում էին հողաբաժինների իրավական ձեռկերպումների արագացման մասին, այնուամենայնիվ գործը տեղից համարչա չէր շարժվում։ 1910 թ. «Ազատամարտը» իր առաջնորդողում գրում էր. «Տեղ-տեղ՝ լեռնային գավառ-

²⁰¹ «Աշխատանք», 1911, № 22, էջ 11։

²⁰² Ս. Սապահ-Գյուլյան, նշված աշխ., էջ 279։

²⁰³ «Բյուզանդիոն», 1913, № 5140, սեպտեմբերի 19։

²⁰⁴ Տե՛ս «Աշխատանք», 1914, № 22—168, էջ 5։

ներու մեջ՝ քրոնիք ապստամբական վիճակին հետևանքով՝ թափուն մուտք չէ գործում ցարտ»²⁰⁵։ Նույնն էին հաստատում նաև Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի պատգամավորները, ասելով. «Հողեր կան, որոնց տերերեն ոմանք թափու ունին, ոմանք շունին»²⁰⁶։ Բայց ի՞նչ նշանակություն ունեւր թափուն, երբ աղաներն ու պաշտոնյաները, օգտվելով տիրող վիճակից կարող էին բռնագրավել ու սեփականացնել իրենց ցանկացած հանդակները։ Ա.-Գոն գրում էր. «...այդ երկրում իրավունքը ուժեղինն է. ուժը գալիս է խորտակելու Հակուղարի ավանդական սեփականությունը. ուժը գալիս է խորտակելու նաև թափույով հաստատված սեփականության իրավունքը։ Ինչ խոսք կարող է լինել օրինական իրավունքի մասին այնտեղ, ուր կոպիտ ուժը, նոմադ բուրգը, ժողովրդին կեղեքող բեկերն ու էֆենդիները հանդիսանում են երկրի բախտը տնօրինող և միևնույն ժամանակ երկրի պաշտոնեությունը։ Եվ ահա շնորհիվ ուժեղի գերագույն իրավունքի, բռնի կերպով գրավվում են երկրագործ ժողովրդի սերնդից սերունդ տիրապետած և թափուններով հաստատված մեծաքանակ հողերը, շնորհիվ ուժեղի այդ գերագույն իրավունքի, խաղաղ աշխատասեր գյուղացիությունը արագ կերպով և խոշոր շափերով զրկվում է հողից, ապրուստի միջոցներից և դառնում հողազուրկ... Շնորհիվ այդպիսի կարգերի ու ուժեղի գերագույն իրավունքի, հողատեր հայ գյուղացիության մի սովոր մասը դարձել է հողազուրկ տարր»²⁰⁷։

Երիտթուրքերի դասակարգային ու շովինիստական քաղաքականությունն արտահայտվում էր նաև ջրատիրության ասպարեզում։ Դեռ հեղափոխությունից առաջ աղաները տարբեր ճանապարհներով տեր էին դարձել բազմաթիվ ջրանցքների ու զրկել գյուղացիներին սոռոզող ջրից։ Մի շարք վայրերում էլ այդ ջրանցքները անցել էին մահմեդական գյուղատացիներին, որի հետևանքով քրիստոնյաների գրությունն ավելի էր վատացել։

Անցնելով իշխանության գլուխ, երիտթուրքերը ջրային խնդիրն էլ օգտագործեցին ազգամիջյան ներհակությունները սրելու համար, հասցնելով դրանք շատ հաճախ արյունահեղությունների։ Այսպես, Տարոնի հայաբնակ Ավրան ու քրդաբնակ Բաղչե գյուղերի բնակիչները դեռ հեղափոխությունից առաջ տևական վեճերից ու կոռիվներից հետո՝ վեր-

ջապես լեզու էին գտել միմյանց հետ և համաձայնվել, որ «կիսովի կօգտվին ջուրեն ու անտառեն»²⁰⁸։ Բայց սահմանադրությունից հետո բրդերը նոր կառավարիչների հակահայկական պրոպագանդայի ազդեցությամբ կտրեցին հայերի ջուրը և մեծ վնաս պատճառեցին նրանց։ Միայն 1913 թ. ամռանը այն կազմեց 500 լիրա։ Ավրանցիք դիմեցին իշխանություններին, սակայն նրանց բողոքը անհետևանք մնաց։

Տառապելով սակավահողությունից ու ջրազրկությունից, արևմտահայ գյուղացիության ճնշող մեծամասնությունը չէր կարողանում ավելացնել անասունների գլխաքանակը և կազմակերպել բիշ թի շատ բավարար տնտեսություն։ Նրանց ունեցած քաշող անասունների գլխաքանակի մասին կարելի է որոշ պատկերացում կազմել հետևյալ աղյուսակից (1909—1914 թթ. տվյալներով)²⁰⁹։

Գավառները	Գյուղերի թիվը	Տնտեսությունների թիվը	Եզների գլխաքանակը	Յուրաքանչյուր տնտեսության եզների թիվը (միջինը)
Էրզրումի	18	2001	2513	1,2
Կըղիի	43	4669	4968	1,0
Արմտանի (Երզնկայի գավառ)	3	480	980	2,0
Մոկսի	18	256	201	0,7
Այջավազի	23	761	1270	1,6
Մուշի	9	282	160	0,5
Բարերդի	—	2199	7636	3,4
Բեմաթի	—	1225	1276	1,0
Ընդամենը	—	11873	19024	1,6

Աղյուսակը ցույց է տալիս, որ նշված գավառներից միայն մեկում՝ Բաբերդում, գյուղացիական տնտեսություններն ունեին 3, 4 գլուխ բանող անասուն, մնացած գավառների մեծ մասը ունեին 1—2 անասուն։ Իրականում գյուղացիների գրությունը ավելի վատ էր։ Հաշվում-

²⁰⁵ «Ազատամարտ», 1910, № 205, փետրվարի 22։

²⁰⁶ «Ատանագրությունը ազգային ժողովո», 1910, մայիսի 28, էջ 260։

²⁰⁷ Ա.-Գոն, նշված աշխ., էջ 273—274։

²⁰⁸ «Մշակ», 1913, № 144, հուլիսի 3։

²⁰⁹ Աղյուսակը կազմված է մեր կողմից։ Տվյալները 1909 թ. համար վերցված են Ա.-Գոնի նշված աշխատությունից (էջ 352—354), իսկ 1913—1914 թթ. համար՝ Հայկական ՍՍՀ ԿոմՍո-ից (տե՛ս ֆ. 227, ց. 1, մ. 1, գ. 475, 456, 483, ֆ. 57, գ. 742)։

ները ցույց են տալիս, որ 1912 թ. Դերջանի և Քրդիի գավառներում, օրինակ, գյուղացիության 43,4%-ը բանող անասուն շուներ, իսկ 25,7%-ը ուներ 1—2, 25,8%-ը՝ 3—4 և միայն 5,1%-ը, 5 և ավելի բանող անասուն²¹⁰:

* * *

1908 թ. թուրքական բուրժուական հեղափոխությունը շարեւակեց նաև բուրգ գյուղացիների գրությունը: Իրավ է, բրդերը հայերի համեմատությամբ ավելի հող ունեին: Մալխասը խոսելով հայ և բուրգ գյուղացիության հողային բավարարվածության մասին, 1909 թ. նշում էր, որ Վասպուրականի հայկական գավառներում 1 կմ²-ի վրա սպորում է 24 մարդ, իսկ բրդաբնակ գավառներում՝ 6,5 մարդ: Այդ թվերը «ինքնին բավական են արտահայտելու բրդերու հողային հսկա հարստությունը և հայերու համեմատական աղքատությունը»²¹¹: Բայց, այդուհանդերձ, երիտթուրքերի տիրապետության պայմաններում բուրգ գյուղացիները նույնպես չէին կարողանում կազմակերպել բավարար տրնտեսություն, որի պատճառով էլ նրանց անասունների գլխաքանակը ևս քիչ էր: (Տես աղյուսակը՝ 1909 թ. Մոկսի բրդաբնակ գյուղերի անասնաքանակը)²¹²:

Գյուղերը	Տնտեսության քանակը	Եզների գլխաքանակը	Կովերի գլխաքանակը	Ոչխարների գլխաքանակը	Յուրաքանչյուր տրնտեսություն (միջին հաշվով)		
					Եզ	Կով	Ոչխար
Հրվելի բերդ	12	12	13	238	1,0	1,0	19,8
Գարենց	3	3	4	50	1,0	1,3	16,6
Մուս	14	10	22	160	0,7	1,5	11,4
Հասկանց	20	19	30	500	0,9	1,5	25,0
Հավսթանց	41	21	48	390	0,5	1,1	9,5
Վերս	39	27	34	500	0,7	0,8	12,8
	14	7	21	280	0,5	1,5	20,0
Ընդամենը	143	99	172	2118	0,6	1,2	14,8

²¹⁰ Տե՛ս ՀՄՄԶ ԿՊՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 733 (հաշվումները կատարված են մեր կողմից):

²¹¹ Մալխաս, ներկա սովը և իր պատճառները, էջ 32:

²¹² Տե՛ս Ա.Գո, նշված աշխ., էջ 352:

Աղյուսակը ցույց է տալիս, որ յուրաքանչյուր բրդական գյուղացիական տնտեսություն ուներ միջին հաշվով 0,6 եզ, 1,2 կով և 14,8 ոչխար:

Հետաքրքիր է համեմատել հայ և բուրգ գյուղացիների անասունների գլխաքանակը: Դրա համար նպատակահարմար է վերցնել ոչ թե երկրի բնակչության տարբեր, այլ միևնույն շրջաններում գտնվող գյուղերը:

1909 թ. Մոկսի հայաբնակ գյուղերի անասնաքանակը²¹³

Գյուղերը	Տնտեսությունների քանակը	Եզների գլխաքանակը	Կովերի գլխաքանակը	Ոչխարների գլխաքանակը	Յուրաքանչյուր տնտեսություն ունի (միջին հաշվով)		
					Եզ	Կով	Ոչխար
Սեզ	19	20	28	120	1,0	1,4	6,3
Գիտրիս	18	16	23	322	0,9	1,2	17,9
Մարականց	13	10	18	30	0,7	1,4	2,3
Հեթ	5	6	10	60	1,2	2,0	12,0
Գոմեր	20	15	23	81	0,7	1,1	4,0
Հաղվան	11	10	15	300	0,9	1,3	27,2
Սըղկանց	15	22	25	419	1,4	1,6	27,9
Ընդամենը	101	99	142	1332	0,9	1,4	13,1

Աղյուսակից երևում է, որ հայ գյուղացիական յուրաքանչյուր տնտեսություն միջին հաշվով ուներ 0,9 եզ, 1,4 կով և 13,1 ոչխար:

Երկու աղյուսակները համեմատելիս, դժվար չէ տեսնել, որ Մոկսի հայ ու բուրգ գյուղացիները ունեին համարյա նույն քանակությամբ անասուններ: Հայերը իբրև դարավոր երկրագործներ, աննշան չափով ավելի ունեին եզներ ու կովեր, իսկ բրդերը իբրև խաշնարածներ՝ ոչխարներ: Այս տվյալների հիման վրա չի կարելի եզրակացնել, որ հայ ու բուրգ գյուղացիների անասնաքանակի հարաբերությունը այդպիսին էր Արևմտյան Հայաստանի բոլոր շրջաններում: Սակայն կասկածից վեր է, որ խաշնարած բրդերն ավելի շատ ոչխարներ ունեին և ավելի քիչ եզներ ու կովեր, քան նստակյաց հայերն ու բրդերը:

Թուրք, շեչեն, շերբեզ և ասորի գյուղացիների մասին մենք տեղեկություններ չունենք, բայց հավանական է, որ նրանք նույնպես ավելի

²¹³ Տե՛ս նույն տեղում:

կամ պակաս շահով տառապում էին հողագրկութունից ու սակավահողութունից, աղքատութունից ու թշվառութունից:

* * *

Արևմտահայ գյուղացիութիւնի մեծ մասը, ինչպես անցյալում, այնպես էլ երիտթուրքերի կառավարման տարիներին գտնվում էր կալվածատերերի իշխանութիւնի տակ, ենթարկվելով տարբեր աստիճանի շահագործման ու բռնութունների: Իրենց սոցիալ-տնտեսական դրութիւնով այդ գյուղացիները բաժանվում էին մարաբա²¹⁴ (որոնք երկրի որոշ շրջաններում կոչվում էին օրթակչի կամ կիսրար), խաֆիրատու²¹⁵, կապալաչի²¹⁶ և կշլակաչի²¹⁷ գյուղացիների:

Յավոթ, մենք շունենք վիճակագրական ստույգ տվյալներ մարաբաների թվաքանակի մասին, բայց հավանական է, որ նրանք կազմում էին կախյալ գյուղացիութիւնի ճնշող մեծամասնութիւնը: Այսպես, 1910 թ. Տարոնի գյուղացիութիւնի 100-ից 60-ը մարաբա էր²¹⁸: Միսակ և Սարգիս Բղեյանները նշում էին, որ Մուշի գաղտում «գյուղացիները, մեծամասնութիւնով, միրապա էին...»²¹⁹:

Երկրի մի շարք շրջաններում առաջվա պես մեծամասնութիւն էին կազմում արտադրութիւնի միջոցներից բոլորովին զրկված կամ ընչազուրկ, իսկ այլ վայրերում՝ բանող անասուն և գյուղատնտեսական գործիքներ ունեցող մարաբաները, բայց ընդհանուր առմամբ գերակշռողը ընչազուրկներն էին:

Իթթիհատի կառավարութիւնը օրենք չհրատարակեց հողերի վարձակալական պայմանների մասին: Եվ աղաները, ինչպես առաջ, շահագործում էին մարաբա գյուղացիներին: Իրավ է, հեղափոխութիւնից անմիջապես հետո, վախենալով գյուղացիական ելույթներից, որոշ վայրերում նրանք իջեցրին վարձակալական գները, բայց կարճ ժամանակ անց նորից բարձրացրին: Մարաբաների շահագործման մասին որոշ պատկերացում տալու համար բերենք հետևյալ վկայութիւնները:

²¹⁴ Մարաբա—արբերեն՝ բառորդ:

²¹⁵ Խաֆիր կամ դաֆիր—արբերեն՝ պահպան:

²¹⁶ Կապալ—թուրքերեն՝ շրջապատում, պաշարում:

²¹⁷ Կշլակ—թուրքերեն՝ ձմեռանոց:

²¹⁸ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1910, № 4127, մայիսի 23:

²¹⁹ Սարգիս և Միսակ Բղեյան, նշված աշխ., էջ 262:

1910 թ. Մուշի գաղտի Շելխապրիմ գյուղում մարաբաները, վերցնելով աղաներից հող ու սերմացու, տալիս էին նրանց բերքի կեսը և կատարում գաշտային ու տնային բոլոր աշխատանքները: Գյուղացիները ասում էին «մեր ինը մատը աղային, մեկը նոր մեզի կաշխատի»²²⁰: Համարյա այդ վիճակում էին նաև նույն գաղտի Խարտոս գյուղի բնակիչները, որոնց մասին ականատեսը գրում է. «Գրեթե օր շանցնիր, որ տնեն մեկ մարդ աղայի ծառայութիւնի մեջ չգտնվի»²²¹:

Խարբերդի գաղտի Թլկատին գյուղում մարաբանները աղային տալիս էին բերքի կեսը, փոխադրում էին այն քաղաք, մշակում պարտեզներ ու այգիներ, իրենց սայլերով ու գործիքներով մասնակցում կառուցումներին ու կատարում այլ աշխատանքներ՝ «առանց վարձի»²²²:

Երկրի որոշ շրջաններում մարաբաների շահագործումը համեմատաբար մեղմ էր: Օրինակ՝ էրզրումի գաղտում նրանք միայն իրենց միջոցներով տեղափոխում էին աղայի բաժինը քաղաք և պարարտացնում հողամասը»²²³:

Ֆեոդալական կախյալ գյուղացիութիւնի երկրորդ զանգվածը կազմում էին խաֆիրատուները: Հեղափոխութիւնից հետո երիտթուրքերը փոխարինեցին խաֆիրութիւնը վարձակալութիւնով և հայտարարեցին, որ աղաներն այսուհետև չպետք է խաֆիրութիւնի հարկ հավաքեն գյուղացիներից: Սակայն նրանց օրենքը մնաց թղթի վրա: 1911 թ. «Ազատամարտը» գրում էր, որ քուրդ-աղաները «խաֆիրական տուրքն ալ սկսած են ավելի խստութիւնով դանձել, մանավանդ Սասունի լեռնային մասին մեջ»²²⁵:

Օգտվելով իթթիհատական կառավարութիւնի հովանավորութիւնից, աղաները չբավարարվեցին միայն խաֆիրութիւնի տուրքի գանձումով: Եկեցին սևիականացնել նաև խաֆիրատու գյուղացիների հողերը: Փաստերը ցույց են տալիս, որ XIX դարի վերջում և XX դարի սկզբին

²²⁰ «Ազատամարտ», 1910, № 264, մայիսի 5:

²²¹ «Հորիզոն», 1910, № 49, մարտի 5:

²²² Վահե Հայկ, Խարբերդը և անոր ոսկե գաղտը, Հուլիսամսյան պատմական, մշակութային և աղագրական, Նյու-Յորք, 1959, էջ 796:

²²³ Տե՛ս Ա.Մո, նշված աշխ., էջ 276:

²²⁴ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1911, № 4533, սեպտեմբերի 23:

²²⁵ «Ազատամարտ», 1911, № 572, մայիսի 10:

դեռ կային վայրեր, ուր աղաները գյուղացիներից հավաքում էին միայն խաֆիրություն տուրքը, իսկ հողը տակավին գյուղացիների սեփականությունն էր: Հեղափոխությունից հետո այդ տուրքի գանձումը հիմնավորելու համար աղաները սկսեցին բռնագրավել գյուղացիների հողերը և օրինականացնել իթթիհատական դատարանի օգնությամբ: 1912 թ. հոկտեմբերի 13-ին Տարոնի հայոց հոգևոր առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս խարախանյանը այդ մասին գրում էր. «Բռնավորական շրջանին Սասնո, Խոյթի, Մոտկանու և ուրիշ շատ մը տեղերու քյուրդերը, հայերը իրենց բայա (ճորտ) նկատելով, խաֆիրություն անունով տուրքեր կանխին. բաց աստի, հայերը պարտական էին իրենց աղաներու ամեն ծառայություն ընել՝ խոտ, ցորեն, կորեկ հնձել, տերև կտրել: Սահմանադրությունեն վերջ հայերը մերժեցին այդ տուրքերը տալ ու շուգեցին ծառայություններ ընել, սակայն նենգավոր թուրք պաշտոններից թելադրությամբ քյուրդերը սկսան դատարանը դիմել և սուտ վկաներով հաստատել, թե խաֆիրության անունով տուրքերը հայերու ձեռք գտնված իրենց հողերու վարձ է, ու այդպես դատավորները, առանց այ ու ձախ նայելու, առանց օրինավոր ու արդար քննության, օգտվելով այդ կողմերու ճնշված, աղքատ հայերու տգիտությունեն, անոնց հողերն ու տունները քյուրդերու սեփականություն ըրին, մինչդեռ հայերը ի նախնյաց անտի այն հողերու վրա կը բնակեին, ունեին իրենց հինավուրց եկեղեցիները, գերեզմանատունները»²²⁶:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը պահանջեց թուրքիայի արդարագատության մինիստրից՝ «վերագործնել խաֆիրության անունով գրավված հայ գյուղերու հողերը, որ դարավոր սեփականություն են հայերու (Պիթլիս և Տիարպեթիի վիլայեթները)»²²⁷: Սակայն երիտթուրքական իշխանությունները ոչ միայն չբավարարեցին պատրիարքի պահանջները, այլև խրախուսեցին աղաներին շարունակելու զավթումները: Աղաները, ոգևորված, ամենուրեք գյուղացիներից սկսեցին պահանջել թե՛ ընթացիկ և թե՛ նախորդ տարիների խաֆիրության տուրքերը: 1912 թ. «Բյուզանդիոնը» գրում էր, որ բրզական ցեղապետները «թրթուրի նման լցվեր են հայ գյուղերը (Սասուն), շորս տարիէ ի վեր ասպտիկ մնացած խաֆիրությունը դանձելու համար»²²⁸: Դիմագրավելու դեպքում նրանք

գործադրում էին բռնություններ, ծեծում ու անգամ սպանում էին գյուղացիներին, ինչպես Շիրվան գավառի Մազան գյուղում²²⁹:

Աղաները խաֆիրության տուրքը հավաքում էին գերազանցապես արդյունավճարով ու աշխատավճարով և միայն բացառիկ դեպքերում՝ գրամավճարով: Այդ ապրանքագրամական հարաբերությունների թույլ զարգացման հետևանք էր:

Մենք վիճակագրական տվյալներ չունենք պարզելու, թե խաֆիրության տուրքի որ մասն էր կազմում արդյունավճարը և որը՝ աշխատավճարը կամ գրամավճարը: Մեր ձեռքի տակ եղած հատուկենտ տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ որոշ վայրերում գերիշխում էր արդյունավճարը կամ մթերավճարը: 1910 թ. Սասունի Արծվիկ գյուղի 23 տրևտեսություններից բոլորից ցեղապետ նաղիր աղան հավաքել էր 50 ֆիլե ցորեն կամ 1000 ղուրուշ (1 ֆիլեն=20 ղուրուշ), 60 ֆիլեն սպիտակ զելզիլ կամ 840 ղուրուշ (1 ֆիլեն=14 ղուրուշ), 40 ֆիլեն կորեկ կամ 480 ղուրուշ (1 ֆիլեն=12 ղուրուշ), 230 մշակ կամ 1150 ղուրուշ (1 մշակի աշխատանքը=5 ղուրուշ): Բացի դրանից նաև՝ ոչխար, բուրգ, յուղ, մեղր՝ 1380 ղուրուշի արժողությամբ: Այդ բոլորը միասին կազմում էր 4850 ղուրուշ²³⁰, տոկոսներով՝ 76,3 տոկոս մթերավճար և 23,7 տոկոս աշխատավճար ռենտա:

«Ազատամարտը» գրում էր. «Եթե մենք կարողանայինք ավելի մանրամասն կազմել տեղեկագիրը, այս թիվը կրկնապատկված պիտի լիար, որովհետև այդ աղան յուրաքանչյուր գյուղի մեջ իր գործակատար փոքրիկ աղաներն ունի, որոնք իրենց պետեն հտ շեն մնար: Մենք մեր ցանկին մեջ չմտցուցինք աղային յուրաքանչյուր գյուղի կողմեն տրվելիք 10 ղույզ տրեխ (իր խոլամներուն հագցնելու), 5 ղույզ միզարի թել և այլն: Ատոր վրա ավելցնենք այն, որ յուրաքանչյուր ամուսնացող աղջիկ և տղա պաղշիշով մը պարտավոր են աղային հավանությունը առնել»²³¹:

Կային շրջաններ, ուր աշխատավճարը կազմում էր խաֆիրության տուրքի համարյա կեսը: Օրինակ, Բիթլիսի սանջակի Փարխանդի գավառակի Կորվու գյուղում բնակիչները վճարում էին տարեկան 800 կոտ ցորեն կամ 12000 ղուրուշ (1 կոտը=15 ղուրուշ), 1000 բանդակ առ-

²²⁶ «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», 1965, № 1, էջ 39:

²²⁷ Նույն տեղում, էջ 51:

²²⁸ «Բյուզանդիոն», 1912, № 4893, նոյեմբերի 28:

²²⁹ Տե՛ս «Մշակ», 1913, № 217, հոկտեմբերի 2:

²³⁰ Տե՛ս «Ազատամարտ», 1911, № 607, հունիսի 20:

²³¹ Նույն տեղում:

վույտ կամ 5000 ղուրուշ (1 բանդակը = 5 ղուրուշ), մշակ, նվերներ, տուգանք և այլն 15000 ղուրուշ (1 մշակը = 5 ղուրուշ)²³²:

Այսպիսով, աղան գյուղացիներից տարեկան հավաքում էր 32000 ղուրուշի խաֆիրության տուրք, որից 17000-ը մթերավճար, իսկ 15000-ը՝ աշխատավճար: Այլ կերպ ասած՝ մթերավճարը կազմում էր խաֆիրության տուրքի մոտ 53, իսկ աշխատավճարը՝ 47 տոկոսը: Հաշվումները ցույց են տալիս, որ աղաները 1910 թ. Սասունի Ռադավանք գյուղում յուրաքանչյուր հարուստ տնտեսությունից տարեկան վերցնում էին միջին հաշվով 72—80 ռուբլի, իսկ միջակ տնտեսությունից՝ 24 ռուբլ.՝²³³: Դա մի պատկառելի գումար էր, որ կազմում էր գյուղացիների վաստակի մեծ մասը:

Արևմտյան Հայաստանի որոշ շրջաններում (մասնավորապես Շատախում, Կարկառում, Գավաշում, Մամրտանքում, Խիզանում, Սպարկիրտում, Կարճկանում, Մոկսում և այլուր) ֆեոդալական տուրքը կամ ռենտան կոչվում էր կապալ: Խաֆիրությունը համարվում էր գյուղացիների իբր թե պաշտպանության, իսկ կապալը՝ նրանց հպատակության, հնազանդության տուրք: 1912 թ. «Մշակը» կապալը բնութագրում էր որպես «Ճորտատիրական մի տուրք», որ վճարում էին հայ երկրագործները քուրդ աղաներին «իբրև նշան ստրկության»²³⁴: Համարյա նույնն էր հաստատում նաև «Բյուզանդիոնը». «Կապալը որոշյալ տուրք մըն է, զոր սահմանադրութենեն առաջ յուրաքանչյուր հայ ռայա կվճարեր իր աղային իբրև հպատակության տուրք»²³⁵:

1908 թ. հեղափոխությունից հետո երիտթուրքերը հայտարարեցին, որ խաֆիրության հետ միասին վերանում է նաև կապալը: Բայց կարճ ժամանակից հետո կապալը վերականգնվեց: 1912 թ. «Բյուզանդիոնը» գրում էր, որ Վանի կուսակալ Իդրիթ բեյը, շրջագայելով դավառները, համոզում էր գյուղացիներին, որ նրանք վճարեն աղաների «խոշոր կապալները, գյուլաբանները, անկարեաները, իբրամները և այլն, և այլն»²³⁶ (գյուլաբար—պարհակ, անկարեա—կոռ, իբրամ—նվեր):

²³² Տե՛ս «Ազատամարտ», 1910, № 207, փետրվարի 24:

²³³ Տե՛ս «Ազատամարտ», 1911, № 613, հունիսին 27, № 646, օգոստոսի 4, № 607, հունիսի 20: Գեղամ Տեր-Կարապետյան, Հոգային հարցը հայաբնակ նահանգներում մեջ, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 32: 1 ղուրուշը 1910 թ. = էր 8 կոպեկի:

²³⁴ «Մշակ», 1912, № 144, հուլիսի 5:

²³⁵ «Բյուզանդիոն», 1912, № 4871, նոյեմբերի 2:

²³⁶ Նույն տեղում:

Հովանավորվելով երիտթուրքերի կողմից, աղաները համարյա ամենուրեք վերստին սկսեցին հավաքել կապալը: «Մշակը» հաղորդում էր. «...անցյալ տարի բեկերը ոստիկանների օժանդակությամբ Սպարկիրտ, Խիզան, Կարկառ և Մամրտանք դավառների հայերից բռնի հավաքեցին կապալի շորս տարվա բարդված տուրքերը, իսկ հայերի բողոքները մնացին անհետևանք»²³⁷: «Աշխատանքը» գրում էր. «Մոկսի քուրդ ավատապետները, օգտվելով ներկա խառն վիճակեն, սկսած են հին ու նոր անուղղակի կապալները հավաքել հայ գյուղացիներեն»²³⁸:

Իբրև կապալ գյուղացիներից վերցնում էին ցորեն, դրամ, մշակ, ընկույզ, տանձի շիր, վաշիկ (կամ ուշիկ—մի տեսակ տրեխ՝ կանեփից ու մազից պատրաստված) և այլն: Այդ գանձումները գյուղացիների համար անասելի ծանր էին, մանավանդ որ նրանք կալվածատիրական հարկերի հետ միասին վճարում էին նաև պետական տուրքերը:

Արևմտահայ կալվածատիրական գյուղացիության մի մասն էլ շահագործվում էր կշլակության եղանակով, այսինքն կիսաքոչվոր ու քոչվոր աղաները իրենց զինակիցներով, ցեղակիցներով ու անասուններով իջնում էին սարերից, ձմեռում հայկական գյուղերում, ապրում նրանց հաշվին:

Անցնելով իշխանության գլուխ, երիտթուրքերը հայտարարեցին նաև կշլակության վերացման մասին: Բայց շատ շանցած այդ էլ անուշադրության մատնեցին, և աղաները շարունակեցին գյուղացիության կշլակային շահագործումը:

1909 թ. Գեղամ Տեր-Կարապետյանը գրում էր, որ Տարոնում վրանաբնակ քրդերից «շատերը աշնան ատեն՝ իրենց վրաններով, տավարի, ոչխարի հոտերով, ընտանիքով ու ծառաներով հայ գեղերը կը խուժեին, հայոց տները կը տեղավորվեին ու կը ձմեռեին: Այս բռնի և անտանելի բնակահցությունը գրշլաք կը կոչվեր: Քյուրտ վրանաբնակներու պատմական մեկ պատահասն էր գրշլաքը, զոր՝ հայ գյուղացիներ ամեն տարի հոկտեմբերի մինչև ապրիլի վերջերը դատապարտված էր կրելու ու վրդովվելով իր առխաղ առիթին տակ ունեցած խաղաղությանը, ստրկորեն մատուցանել անորակելի ծառայություններ իր սուրբ թոնիրին կուշտը տեղավորված անօպա վրանաբնակին: Պետք է սուրբ թոնիրին կուշտը տեղավորված անօպա վրանաբնակին: Պետք է հոգար անոնց հացը, պաշարը, անոնց տավար-ոչխարը, պետք է տաներ

²³⁷ «Մշակ», 1912, № 144, հունիսի 20:

²³⁸ «Աշխատանք», 1912, № 6—102, էջ 7:

ամեննն բիրտ քմահաճույքին, ջանալով փրկել կյանքը, փրկել իր պատիվը, եթե հնար է»: Հայ գյուղացիները, իհարկե, բողոքում էին այդ բռնությունների դեմ, բայց «ո՞վ կը լսեր այդ ձայնը, հեծեծանքին: Գետինը կարծր էր, երկինքը բարձր էր և աղաղակը անարձագանք կը մնար»²³⁹:

1913 թ. «Աշխատանքը» գրում էր, որ վասպուրականի մի շարք վայրերում աղաների գործակալները աշնանը նրանց անասունները բաժանում են հայկական գյուղերի վրա՝ ձմռանը կերակրելու ու պահելու համար: Զբաղարարվելով դրանով, նրանք հայերին կշլակոթյան էին տալիս նաև իրենց ցեղակիցների անասունները²⁴⁰:

Նյութերի բացակայության պատճառով անհնարին է ստույգ որոշել, թե կշլակոթյան ժամանակ աղաները և նրանց զինակիցները գյուղացիներից որքան աշխատավճար և արգյունավճար ունեւա էին վերցնում, բայց կասկածից վեր է, որ նրանք ծանրաբեռնում էին նրանց այդ պարտույթներով և, որ ամենաանտանելին էր, ոտնահարում էին նրանց մարդկային արժանապատվությունը, գործադրելով սանձարձակ բռնություններ ու կամայականություններ:

Երիտթուրքերի կառավարման տարիներին արևմտահայ գյուղացիության ֆեոդալական հարստահարումը ընթանում էր նրա քաղաքական իրավազրկոթյամբ ու անձի անարգամբ: Օգտվելով նոր կառավարիչների հովանավորությունից ու թողտվությունից, աղաները շարունակում էին գործադրել անձնական իշխանություն թե՛ մարաբանների ու օրթաղչիների, թե՛ խաֆիրատուների ու կապալատուների և թե՛ կշլակոթյան եղանակով շահագործվող գյուղացիների հանդեպ: Ճիշտ է, 1908 թ. հեղափոխությունից անմիջապես հետո երիտթուրքերը վերացրին սուլթանի սահմանած այն օրենքները, որոնցով արգելվում էր հայ գյուղացիների տեղաշարժը գյուղից-գյուղ, գյուղից-քաղաք և գավառից-գավառ: Նրանք իրավապես ազատեցին հայերին այդ կապանքներից և թույլատրեցին մեկնել անգամ արտասահման²⁴¹: Սակայն նոր կառավարիչները շուտով անտեսեցին իրենց իսկ հրատարակած այդ օրենքը: Եվ աղա-

ները, օգտագործելով այդ հանգամանքը, առաջվա նման արգելակում էին գյուղացիների տեղաշարժերը²⁴²:

Գյուղացիները հաճախ դիմում էին փախուստի: Բայց այդ ճանապարհով էլ չէին փրկվում, քանզի տերերի պահանջով իշխանությունները փնտրում և վերադարձնում էին նրանց: 1913 թ. «Աշխատանքը» գրում էր, որ Սեիդ Ալիյի կալվածքից փախել է 18 հայ, որոնց այժմ «կառավարությունը շեյխի ցուցումներով կը պահանջէ»²⁴³:

Աղաները միջամտում էին գյուղացիների նաև անձնական գործերին՝ պսակում և ամուսնալուծում էին տղաներին ու աղջիկներին, վերցնում «նվերներ», ավերում էին դիմազրավողների տունն ու տեղը, հափշտակում ու սեփականացնում նրանց ունեցվածքը, մարդկանց վաճառում ու գնում էին իբրև ապրանք: «Ազատամարտը» գրում էր, որ Մոսկվայում «ճորտատեր աղան այսօր ալ կրնա «իր հայերը» ծախել ուրիշի մը, կամ նվեր տալ իր մեկ զավակին, իր մեկ փեսին՝ տնով, տեղով, հողով, օդով, ջրով»²⁴⁴: 1914 թ. նույն թերթը հաղորդում էր. «Մամրտանքի մեջ ներկա սահմանադրական վարչության օրով իսկ անլսելի բռնություններ կը կատարվին և գյուղացիք իբրև պարզ ապրանք կը ծախվին: Այսպես, Ճեմիլ աղան 800 ղուրուշով Հաքիմ աղային կը ծախե Աբրո Ավոյանի սունը ընտանիքով հանդերձ: Գյուղենց գյուղին Սահարի տունը ընտանիքով մեկտեղ կը ծախվի 900 ղուրշ»²⁴⁵:

Այդ փաստերը ցույց են տալիս, որ հեղափոխությունից առաջ Արևմտյան Հայաստանում գոյություն ունեցող ճորտատիրությունը շարունակվում էր նաև երիտթուրքերի կառավարման տարիներին՝ գերազանցապես Բիթլիսի, Դիարբեքիի ու Վանի վիլայեթներում, ինչպես նաև մյուս վիլայեթների մի քանի գավառներում: Ինչպես նախորդ ժամանակաշրջանում, այնպես էլ հեղափոխությունից հետո ճորտատիրությունը փաստական էր Արևմտյան Հայաստանում: Բայց, ի տարբերություն նախորդ շրջանի, երբ պաշտոնապես արգելված էր հայ գյուղացիների տեղաշարժը, երիտթուրքերի կառավարման տարիներին այդ արգելքը իրավապես վերացված էր: Այնուամենայնիվ, Արևմտյան Հա-

²³⁹ «Ազատամարտ», 1909, № 47, օգոստոսի 17:

²⁴⁰ «Աշխատանք», 1913, № 22—118, էջ 4:

²⁴¹ Էրզրումի ուսական գլխավոր հյուպատոս Վիշնևսկին 1910 թ. հաղորդում էր, որ հեղափոխությունից հետո «հայերը տեղաշարժվելու ազատություն ստացան, որը առաջ չունեին» (ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 71, գ. 43, թ. 162, 163):

²⁴² Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1912, սեպտեմբերի 14: «Ազատամարտ», 1910, № 264, մայիսի 5:

²⁴³ «Աշխատանք», 1913, № 22—118, էջ 6:

²⁴⁴ «Ազատամարտ», 1909, № 171, հունվարի 11:

²⁴⁵ «Աշխատանք», 1913, № 22—118, էջ 6:

յաստանում գյուղացիության մեծամասնությունը կախյալներն էին, իսկ ճորտերը համեմատաբար քիչ էին:

Ի դեպ, Ե. Սարգսյանը նկատի ունենալով մեզ, գրում է. «...մեր որոշ հետազոտողներ սխալ եզրակացություն են հանում, իբր թե Արևմտյան Հայաստանում գոյություն են ունեցել ճորտատիրական հարաբերություններ, ճորտատիրական իրավունք»²⁴⁶: Ապա անմիջապես շարունակում է. «Արևմտյան Հայաստանի որոշ շրջաններում, որտեղ տիրապետում էին քրդական աշիրաթները (այսինքն՝ աշիրեթները—Ա. Հ.), հայ հողագործ բնակչությունը գտնվում էր ամենաձանր պայմաններում: Այստեղ ձևավորված հարաբերությունները հաճախ ոչնչով չէին տարբերվում ճորտատիրական իրավունքից: Սակայն անիրավացի է կատարել նման ընդհանրացում ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ»²⁴⁷:

Նախ՝ հեղինակը, հիշատակելով մեր «Ագրարային հարաբերությունները...» աշխատությունը, ոչ միայն չի բերում մեր ուղղակի խոսքը, այլև չի նշում աշխատության կոնկրետ էջը, որոնք անհրաժեշտ են դիտական բանավեճերի ժամանակ: Երկրորդ՝ նյութերի բազմակողմանի ուսումնասիրությունը մեզ ևս բերել է այն հայտնի եզրակացության, որ XIX դարի վերջին ու XX դարի սկզբին ճորտատիրական վիճակում էր գտնվում Արևմտյան Հայաստանի ոչ թե ամբողջ գյուղացիությունը, այլ նրա մի մասը, կամ, որ նույնն է, ճորտատիրությունը տարածված էր Արևմտյան Հայաստանի սոսկ առանձին շրջաններում: Այսպես, մենք գրել ենք, որ սուլթանն ու աղաները «գյուղացիների մի մասին կոտորվածներին նրանք նորից էին ամրացնում հողին և շահագործում՝ մի մասին որպես կիսրարներ, իսկ մյուս մասին «որպես ճորտեր»²⁴⁹: Մենք նշել ենք, որ ճորտատիրությունը «տարածված էր գլխավորապես վանի, Բաղեշի, Տիգրանակերտի վիլայեթներում ու մնացած վիլայեթների մի շարք շրջաններում»²⁵⁰: Ինչպես տեսնում ենք, Ե. Սարգսյանի՝ մեր հասցեին ուղղված քննադատությունը հիմնազուրկ է:

Թուրքիայում ու Արևմտյան Հայաստանում XIX դարում համատա-

րած ճորտատիրության առկայության թեզը պատկանում է ոչ թե Ա. Համբարյանին, այլ Ե. Սարգսյանին: Դեռ 1957 թ. նա գրում էր. «Այսպիսով, Օսմանյան կայսրության մեջ գյուղացիությունը այնպիսի ճորտական վիճակում էր, ինչպես Բյուզանդական կայսրության ժամանակվա գյուղացիությունը: Թեև Թանզիմաթի ռեֆորմները հուշակում էին ճորտ գյուղացիների ազատագրությունը և տալիս էին նրանց իրավունք թափուսի սիստեմով հող ձեռք բերել, այնուամենայնիվ մինչև թանզիմաթյան շրջանում գոյություն ունեցող գյուղացիների գոյությունը չփոխվեց նաև թանզիմաթյան ռեֆորմներից հետո»²⁵¹: Ե. Սարգսյանը կարող էր իր սխալն ուղղել ինքնաքննադատության ճանապարհով:

Հետազոտությունները մեզ բերել են այն համոզման, որ 90-ական թվականների հայկական կոտորածներից հետո Արևմտյան Հայաստանում մեծացավ ֆեոդալական կախյալ, թերևս նաև ճորտ գյուղացիների թվաքանակը: Այդ գյուղացիների թիվը որոշ չափով աճեց նաև երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո: Այսպես, 1913 թ. «Մշակը» գրում էր. «Խաֆիրությունը, որ առաջ ավելի սահմանափակված էր Սասունի, Խոյսթի, Մոտականի և Փսանանց գավառի կողմերը, այժմ ընդհանուր սարսափի շնորհիվ երթալով կընդհանրանա նաև Մուշի դաշտին մեջ»²⁵²:

Երիտթուրքերի կառավարման տարիներին ոչ միայն մեծացավ կալվածատիրական գյուղացիների թիվը, այլև ավելի սաստկացավ նրանց շահագործումը: «Ազատամարտը» գրում էր, որ Սասունի Թաղվու գյուղում աղաները «կրկնակի խստությամբ ու քանակությամբ կը գանձեն «ֆլային» վերապահված տուրքերն ու աշխատանքները»²⁵³, իսկ «Աշխատանքը» հաղորդում էր, որ Շատախում ու Նորդուղում «Օլամները այժմ քան երբևիցե շատցել են»²⁵⁴:

XX դարի սկզբին Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում դեռ Կոյատեում էր քաղաքակիրթ աշխարհին ամոթաբեր ստրկությունը: Շահագործելով գերազանցապես տնային աշխատանքներում, տիրապետող վերնախավը շարունակում էր վաճառել ստրուկներին, դարձնելով դա հարստության աղբյուր: 1909 թ. երիտթուրքերը հատուկ օրենք

²⁴⁶ Ե. Սարգսյան, նշված աշխ., էջ 207:

²⁴⁷ Նույն տեղում:

²⁴⁸ Ա. Ս. Համբարյան, Ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856—1914), Երևան, 1965, էջ 216:

²⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 218:

²⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 75:

²⁵¹ E. K. Саркисян, Аграрная политика Османского правительства в Западной Армении во второй половине XIX века, Ереван, 1957, стр. 45, տե՛ս նաև էջ 42, 43; 44:

²⁵² «Մշակ», 1913, № 213, սեպտեմբերի 27:

²⁵³ «Ազատամարտ», 1911, № 650, օգոստոսի 9:

²⁵⁴ «Աշխատանք», 1913, № 22—118, էջ 4:

հրատարակեցին ստրկութեան վերացման մասին²⁵⁵, բայց այն չկիրառվեց կյանքում:

* * *

Հայտնի է, որ սուլթան Աբդուլ Համիդի տիրապետության տարիներին, Արևմտյան Հայաստանում գոյություն չունեի հայ հողատերերի դասակարգ: Բայց կային առանձին կալվածատերեր, որոնք ապրում էին գերազանցապես քաղաքներում և տնտեսական ու քաղաքական ինքնուրույն ուժ չէին ներկայացնում: Այդ վիճակը համարյա անփոփոխ մնաց նաև երիտթուրքերի կառավարման ժամանակաշրջանում: Հայ կալվածատերերը չէին վարում սեփական տնտեսություն, տալիս էին իրենց հողերը վարձակալութեամբ և ստանում բերքի մի մասը կամ փող: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Ռ. Բեկգուլյանցը, շրջելով վասսալականում ու Տարոնում, գրել է, որ Շահգեղի գյուղի բնակիչների հողը «պատկանում է վանի հարուստ հայերից մշակումը. այնքան են վաստակում, որ իրենք կերակրվեն և վճարեն տիրոջ վարձակալական փողը»²⁵⁶:

Արևմտյան Հայաստանի վանքերն ու եկեղեցիները շարունակում էին իրենց ձեռքում պահել հողային որոշ տարածություններ: Նրանք իրենց կալվածքները մշակում էին համարյա բացառապես ֆեոդալական եղանակներով. երբեմն տիրույթներում բնակեցնում էին հողազուրկ հայ գյուղացիներին և շահագործում իբրև մարաբաներ²⁵⁷, հաճախ էլ կալվածքները տալիս էին շրջապատի սակավահող գյուղացիներին կիսարություններ և ստանում բերքի որոշ մասը²⁵⁸:

Արևմտահայ վանական գյուղացիների շահագործումը համեմատաբար մեղմ էր: Նրանք ազատ էին ազգային ու կրոնական հալածանքներից և հնարավորության դեպքում կարող էին տեղափոխվել: Վանական հողատիրությունը արևմտահայ կրոնական վերնաշերտերի եկամտի աղբյուրներից մեկն էր: Սակայն նրանք եկամուտներ էին ստանում նաև հայ բնակչության հարկման միջոցով: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքու-

²⁵⁵ Տե՛ս В. А. Гурко-Крещани, նշված աշխ., էջ 38:

²⁵⁶ Ռ. Բեկգուլյանց, նշված աշխ., էջ 11:

²⁵⁷ Տե՛ս «Աշխատանք», 1911, № 4—51, էջ 7:

²⁵⁸ Տե՛ս Ա. Դռ., նշված աշխ., էջ 25, 56, «Աշխատանք», 1911, № 1—48, էջ 9, 1914, № 34—180, էջ 4:

Յյունը, 1909 թ. տվյալներով, չուրաբանչյուր ընտանիքից տարեկան հավաքում էր 25 դուրուշ ազգային տուրք: Եվ որովհետև շատերն անկարող էին վճարել այն կամ ուղղակի խուսափում էին վճարումից, ուստի կուտակվել էին ապառքներ: 1910 թ. պատրիարքարանի տնտեսական խորհուրդը որոշում ընդունեց՝ հավաքել վերջին տասը տարվա ընթացքում կուտակված ապառքները: Եվ շնայած բնակչությանը ի վիճակի չէր այդ վճարումներին և խնդիր բարձրացվեց սահմանափակվել միայն վերջին երկու տարվա ապառքների գանձումով, այնուամենայնիվ, տնտեսական խորհուրդը հաստատ մնաց իր որոշմանը²⁵⁹:

Պատրիարքարանից դատ վանական գյուղացիությունը ենթարկվում էր նաև հոգևորականների հարստահարմանը: Նրանք գյուղացիներից հավաքում էին զանազան «նվերներ»: «Հորիդոնը» գրում էր. «Յուրաբանչյուր տարի վանքի նվիրակը՝ անցնում է գյուղից գյուղ, գավառից գավառ, նահանգից նահանգ, այցելում է բոլոր վայրերը և հանգանակում ժողովրդի նվերները: Իբրև մատաղ տալիս են ոշխար ու գառ, իբրև հոգեբաժին՝ կով, եզ, երինջ ու արջառ, իբրև պտղի՝ ցորեն, գարի, բրինձ, պանիր, ձևթ, յուղ, հավ, հավիկիթ, միրգ, ռուփ, շորեղեն, ամանեղեն և իբրև աջնամբյուր՝ դրամ»²⁶⁰:

Չարաշահելով բնակչության կրոնական զգացմունքները և օգտագործելով նրա խավարամտությունը, հոգևորականները կուտակում էին զգալի միջոցներ: Այսպես, Ալջավազի Սքանչիլագործ վանքի միաբանները 45 ամսվա ընթացքում (1908—1911 թթ.) հավաքեցին 51951 ռուբ. 20 կոպ.²⁶¹: Այդպես իրենց եկամուտները մեծացնում էին նաև մյուս վանքերի միաբանները: Ականատեսներից մեկը նշում էր, որ Մուշի ս. Կարապետ վանքը 1911 թ. ուներ հարյուրավոր թեմական գյուղեր և չուրաբանչյուրից տարեկան առնվազն 50, 100, 150, 200 ռուբլու «նվեր» էր ստանում²⁶²:

Արևմտահայ գյուղացիությունը հարստահարում էին նաև գավառական հոգևոր առաջնորդները, վարդապետներն ու քահանաները: Նրանք «նվերներ» էին վերցնում չուրաբանչյուր ծննդի և կնունքի, օրհնանքի և պատկազրման, հիվանդությունների և թաղման և այլ ծիսակա-

²⁵⁹ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1910, № 4200, օգոստոսի 18:

²⁶⁰ «Հորիդոն», 1911, № 91, մայիսի 1:

²⁶¹ Տե՛ս «Աշխատանք», 1912, № 12—59, էջ 9:

²⁶² Տե՛ս «Աշխատանք», 1911, № 1—48, էջ 9, 1914, № 24—180, էջ 4:

տարությունների համար: Կրոնական հաստատությունների հավաքած հարկերի մի մասը գնում էր ժողովրդի կուլտուր-կրթական գործի օգտին: Մյուս մասը իբրև հարկ տրվում էր թուրքական պետությանը, բանի որ վանքերը, ինչպես հեղափոխությունից առաջ, այնպես էլ հետո կառավարության կողմից գրված էին հարկերի տակ, որոնք տարեցտարի մեծանում էին²⁶³: Վանական միջոցների մի մասն էլ հափշտակվում էր աղաների կողմից (հեղափոխությունից հետո էլ նրանք շարունակում էին հարկ վերցնել հայոց վանքերից և հետևողականորեն հավաքել իրենց սահմանած գումարները):

Վերջապես, վանական միջոցների մի մասն էլ յուրացնում էին հայոց հոգևորականները՝ գերազանցապես տեղական առաջնորդները, եպիսկոպոսներն ու բահանաները: «Հորիզոնը» գրում էր. ս. Հովհանու վանքը «ունի մի օղիի տակառ վարդապետ, որի ձեռքումն է վանքի ամբողջ տնտեսությունը: Եվ այդ Բաբոսի որդուն առնվազն տարեկան 600 ուրբ. օղու ծախ է լինում», իսկ ս. Աղբերիկ վանքում «բամու բերածը քամին կտանի, այսինքն՝ ով որ շուտ հասնի վանքը, նա էլ կուտե»²⁶⁴:

* * *

Երիտթուրքերի կառավարման տարիներին ֆեոդալական շահագործման էր ենթարկվում նաև մահմեդական աշխատավոր գյուղացիությունը: Օգտվելով քրդերի սակավահողությունից և հողազրկությունից, աղաները նրանց հող էին տալիս կապալով և շահագործում իբրև մարաբաներ կամ օրթաղչիներ: Մի տեղում նրանք վերցնում էին բերքի $\frac{1}{3}$ -ը, մյուսում՝ $\frac{1}{2}$ -ը, երրորդում՝ ավելին:

Զբաղարարվելով դրանով, նրանք գանձում էին քուրդ գյուղացիներից նաև այլ մթերքներ, ինչպես և ստիպում էին կատարել զանազան պարահանքեր: Եթե հայկական գյուղերում ապրում էին նաև քրդեր, աղաները նրանց շահագործման մեջ խտրություն համարյա չէին դնում: «Հորիզոնը» հաղորդում էր, որ Բուլանըխում շեյխը շահագործելով Գյապուլան գյուղի հայ և քուրդ բնակիչներին իբրև մարաբաներ, վերցնում է 8 եզ ու կով, 25 ոչխար, 10 հավ, 40 քիլո ցորեն, 30 բարդ խոտ (1 բարդը = 30—40 և 100 խրձի և կազմում էր մի սայլի բև), 1 արոր 1 տան դուռ, 6 անդամ կիթում է նրանց ոչխարը, պահանջում է նաև

²⁶³ Տե՛ս «Աշխատանք», 1911, № 4—51, էջ 8, 1914, № 34—180, էջ 4, № 36—182, էջ 5:

²⁶⁴ «Հորիզոն», 1911, № 91, մայիսի 1:

200 մշակ իրենց եղներով ու սայլերով և 60 օր աշխատեցնում իր տնտեսության մեջ²⁶⁵:

Աղաները քուրդ գյուղացիությանը հարստահարում էին նաև խաֆիրության միջոցով, որը տակավին պահպանվում էր «քրդերի մեջ»²⁶⁶: Ա.Գոն գրում էր, որ խաֆիրության իրավունքը երկրի մի շարք վայրերում «ստացել է քաղաքացիություն», որի հետևանքով Փսանանց գավառի սահմանամերձ «մի խումբ հայաբնակ ու քրդաբնակ գյուղեր... յուրաքանչյուր տարի կանոնավոր կերպով Հաղոյի ժառանգներին (իմա՝ աղաներին—Ա. Հ.) վճարում են որոշ սուրք»²⁶⁷:

Նույն հեղինակն այնուհետև նշում էր, որ Նորդուլում աղան քրդաբնակ Պաղտաղի Սքունս գյուղից հավաքում էր 3 շափ ցորեն, 24 սարակ կամ բանվոր, վերին Շամաբառից՝ 1,5 շափ ցորեն, 18 սարակ և 10 ոչխար, Արզից՝ 5 ոսկի, 6 շափ ցորեն, 32 սարակ և 32 ոչխար, Բասպանսից՝ 3 շափ ցորեն, 30 սարակ, 30 ոչխար, 1 ձի և այլն²⁶⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, աղաները քրդաբնակ գյուղերից խաֆիրության տուրքերը վերցնում էին համարյա բնավճարով՝ կոտով ու բահալով, որը բնափակ տնտեսության հետևանք էր:

Երիտթուրքերի կառավարման տարիներին աղաները շարունակում էին շահագործել քուրդ գյուղացիներին նաև կշակության եղանակով: Աշնանը իրենց զինակիցներով, ցեղակիցներով ու անասնահոտերով խնամ էին սարերից, ձմեռում գյուղերում և հարկադրում քուրդ ուսուցիչներին կատարել այն բոլոր պարտականությունները, ինչ հայերին: Որոշ վայրերում նրանք ստիպում էին քրդերին բազ պահել, այսինքն՝ բաժանելով իրենց անասունները քրդական առանձին տնտեսությունների վրա, հարկադրում էին նրանց խնամել մինչև գարուն: Գյուղացիները պարտավոր էին անկորուստ վերադարձնել աղաների անասունները, պակասելու դեպքում փոխարենը պետք է տային իրենցը, անկախ այն բանից, թե անասունը ավազակներն էին տարել, թե սատկել էր:

Տնտեսական կեղեքման հետ մեկտեղ քուրդ ուսուցիչները ենթարկվում էին նաև անձնական բռնությունների ու անարգումների: Աղաները արգելափակում էին նաև քրդերի տեղաշարժերը, վաճառում ու գնում էին,

²⁶⁵ Տե՛ս «Հորիզոն», 1914, № 30, փետրվարի 8:

²⁶⁶ Ռ. Բեկգուլյանց, նշված աշխ., էջ 77:

²⁶⁷ Տե՛ս Ա.Գոն, նշված աշխ., էջ 300:

²⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 302:

միջամտում անձնական գործերին, օգտվում առաջին գիշերվա իրավունքից, ծեծում ու սպանում էին²⁶⁹: Ֆեոդալական հարաբերությունները, այդպիսով, խորանալով որոշ տեղերում, փաստական ճորտության էին հասել նաև քրդերի մեջ ու պահպանվել անգամ սահմանադրությունից հետո:

Երիտթուրքերի կառավարման տարիներին քուրդ գյուղացիները կեղեքվում ու հարստահարվում էին նաև մահմեդական հոգևորականության կողմից: Մուսուլմանները շրջում էին գավառները և զանազան պատերազմներով հարկեր հավաքում, որոնց մի մասը տալիս էին շեյխերին, մի մասն իրենք էին յուրացնում, մի մասն էլ տրամադրում կուլտուր-լուսավորական նպատակներին:

Երիտթուրքերի հեղափոխությունից հետո շարունակվեց նաև ասորի գյուղացիության ֆեոդալական շահագործումը: Լեռնային շրջաններում ասորիների ներքին հարաբերությունները մնացին անփոփոխ: Իսկ հարթավայրային շրջաններում բռնությունների ուժեղացման հետևանքով ավելի սաստկացավ երկրագործ ասորիների շահագործումը: Քուրդ աղաների գործակալները շրջում էին ասորական գյուղերը և խլում ոչ միայն բնակիչների ունեցվածքը, այլև անասունների անհրաժեշտ կերը, աղաների անասունները տալիս էին ասորիներին կերակրելու և խնամելու ամբողջ ձմռանը, հավաքում էին զանազան հարկեր ու «նվերներ», հարկադրում կատարել բազմաթիվ պարհակներ: Ասորիները երիտթուրքերի կառավարման տարիներին հայերի նման գտնվում էին զժնդակ պայմաններում: 1913 թ. «Աշխատանքը» գրում էր. «Այսօր նորագույն իստիքով աղաների կողմից ասորիների նկատմամբ գործադրվող հարստահարությունների ու բռնությունների մասին, շարունակում էր «Ինչքան տուններ այս պատճառով իսկ կը բայքայվին կը ճորտանան քյուրդերուն, զրկվելով տնտեսական բոլոր միջոցների»²⁷¹:

Արևմտյան Հայաստանի գյուղացիները տնքում էին նաև կառավարության հարկային քաղաքականության ծանրության տակ: Երիտթուրքերը իրենց զիջելով ամրապնդելու նպատակով 1908—1909 թթ. փորձեցին բարեփոխել պետության հարկային քաղաքականությունը:

²⁶⁹ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1911, № 4625, դեկտեմբերի 28, 1913, № 5218, դեկտեմբերի 20, «Ռահվիրա», 1912, № 3, «Մշակ», 1913, № 282, դեկտեմբերի 19, В. Гордлевский. Мусульманский мир, Пг., 1917, стр. 33.
²⁷⁰ «Աշխատանք», 1913, № 22—118, էջ 4.
²⁷¹ նույն տեղում:

Նրանք հայտարարեցին, որ այսուհետև քրիստոնյաներից, մասնավորապես հայերից, չպետք է վերցնել բեղելի-ասկերիս կամ դինվորական հարկ²⁷²: Ապա առաջարկեցին տեղական իշխանություններին՝ աշարի հավաքման իրավունքը վարձակալությամբ այլևս չտալ այն անձանց, որոնք հին վարչակարգի տարիներին աչքի էին ընկել իրենց շարագործություններով ու ոճրագործություններով²⁷³:

Այնուհետև կարգադրեցին բնակչությունից հավաքել ապառքների միայն 20%—ը²⁷⁴: Երիտթուրքերը ակնարկեցին նաև այն մասին, որ աշարը պետք է փոխարինել դրամահարկով²⁷⁵ և այլն:

Սակայն իթթիհատի պարագլուխները հենց որ հասան իրենց նպատակին, ոչ միայն շարունակեցին, այլև ավելի սաստկացրին Աբդուլ Համիդի հարկային քաղաքականությունը:

Արևմտյան Հայաստանի նախապատերազմյան շրջանի հարկերի ուսումնասիրության լավագույն աղբյուրներից մեկը, մեր կարծիքով, Ա. Դույի հետազոտությունն է, ուր նշված է, որ 1909 թ. ամռանը կառավարությունը հավաքում էր հետևյալ ուղղակի հարկերը. աշար, զինվորական հարկ կամ բեղելի-ասկերիս, կալվածական հարկ (որը բաժանվում էր երկու մասի՝ ա) շինությունների հարկ կամ էմլակ և բ) հողային հարկ կամ արազի), ռազմական հարկ կամ թեջիզադ ասկերիս, կրթական հարկ կամ մուարֆ հիսասի, ճանապարհների հարկ (որը բաժանվում է երկու մասի՝ ա) դրամական կամ թեթեխիֆ-սայիրիս և բ) օլամական կամ մուքեխիֆ-էմալիս), զբաղմունքի հարկ կամ թեմեթուհաթ և ոչխարի հարկ կամ խամշուռ²⁷⁶: Ա. Դույն չի նշում, թե կառավարությունը ինչ անուղղակի հարկեր էր հավաքում բնակչությունից, սակայն մեր ձեռքի տակ եղած ուրիշ աղբյուրներ լրացնում են այդ բացը: Այսպես, «Աղատակ եղած ուրիշ աղբյուրներ լրացնում են վիճակագրական տեղեկություններ, տամարտի» էջերում տպագրված են վիճակագրական տեղեկություններ, 1910—1911 թթ. էրզրումի, Բիթլիսի, Դիարբեքիի և Վանի վիլայեթներում կառավարությունը ինչ բանակալությամբ և ինչ հարկեր է հավաքել ներքին կառավարությունից: Պարզվում է, որ բացի վերոհիշյալ ուղղակի հարկերից,

²⁷² Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1909, ց. 482, գ. 543, թ. 35:
²⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 53:
²⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 60:
²⁷⁵ Աշարի փոխարինումը դրամահարկով, ինչպես և նրա կապալառության վերացումը տեղի ունեցավ միայն 1925 թ. փետրվարի 17-ին Մուսթաֆա Քեմալի կառավարության կողմից (տե՛ս А. Ф. Миллер, Очерки новейшей истории Турции, М.—Л., 1948, стр. 151):
²⁷⁶ Տե՛ս Ա. Դույ, նշված աշխ., էջ 282:

վարությունը փորձեց այս հարկը տարածել նաև օտարերկրացիների վրա, բայց հանդիպեց եվրոպական տերությունների դիմադրությանը: 1908 թ. հեղափոխությունից հետո երիտթուրքերը կրկին առաջ քաշեցին այդ հարցը, վերստին բախվեցին եվրոպական տերությունների դիմադրությանը և տեղի տվին, որի շնորհիվ օտարահպատակները ազատ մնացին թեմեթուհաթից: Այս հարկը չէր տարածվում թուրքական պետական պաշտոնյաների, մտավորականների, բանվորների, գյուղացիների, նավաստիների վրա²⁸⁷:

Ճանապարհների հարկը (յոլ փարասին) հավաքվում էր դրամով (թեքելիֆ-սայիրիե) և օլամով՝ աշխատավճարով (մուքելիֆ-էմալիե): Դրամական հարկը վերցվում էր այն քաղաքացիներից, որոնք «ունեին կալվածքներ և վճարում էին կալվածահարկ»²⁸⁸, իսկ օլամը տարածվում էր 20-ից բարձր տարիքի բոլոր տղամարդկանց վրա: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին երիտթուրքերը այս հարկը վերանայեցին և օլամը տարածեցին նաև 18 տարին լրացած տղամարդկանց վրա²⁸⁹:

Ոչխարի հարկը (խամշուռ կամ աղնամ-բեսամի) վերցվում էր բոլոր ոչխարների գլխաքանակի: Հատուկ պաշտոնյան, որը կոչվում էր խամշուռ-մեմուրի, դեռ փետրվար-մարտ ամիսներին զապտիևի ուղեկցությամբ հայտնվում էր գյուղերում ու ձմեռանոցներում, հաշվում յուրաքանչյուր գյուղի կամ տնտեսության ոչխարները և ցուցակները հանձնում շրջանային հաշվապահին կամ մուհասաբայի դայրիին, որը կազմում էր հարկացուցակը, հանձնում հարկահավաքին, սա էլ շրջում էր գյուղից-գյուղ, հավաքում հարկը ու բնակիչներին տալիս բռնան կամ ստացագիր²⁹⁰:

Կրթական հարկը (մուարըֆ հիսասի) տարածվում էր բոլոր այն հպատակների վրա, որոնք ունեին կալվածքներ և վճարում էին կալվածահարկ²⁹¹: Կրթական հարկը նույնպես հավաքվում էր թահսիլդարների կամ հարկահավաքների կողմից:

Անուղղակի հարկերը ինչպես սուլթան Համիդի, այնպես էլ երիտթուրքերի կառավարման տարիներին հավաքվում էին պետության կող-

մից՝ բնակիչների գնած շաքարից, նավթից, սպիրտային խմիչքներից, լուցկուց և այլ առարկաներից: Կառավարությունը հարկի տակ էր դնում այդ սպիրտները և գանձում վաճառողներից, իսկ վերջիններս, սպարե է, վերցնում էին գնորդներից: Բնականաբար, անուղղակի հարկերը իրենց ամբողջ ծանրությամբ նույնպես ընկնում էին աշխատավոր զանգվածների վրա:

Այժմ տեսնենք, թե որքան էր յուրաքանչյուր հարկի չափը: Երիտթուրքերի կառավարման տարիներին աշարը վերցվում էր հացահատիկներից բնավճարով, իսկ խոտից, ավուլյաից, խաղողից, մրգերից, ծխախոտից և այլ մթերքներից՝ դրամով: Չափը պաշտոնապես 8-ից մեկն էր²⁹², բայց իրականում անկայուն էր, քանի որ կախված էր ոչ միայն բերքատվությունից, այլև կապալառուների քմահաճույքից:

Կալվածական հարկը 1000 դուրուշ գնահատվող կառույցից գանձվում էր 5 դուրուշ, արտից ու խոտատեղից՝ 4 դուրուշ, իսկ արոտատեղիներից ու կշակներից՝ 10 դուրուշ: Վերջիններս բարձր էին հարկվում, որովհետև դրանք «կոնկրետ բերք չունենալով, ազատ էին տասանորդի հարկից»²⁹³: Կառավարությունը խանութներից գանձում էր սովորական կառույցների հարկի կրկնակին, հիմնավորելով, որ «խանութը համարվում է եկամուտ բերող շենք»²⁹⁴:

Զինվորական հարկը յուրաքանչյուր քրիստոնյա տղամարդուց գանձվում էր կես ոսկու կամ 4 ուրբ. 20 կոպ. չափով²⁹⁵: Երիտթուրքերը, ինչպես արդեն ասվեց, 1909 թ. պաշտոնապես վերացրին այդ հարկը, բայց շուտով սահմանեցին, որ քրիստոնյաները կարող են ազատվել զինվորական ծառայությունից, եթե վճարեն 30 ոսկի²⁹⁶: Թեմեթուհաթի կամ զբաղմունքի հարկը վերցվում էր 1000 ոսկու վաստակից 5 ոսկի կամ 0,5 տոկոսը²⁹⁷:

Ճանապարհահարկը, ինչպես ասվեց, գանձվում էր դրամով և աշխատավճարով: Դրամով գանձվում էր կալվածահարկի մոտ 3%-ը, իսկ աշխատավճարով հարկադրվում էր յուրաքանչյուր 20 տարեկանից բար-

287 Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1914, № 5249, հունվարի 27:

288 Ա.-Դո, նշված աշխ., էջ 289:

289 Տե՛ս «Աշխատանք», 1914, № 21—167, էջ 7:

290 Տե՛ս Ա.-Դո, նշված աշխ., էջ 291—292:

291 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 298:

292 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 283:

293 Նույն տեղում, էջ 286:

294 Նույն տեղում:

295 Տե՛ս նույն տեղում:

296 Տե՛ս «Մշակ», 1914, № 168, օգոստոսի 2:

297 Տե՛ս Ա.-Դո, նշված աշխ., էջ 290:

ձեր տղամարդը՝ տարեկան 3 օրով: Հաճախ կառավարությունը աշխատավճարի փոխարեն վերցնում էր դրամ, գնահատելով օրը 4—5 ղուրուշ²⁹⁸:

Ոչխարի հարկը հավաքվում էր յուրաքանչյուր ոչխարի համար տարեկան 4 ղուրուշ 10 փարա կամ 34 կոպեկ, իսկ այժի համար՝ 4 ղուրուշ, անգորջան այժի համար՝ 4 ղուրուշ 20 փարա²⁹⁹:

Կրթական հարկը գանձվում էր կալվածական հարկին համապատասխան, մոտ նրա 4%—ը³⁰⁰:

Ռազմական հարկը նույնպես վերցվում էր կալվածական հարկին համապատասխան՝ շուրջ 20%—ը³⁰¹:

Աղայական գյուղերում պետական պաշտոնյաները հարկացուցակներն ու հարկաշափերը կազմում և սահմանում էին միայն տիրակալների կամքով: «Աղատամարտը» գրում էր, որ աղանմը «միայն աշխրհայտ աղաներու հետ տեսնվելով և անոնց ներկայացուցած հաշվով կը պատրաստեն ամբողջ գյուղերու ոչխարահամարի ցանկը, իսկ գոյացած տուրքի գումարն ալ աղայի բարյացկամութենեն կը ստանան և հետո աղան իր մարդիկներով իր հաշվուն և իր ուղած շափով զայն կը գանձեն գյուղացիներեն»³⁰²:

Երիտթուրքերի, ինչպես և Աբգով Համիդի կառավարման տարիներին հարկերը անհավասար էին բաշխվում բնակչության տարբեր շերտավերը, բայց ըստ էության կալվածատերերը անհամեմատ քիչ հարկ էին վճարում, քան գյուղացիները: Այսպես, 1912 թ. «Աղատամարտը» հարկ տալիս են իրենց մաքուր եկամտի 12%—ը, վաճառականները՝ 3%—ը, իսկ գյուղացիները՝ իրենց համախառն եկամտի 50—60%—ը: Թերթը այնուհետև նշում էր, որ վաճառականի մաքուր եկամուտը կազմում է տարեկան 400 ոսկի, իսկ հարկը՝ 12 ոսկի, մինչդեռ գյուղացուն՝ համապատասխանաբար 80 և 35 ոսկի³⁰³:

Բացի այդ, Արևմտյան Հայաստանում կային բազմաթիվ հարուստ և ազդեցիկ աղաներ, որոնք թե՛ սուլթան Համիդի և թե՛ երիտթուրքերի

կառավարման տարիներին ազատված էին բոլոր հարկերից: 1911 թ. «Աղատամարտը» գրում էր. «Կա աղազակող անարդարություն մը ևս: Անատուլի գյուղական տունը այսօր միջին հաշվով 4—5 ոչխար ունի և ամեն տարի տուրք կը վճարե, իսկ ազդեցիկ էշրաֆ-աղա գասակարը հազարավոր ոչխարներու հոտեր ունի, բայց տուրք չի վճարել ևնդհանուր առումով: Ավատապետներ ու ավազակապետներ կան, որոնք 20—30000 ոչխար ունին, օրինակ՝ Վանի համբավվոր Քյուս Հյուսեյին փաշան, Բաղեշ-Խիզանի շեյխ Սեիդ Ալին և բնավ աղնամի տուրք չեն վճարել...: Թուրք-պարսկական սահմանագլխի պեկերը, որոնցմե յուրաքանչյուրը 2—5000 ոչխար ունի, ոչխարահամարի առեն հոտերը կանցնեն պարսից սահմանը և տուրքե զերծ կը մնան: Սահմանագլխի պաշտոնյաները արգելք չըլլալեն զատ կ'օգնեն, որովհետև անոնց վիզը ոչ թե օրենքին, այլ ավատական պեկերուն առջև կը ծոխ»³⁰⁴:

Երիտթուրքերի հարկային քաղաքականության անարդարացիությունը ստիպված էին խոստովանել անգամ որոշ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: 1912 թ. պառլամենտի նիստերից մեկում ֆինանսների մինիստր Ճավիտ բեյը հայտարարեց. «Պետության գլխավոր տուրքերը շատ անարդար կերպով բաշխված են... տուրքերուն բեռը դրված է ժողովրդի այն մասին վրա, որ ամենեն ավելի չի կրնար դիմանալ անոր»³⁰⁵: Սակայն փորձելով արդարացնել իր կառավարության վարքագիծը, նա ավելացրեց. «Այս վիճակը արդյունք է երկար տարիների վեր գոյություն ունեցող ղրուբյան մը, ղոր կարելի չէ 4—5 տարվան մեջ փոխել, մանավանդ անհավասարակշիռ պլուճե մը ունեցող երկրի մը համար»³⁰⁶:

Շարունակելով սուլթանի շովինիստական քաղաքականությունը, իթթիհատի պարագլուխները քրիստոնյաներից, տվյալ դեպքում հայերից, ավելի շատ հարկեր էին պահանջում, քան մահմեդականներից՝ թուրքերից կամ քրդերից: 1912 թ. Ս. Սապահ-Գյուլյանը նշում էր, որ Սեբաստիայի վիլայեթում «միևնույն տարածության հողի համար՝ հայը տալիս է 26 ղուրուշ, իսկ թուրքը՝ 3, թեև այս վերջինիս հողը էլ ավելի բերրի է»³⁰⁷: Նույնն էր հաստատում նաև Ի. Ի. Գուլոբորդկոն էրզրումի վերաբերյալ, գրելով, որ այստեղ իշխանությունները 2000

²⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 289, տե՛ս նաև «Հորիզոն», 1911, № 47:
²⁹⁹ Տե՛ս Ա. Գո, նշված աշխ., էջ 291:
³⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 288:
³⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում:
³⁰² «Աղատամարտ», 1914, № 1508:
³⁰³ Տե՛ս «Աղատամարտ», 1912, № 930, հունիսի 23:

³⁰⁴ «Աղատամարտ», 1911, № 649, հունիսի 21:
³⁰⁵ «Աղատամարտ», 1912, № 929, հունիսի 22:
³⁰⁶ Նույն տեղում:
³⁰⁷ Ս. Սապահ-Գյուլյան, նշված աշխ., էջ 279:

քրիստոնյա (այսինքն՝ հայ) տնտեսություններից հավաքել են 430000, իսկ 8000 մահմեդական տնտեսություններից (գերազանցապես թուրք)՝ 395000 ղուրուշ հարկ³⁰⁸, այլ կերպ ասած՝ յուրաքանչյուր քրիստոնյա տնտեսությունից նրանք գանձել են 215 ղուրուշ, իսկ մահմեդական տնտեսությունից՝ մոտ 50 ղուրուշ հարկ: Կառավարության շուվինիստական վարքագիծը դրսևորվում էր նաև աշարի հավաքման ժամանակ: 1909 թ. իշխանությունները Մուշի դաշտի 50 տնտեսությունից բաղկացած շիրքեզաբնակ Ախպուար գյուղի աշարը վաճառեցին 31 ոսկու, իսկ 100 տնտեսությունից բաղկացած հայաբնակ Սխկա գյուղի աշարը՝ 250 ոսկու և 50 ֆիլե գարու (1 ֆիլե գարին Մուշի դաշտում հավասար էր 7,5 ֆիլի)³⁰⁹:

Թե որքան պետական հարկ էին վճարում գյուղացիական տարբեր խմբերը, բավարար տվյալներ չունենք: Մեր ձեռքի տակ եղած տեղեկությունները կցկտուր են և վերաբերում են միայն հայերին: Ա.-Դոն նշում էր, որ 1909 թ. Բայազետի կազայի Մուսուն գյուղի հարուստ բնակիչներից մեկը պետությանը տարեկան վճարում էր մոտ 5 ոսկի կամ 50 ուրբլի, որից՝

զինվորական հարկ	251 ղուրուշ	—
կալվածական »	103 »	20 փարա
ռազմական »	3 »	10 »
կրթական »	21 »	10 »
ճանապարհների »	4 »	5 »
թեսթերի կամ թղթի փող	1 »	—
բոստանի բերքի 1/8-ը	15 »	—
խոտի բերքի մի մասը	90 »	—
ոչխարի հարկ	106 »	10 փարա ³¹⁰ :

Ա.-Դոն չի նշում, թե քանի ոսկի կամ ուրբլի էր կազմում այդ գյուղացու վճարած հացահատիկի աշարը: Այդ բացը կարելի է լրացնել հետևյալ անուղղակի տվյալներից: «Աղատամարտը» գրում էր, որ 1911 թ. էրզրումի վիլայեթում հավաքվել է 35.507.845 ղուրուշի պետական ուղղակի հարկ, որից 23.079.640 ղուրուշը՝ տասնորդից³¹¹: Ուրեմն, տասանորդը կազմում էր բոլոր ուղղակի հարկերի շուրջ 70%-ը: Հաշվի առնելով, որ տասանորդի մեջ գերակշռում էին հացահատիկները, իսկ

բանջարեղենը, խոտը և այլն կազմում էին հազիվ 1/4-ը, կարելի է ենթադրել, որ հացահատիկների տասանորդը կազմում էր բոլոր ուղղակի հարկերի առնվազն 50%-ը: Հետևաբար, վերոհիշյալ հարուստ գյուղացին կառավարությանը տալիս էր ոչ թե 50, այլ դրա կրկնակին՝ 100 ուրբլի ուղղակի հարկ:

Ա.-Դոնի հետևյալ տեղեկություններից կարելի է մոտավոր գաղափար կազմել նաև միջակ տնտեսությունների հարկաչափի մասին: 1909 թ. Բայազետի կազայի 120 տնտեսությամբ Արծափ գյուղը տարեկան տալիս էր 442 ոսկի կամ 3750 ուրբլի պետական հարկ, որից՝

զինվորական հարկ	125 ոսկի
կալվածական »	»
ռազմական »	»
կրթական »	»
ճանապարհների »	»
զբաղմունքի »	»
ոչխարի »	22 ոսկի
բոստանի, խոտի »	»
առվույտի »	83 ոսկի ³¹²

Ա.-Դոն այստեղ էլ չի նշում, թե Արծափը քանի ոսկու հացահատիկի աշար էր վճարում պետությանը: Ելնելով մեր վերոհիշյալ հաշվումներից, պետք է ընդունենք, որ այդ գյուղը կառավարությանը տալիս էր համարյա այնքան ուրբլու հացահատիկի աշար, որքան մնացած ուղղակի հարկերը: Ուրեմն, գյուղի բոլոր ուղղակի հարկերը կազմում էին 7500 ուրբլի: Եթե բաժանենք այդ գումարը տնտեսությունների ընդհանուր թվի վրա, կտեսնենք, որ յուրաքանչյուր տնտեսություն պետությանը վճարել է տարեկան միջին հաշվով 62,5 ուրբլու հարկ:

Բայց դա ղեռ բոլորը չէ: Գյուղացիները ուղղակի հարկերի հետ միասին, ինչպես արդեն ասվեց, վճարում էին նաև բազմաթիվ անուղղակի հարկեր: Թե ինչքան էին կազմում յուրաքանչյուր տնտեսության համար այդ հարկերը, հայտնի չէ: Սակայն եթե 1911 թ. էրզրումի վիլայեթի բնակիչներից հավաքվել էր 48324825 ղուրուշի ուղղակի և անուղղակի հարկեր, որոնցից 35507845 ղուրուշը ուղղակի հարկ էր³¹³, ապա անուղղակի հարկերը կազմում էին վիլայեթի բոլոր հարկերի շուրջ

³⁰⁸ Տե՛ս Н. Н. Голобородько, Турция, М., 1912, стр. 222.

³⁰⁹ Տե՛ս Ա.-Դո, նշված աշխ., էջ 322—323:

³¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 293—294.

³¹¹ Տե՛ս «Աղատամարտ», 1914, № 1511, մայիսի 27:

³¹² Տե՛ս Ա.-Դո, նշված աշխ., էջ 294—295:

³¹³ Տե՛ս «Աղատամարտ», 1914, № 1511, մայիսի 27:

1/4-ը: Եթե ընդունենք, որ գյուղացիները նույն հարաբերությամբ են վճարել ուղղակի և անուղղակի հարկերը, ապա կտեսնենք, որ ունևորի բոլոր հարկերը հասնում են շուրջ 125 ուրբու, իսկ միջակինը՝ 77—78 ուրբու:

Իթթիհատի կառավարությունը գյուղացիներին հարկելիս հաշվի չէր առնում նրանց եկամուտները: Դրա հետևանքով գյուղացիները վճարում էին իրենց եկամուտներին գերազանցող հարկեր: 1913 թ. Ալաշկերտի Զիլքանի գյուղի բնակիչները գանգատվում էին, որ կառավարությունը իրենց 20 ուրբու եկամուտ տվող բանջարանոցից պահանջում է 60 ուրբու հարկ, «նույնն էլ հողից: 15000 սոնաչափ երկաբույսուն և 10000 էլ լայնույսուն ունեցող դաշտից պահանջում են 25 լիրա: Ախր ո՞րտեղից վերցնենք... այժմ... պահանջում են ամբողջ գյուղից այնքան դրամ, որքան տասը տարում մենք չենք կարող վաստակել»³¹⁴:

Անտեսելով գյուղացիների բողոքները, երիտթուրքերը ոչ միայն պահանջում էին պետական հարկերը, այլև օր-օրի ավելացնում էին դրանք: Այսպես, աշարը, որ գանձվում էր 10-ից մեկը, այժմ դարձավ 8-ից մեկը³¹⁵, իսկ որոշ տեղերում նույնիսկ՝ 6-ից մեկը³¹⁶:

Երիտթուրքերն այնուհետև մեծացրին աղնամ-բեսմին կամ ոչխարի հարկը, յուրաքանչյուր գլխի համար գանձելով ոչ թե 4, այլ 5 դուրուշ³¹⁷: Բարձրացրին նաև կալվածական հարկը. ինչպես հաղորդում էր էրզրու-մի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Ադամովը, 1913 թ. կալվածական հարկը բարձրացրին «երեք անգամ»³¹⁸, թեմեթուհաթը կամ ղբաղմունքի հարկը՝ 20%-ով, դատական-անձնագրային, փոստ-հեռագրատան ծախսերը՝ երկու անգամ³¹⁹, Զինվորական նորակոչիկինը 50 լիրայի փոխարեն 60 լիրայի, իսկ պահեստայինինը՝ 30 լիրայի փոխարեն՝ 40 լիրայի: Այնուհետև, երիտասարդ թուրքերը վերափոխեցին և վերախմբագրեցին հարկային մի շարք օրենքներ ու տարածեցին բնակչության ավելի մեծ զանգված-

ների վրա: Այսպես, թեմեթուհաթն այսուհետև պետք է վերցվեր քաղաք ներմուծվող բոլոր ապրանքներից: Դրանով նրանք աւետրականներից ու արհեստավորներից զատ այդ հարկին ենթարկեցին նաև կարիքից ստիպված իրենց անհրաժեշտ մթերքները վաճառքի հանող գյուղացիներին: 1913 թ. նոյեմբերի 12-ին «Հորիզոնի» թղթակիցը վանից հաղորդում էր. «Կառավարությունը նոր-նոր տուրքեր ստեղծելու անօրինակ ճարպկություն մը ունի: Այսուհետև արվարձաններին ու գյուղերին քաղաք մտնող որևէ ծախու ապրանքի համար սայլեն 40, եզան բեռն 29, իշաբեռն 10 փարա պիտի վճարվի: Այդ տուրքը կառավարությունը աճուրդի հանելով ծախսեց Այգեստան 60 ու քաղաք՝ 50 լիրայի»³²⁰:

Իթթիհատի կառավարությունը հարկի տակ դրեց նաև մտավորականներին, որոնք, ինչպես նշում է Բ. Քեչյանը, «առաջ ապահարկ էին»:
Երիտթուրքերը սահմանեցին նոր հարկեր: Դրանցից մեկն էլ իբրև Բալկանյան ռազմաճակատին օգնելու համար գյուղացիներից հավաքված նոր գումարներն էին: Միայն Բիթլիսի, Մանազկերտի և Սղերդի սանջակներում 1912 թ. աշնանը նրանք գոփեցին 3150 լիրա³²¹: Երիտթուրքերը պարտադրեցին մահմեդականներին կուրբան-բայրամի տոնակատարության ժամանակ մորթած բոլոր անասունների կաշիներն ու մորթիները իբրև հարկ հանձնել կառավարությանը, դրանց արժեքը թուրքական նավատորմի կարիքներին հատկացնելու նպատակով, իսկ ամեն տարի կարող էր հավաքվել շուրջ մեկ միլիոն մորթի ու կաշի, որոնցից յուրաքանչյուրի արժեքը կազմում էր միջին հաշվով 10 դուրուշ³²²: Ուրեմն, իշխանությունները մահմեդական բնակչությանից հավաքում էին տարեկան 10 միլիոն դուրուշի նոր հարկ և տրամադրում ռազմական նպատակներին:

Նոր կառավարիչները բաց թողեցին ներքին փոխառություն 5 տարի ժամկետով, որը բնակչության մեջ իրացրին մտրակով: «Հորիզոնը» գրում էր. «Պուլանգի մեջ էլ ձեռնարկվեց այդ փոխառությունը. յուրաքանչյուր գյուղի վրա պարտադրվեց որոշ գումար, իբրև ի հաշիվ իրենց հետագա տարիների տուրքի. հավաքիչները՝ ոստիկաններով ու զինվորներով բաժանվեցան գյուղերը. աճա-թուրքիա միջոցներ իհարկե չէին պակսեր, ծեծ, հայհոյանք, ամանների ջարդ, պարենների վաճառում և... հավաքիչ մամուրները (մեմուրները՝ պաշտոնյաները—Ս. Հ.)

³²⁰ «Հորիզոն», 1913, № 255, նոյեմբերի 12:

³²¹ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1914, ց. 482, գ. 546, թ. 80—83:

³²² Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՌՊԱ, ֆ. 130, ց. 29, գ. 55, թ. 6:

³¹⁴ «Մշակ», 1913, № 61, մարտի 20:

³¹⁵ Տե՛ս Ա-Դո, նշված աշխ., էջ 283:

³¹⁶ Տե՛ս «Հորիզոն», 1914, № 193, սեպտեմբերի 3:

³¹⁷ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1914, գ. 546, թ. 270—271:

³¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 1912—1914, գ. 1648, թ. 184, տե՛ս նաև ՍՍՀՄ ԿՌՊԱ, ֆ. 560, ց. 28, գ. 475, թ. 1:

³¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 1914, գ. 546, թ. 270—271, 1912—1914, գ. 1648, թ. 184, «Աշխատանք», 1914, № 16—162, էջ 6:

մորուքները շփելով, գոհունակությամբ, կլորիկ գումարներով վերադարձան և... գովեստի էլ արժանացան»³²³: Իթթիհատի կառավարությունը բնակչության վրա սահմանեց նաև այլ հարկեր³²⁴:

Արևմտյան Հայաստանի գյուղացիության հարստահարումը սաստկանում էր ոչ միայն հարկերի բարձրացումով, այլև դրանց հավաքման ժամանակ գործադրած շարաշահումներով: Բուրքական պաշտոնյաներն ու կապալառուները անգորրագիր չէին տալիս գյուղացիներին, հավաքում էին սահմանվածից ավելին, քաղաքային որոշ հարկեր տարածում էին դավառների վրա և թալանում բնակիչներին:

Մի շարք վայրերում պաշտոնյաները պատերազմի պատրվակով խլում էին գյուղացիների անասունները: «Հորիզոնը» գրում էր. «Զինվորական պետքերի համար հավաքում են մասնավոր անհատների ունեցած բոլոր ձիերը և որոշ գին նշանակելով, պետական սեփականություն հռչակում: Եվ փաստերը ցույց են տալիս, որ հայ ու թուրք սեփականատերերի վրա հավասար աչքով չեն նայում: Մինչ թուրքերի ձիերը ընդուկանից շատ ցածր գնով, որ պահանջում է տերը, հայերինը առնում են իսկական գումարն էլ պաշտոնյաները կանխիկ չէին տալիս, այլ խոստանում էին վճարել, «եբը լինի»³²⁵:

Երիտթուրքական պաշտոնյաները հարկահանության ընթացքում ապրում էին գյուղացիների հաշվին (թեև օրենքով շունչին այդ իրավունքը), վիրավորում էին նրանց արժանապատվությունը և գործադրում այլ բռնություններ: Իրենց շարաշահումներով թուրքական պաշտոնյաներից ետ չէին մնում, իսկ հաճախ նույնիսկ գերազանցում էին կապալառուները: Նրանք խաբում էին գյուղացիներին, բարձր էին գնահատում բերքը, ամբողջ հարկահանության ժամանակ ապրում էին նրանց հաշվին, գործադրում էին ահավոր բռնություններ և նույնիսկ՝ ոճրագործություններ: Ա.-Գոն գրում էր, որ կապալառուն կամ մյուլթեղիմը «ինքնըստինքյան մի զապտիկ է, մի կեղեքիչ, մի բռնավոր, մի հրեշ, որի ներկայությունը միայն խաղաղ ժողովրդի վրա սարսափ է

ազդում. ահա այդ հրեշը իր ձեռքով չափում վերցնում է տասանորդը համարում է խոտը և նշանակում գին յուրաքանչյուր խորձի համար կրկնակի չափով, գնահատում է բոստանը, այգին, պարտեզը ինչպես իր քեֆն ու խիղճն է թելադրում և վերցնում է գյուղացուց ոչ թե օրենքով սահմանված 8-ից մեկը, կամ 8 արժեքից մի արժեքը, այլ 8-ից 2-ը և 8 արժեքից 2, հաճախ երեք արժեք: Բողոքել դրա դեմ անմտություն է, մուլթեղիմը կը կնքի և կալում կը թողնի օրերով մաքրած ցորենը, թույլ չի տա տուն բերելու դաշտում թափված խոտը, կը կանգնեցնի այգու, պարտեզի և բոստանի բերքի հավաքումը և զրպարտելով բերքը գողանալու և թաքցնելու մեջ, այնպիսի տուգանքների ու ճնշումների կը ենթարկի, որ բողոքավորը հավիտյան չի մոռանա»³²⁷:

Կապալառուների շարաշահումները սոսկալի բնույթ էին ընդունում հատկապես այն պատճառով, որ նրանց մեծ մասը խոշոր և ազդեցիկ աղաներ էին: Նրանք լիակատար ազատություն էին տալիս իրենց ցանկություններին ու կրքերին, իսկ իշխանությունները չէին արգելում: Նրանք սովորաբար վարձակալում էին իրենց գյուղերի աշարի կամ այլ հարկերի հավաքման իրավունքը, ձգտում էին վարձակալել նաև այն գյուղերի հարկերի հավաքման իրավունքը, որոնք ազատ էին ֆեոդալական կախումից: Հաճախ վարձակալած աշարի իրավունքը վերադիրներով տալիս էին իրենց ստորադրյալներին, որի հետևանքով ինչպես սուլթան Աբդուլ Համիդի, այնպես էլ երիտթուրքերի կառավարման տարիներին Արևմտյան Հայաստանի գյուղերում առաջ էր գալիս կապալառուների մի ամբողջ ստորակարգություն³²⁸:

«Ազատամարտը» գրում էր, որ Քըզիում աշարը «վերջին քանի մը տարվան մեջ 7000-են 14000 լիբայի բարձրացավ»: Եվ դա «կարգ մը անխիղճ մյուլթեղիմներու երեսեն, որոնք ժողովրդական ցույց ու սպառնալիքն ալ բանի տեղ չդնելով լոկ իրենց շահը կը մտածեին»³²⁹:

Մի շարք տեղերում կապալառու աղաները տեսնելով, որ գյուղացիներն արդեն զրկված են վճարունակությունից, մեծացնում էին իրենց հարստությունը պետական բաժնի հաշվին՝ գյուղացիների աշարը, անասունների գլխաքանակը և այլ կարողությունները քիչ ցույց տալու ճանապարհով: Համապատասխան վիճակագրական տվյալների բացակա-

³²³ «Հորիզոն», 1914, № 44, փետրվարի 28:

³²⁴ Տե՛ս «Վան-Տոսպ», 1914, հունիսի 7, էջ 259, «Բյուզանդիոն», 1909, հուլիսի 27, «Աշխատանք», 1912, № 6—102, էջ 7, № 12—59, էջ 8, «Ընդարձակ տարեցույց ս. փ. ազգային հիվանդանոցի», նոր շրջան, 6 տարի, 1931, էջ 64:

³²⁵ «Հորիզոն», 1913, № 69, մարտի 28:

³²⁶ Նույն տեղում:

³²⁷ Ա.-Գո, նշված աշխ., էջ 296:

³²⁸ Տե՛ս «Աշխատանք», 1912, № 12—59, էջ 8:

³²⁹ «Ազատամարտ», 1909, № 88, հոկտեմբերի 6:

յության պատճառով անհնարին է համեմատել աղաների ֆեոդալական հարստահարումը պետության հարկային հարստահարումների հետ և կղրակացություն հանել ամբողջ երկրի համար: Սակայն վերևում բերված օրինակներից պարզվեց, որ հարուստ գյուղացու կալվածատիրական վճարումները կազմում էին շուրջ 70—80 ուրբ., պետական գյուղացու միայն ուղղակի հարկերը՝ 100 ուրբ., իսկ միջակինը՝ համապատասխանաբար 24 և 62,5 ուրբի: Այդ տվյալներից, իհարկե, չպետք է եզրակացնել, որ պետական գյուղացիների հարստահարումն ավելի ուժեղ էր, քան կալվածատիրական գյուղացիներինը: Ընդհակառակը՝ կալվածատիրական գյուղացիներն ավելի էին հարստահարվում, քանի որ նրանք բացի աղայական վճարումներից, կատարում էին նաև պետական վճարումներ: Բազմաթիվ շրջաններում գյուղացիները ուղղակի չէին կարողանում վճարել պետական ու աղայական հարկերը, որի հետևանքով նրանց վրա կուտակվում էին ապառքներ և հասնում ահռելի չափերի: Զնայած դրան, երիտթուրքական կառավարությունը հարկերի ու ապառքների հավաքման համար միջոցների մեջ խտրություն չէր դնում: Պաշտոնյաներն ու հարկահանները գյուղացիներին ծեծում էին, խոշտանգում, բանտարկում, բռնադրամով շարժական ու անշարժ ունեցվածքը, պահում տնից ու տեղից, գործադրում համիդյան բոլոր բռնությունները, կանգ չառնելով նաև սպանությունների առաջ: Աղբյուրների ու գրականության մեջ բյուրավոր փաստեր կան հարկահանության ժամանակ երիտթուրքերի գործադրած սանձարձակությունների մասին: Բերենք դրանցից մի քանիսը:

«Բյուզանդիոնը» գրում էր. «Հակառակ սահմանադրության տված աղատության և լրագիրներու մեջ երբեմն երեցող հողվածներու, թե «տուրքերը պետք է օրինաց սահմանին մեջ գանձվին կարող անձերեն», հիշտ հին ուժիմի ձևով բռնությամբ հայհույություններով կը գանձվին տուրքերն ոչ միայն հարուստներին, այլ աղքատներին»³³⁰:

Նույն թվականի հունիսին «Ազատամարտը» հաղորդում էր. «Մանադկերտի մեջ զինվորական տուրքերը կգանձվին խստով, վաճառելով գյուղացիներու անասուններն ու ինչքերը. եղած բողոքները կը մնան անլսելի...»³³¹: Տուրքերը «խստությամբ կը գանձվին», որ այդ առթիվ «բանտարկություններ ալ տեղի կունենան: Ժողովուրդը երեք տարի է ի

վեր անընդհատ թշվառության մեջ ապրելով վճարելու կարողություն չունի»³³²:

1911 թ. վանի ռուսական փոխհյուպատոսը հաղորդում էր, որ «Մուշի սանջակում տեղական իշխանությունները վերջին ժամանակներս մեծ դժվարությամբ հայ բնակչությունից հավաքում են ապառքները և ընդհանրապես բոլոր տեսակ պարհակները: Չունենալու դեպքում անհասպաղ աճուրդի են հանում նրանց ունեցվածքը, տունը և այլն: Այդ հողի վրա եղել է նույնիսկ սպանության դեպք՝ Չուբուր գյուղում ժանդարմի կողմից»³³³: «Եվ՛ հայերը, և՛ մահմեդականները հավասարապես տուժում են կառավարության այդ խստությունից ու հավասարապես դատապարտում այն»³³⁴:

Ի՞նչ նպատակների էին ծառայեցնում երիտթուրքերը այդչափ դժան կղանակներով բնակչությունից հավաքած հարկերն ու տուրքերը: Այդ հարցին պատասխանելու համար բերենք հետևյալ փաստաթուղթը. 1910—1911 թթ. Բիթլիսի վիլայեթից հավաքած պետական կկամուտները հատկացվել են³³⁵.

Կենսաթոշակներին	142.140	դր.
Հանրային պարտքի վարչությանը	1.171.348	»
Ելեմտական նախարարությանը	3.160.684	»
Դեֆիբերահանի վարչությանը	144.966	»
Ներքին գործերի նախարարությանը	1.299.849	»
Հանրային ապահովությանը	543.195	»
Պատերազմի նախարարությանը	4.997.189	»
Ժանդարմերիային	3.822.095	»
Ծովային նախարարությանը	1.110	»
Շելխու-ուլ-խամին	714.853	»
Դատական նախարարությանը	1.320.805	»
Կրթական նախարարությանը	549.857	»
Հանրային շինությունների նախարարությանը	385.924	»
Երկրագործական նախարարությանը	53.597	»
Հիճազի երկաթուղու հանդականության վարչությանը	9.222	»

³³² «Ազատամարտ», 1910, № 221, մարտի 13:

³³³ Վրացական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 71, գ. 58, թ. 12:

³³⁴ Նույն տեղում, թ. 18:

³³⁵ ՏԼՆ «Ազատամարտ», 1914, № 1512, մայիսի 28:

³³⁰ «Բյուզանդիոն», 1909, № 3746, փետրվարի 3:
³³¹ «Ազատամարտ», 1909, № 15, հուլիսի 9:

Այդ թվերը ցույց են տալիս, որ իթթիհատի պարագլուխները, պատ-
րաստվելով արկածախնդրական պատերազմի, ժողովրդից քամած մի-
ջոցների ավելի քան 25 տոկոսը հատկացնում էին ռազմական նպատակ-
ներին: Թվերը միաժամանակ ցույց են տալիս, որ նրանք այդ միջոց-
ներից համարյա նույնչափ էլ բաժին էին հանում ոստիկանությունը,
ժանդարմերիային և դատական օրգաններին, որոնք անհրաժեշտ էին
աշխատավորներին հպատակության մեջ պահելու, նրանց ազատագրա-
կան շարժումները ճնշելու համար: Կառավարությունը կրթությանը և
երկրագործությանը տրամադրում էր շնչին գումար, որը չէր կազմում
ամբողջի նույնիսկ 3,5 տոկոսը: Ավելի աննշան էր հանրային շինարա-
րությանը առանձնացրած բաժինը: Նրանք ամեն տարի բնակչությունից
հսկայական միջոցներ էին քամում ճանապարհների ու կամուրջների
կառուցման համար, բայց այդ միջոցները խժուռ էին զանազան պա-
տրվակներով, թողնելով հաղորդակցության միջոցներն իրենց նախ-
նադարյան, ամենաանմխիթար վիճակում:

Կառավարության հակաժողովրդական քաղաքականության պատ-
ճառով աշխատավորներն ընկել էին աղքատության ու թշվառության մեջ
և տառապում էին դեռ հեղափոխությունից առաջ մոլեգնող սովի ճիրան-
ներում: Երկրի տարբեր գավառներից բազմաթիվ խնդրագրեր էին
հղվում թուրքական պաշտոնյաներին: Մուշից և Բիթլիսի գավառից հա-
ղորդում էին, որ սոված ու բոկոտն բազմությունը, հավաքված առաջ-
նորդարանի առաջ, ուտելիք է աղերսում: Մայրերը, սեղմած երեխա-
ներին իրենց կրծքերին, փողոցներում «հաց, հաց կաղաղակեն»³³⁶:
«Գործը» այսպես էր նկարագրում Կարճկանի գյուղացիության թշվառ
կացությունը. «Զարմանալի չի լինի, եթե ասենք, որ 60—70 տուն ունե-
ցող մի գյուղում 2—3 վերմակ ճարել չի կարելի: Ընդհանրապես իբրև
անկողին ծառայող մազե և բրդե կապերտները դարձյալ քիչ բախտա-
վորներն ունեն. ժողովրդի մեծ մասը քնում է շոր գետնին, բաց: Ընտա-
նիքի անդամներից մի քանիսն ունեն ընդհանուր շոր (որևէ լաթի կտոր),
որ տանից դուրս գալիս հերթով հագնում են»³³⁷: Որոշ տեղերում մար-
դիկ սովից ինքնասպանություն էին գործում, իսկ երեխաներին վաճա-
րում կամ նվիրում էին³³⁸:

Այսպիսով, երիտթուրքական վարչակարգը սաստկացրեց Արև-
մուտյան Հայաստանի աշխատավորության ոչ միայն ազգային հալա-
ծանքները, այլև սոցիալ-տնտեսական կեղեքումները: Իթթիհատական-
ները շատեղծեցին անձի ու գույքի ապահովություն, չլուծեցին ազրա-
րային հարցը և պաշտպանելով աղաների շահերը, ավելի ուժեղացրին
գյուղացիության սակավահողությունն ու հողազրկումը: Նրանք նսլաս-
տեցին ֆեոդալների իշխանության տարածմանը գյուղացիական նոր
զանգվածների վրա, օժանդակեցին այդ իշխանության հզորացմանը և,
հրեշավոր շափերի հասցնելով հարկային կեղեքումը, կանգնեցրին աշ-
խատավորներին ֆիզիկական բնաջնջման առաջ: Երիտթուրքական
հեղափոխությունը իթթիհատի վարած դասակարգային քաղաքականու-
թյան հետևանքով ծառայեց Թուրքիայի ամենառեակցիոն շերտերի շա-
հերին և մղձավանջային կացության մեջ դրեց ազատության համար
մաքառող բազմահազար զանգվածներին:

³³⁶ «Մշակ», 1909, № 24, փետրվարի 3.

³³⁷ «Գործ», 1908, № 88, դեկտեմբերի 26.

³³⁸ Տե՛ս «Մշակ», 1909, № 24, փետրվարի 3.

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

1. ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԼԻԲԵՐԱԼ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ
ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ 1908 Թ. ՀԵՂԱՓՈԽՈՒՑՈՒՆԵՐԻ
ՀԵՏՈ

1908 թ. հեղաշրջումը թուրքիայում շլուծեց ո՛չ ազգային և ո՛չ էլ սոցիալական հարցերը: Եվ Օսմանյան կայսրության ճնշվող ու կեղծվող ժողովուրդները դրույթունից դուրս գալու համար կրկին բռնեցին ազատագրական պայքարի ուղին:

Երիտթուրքական ուժերի դեմ ըմբոստացան արաբները, որոնց շարժման գլուխ կանգնեց գերազանցապես բուրժուա-դեմոկրատական մտավորականությունը: Գեո 1909 թ. վերջին արաբ մեծ լուսավորիչ Արդ-ալ-Քերիմ հալիլի և թուրքական բանակի գլխավոր շտաբի մի բանի արաբ սպաների նախաձեռնությամբ Կ. Պոլսում հիմնվեց գաղտնի ընկերություն, որը արաբական առասպելական հերոսի անունով կոչվեց «Ալ-Կախտանիա» և իր բաժանմունքները ստեղծեց Սիրիայում, Իրաքում ու Լիբանանում: Այդ ընկերությունը մերժում էր պանիսլամիզմի սկզբունքները և ցանկանում էր կազմել Ավստրո-Հունգարական տիրապետության արաբ-թուրքական պետություն, շնորհելով թուրքական սուլթանին նաև «արաբական թագավոր» տիտղոսը: Սակայն «Ալ-Կախտանիան» 1910 թ. իր ներհակությունների ու երիտթուրքերի հետապնդումների պատճառով փակվեց¹:

1912 թ. աշնանը Կահիրեում կազմակերպվեց արաբական «Վարչական ապակենտրոնացման օսմանյան կուսակցությունը», որի նպատակն էր ընդարձակել արաբների իրավունքները թուրքական պետական

¹ Տե՛ս Գ. Յ. Ալևե, նշված աշխ., էջ 184:

ապարատում, ճանաչել արաբական լեզուն որպես պետական լեզու և դասավանդել այն արաբական դպրոցներում: Կուսակցությունը ծրագրում էր եվրոպական տնտեսությունների օգնությամբ կամ միջամտությամբ վերակառուցել Օսմանյան կայսրությունը՝ սահմանադրական միապետություն վարչական լայն ապակենտրոնացման սկզբունքներով:

Արաբների խնդրով հանդես էին գալիս նաև օսմանյան պառլամենտի արաբ պատգամավորները: Արտահայտելով բուրժուազիայի շահերը՝ նրանց մի մասը գտնում էր, որ արաբական երկրները պետք է ստանան ինքնավարություն, արաբական լեզուն պիտի ճանաչվի թուրքերենին հավասար լին՝ պառլամենտում և լին՝ պետական այլ հաստատություններում: Պատգամավորների մյուս մասի երազանքը եվրոպական տերությունների օգնությամբ Միջերկրական ծովից Պարսից ծոցը տարածվող արաբական անկախ պետություն ստեղծելն էր²:

Երիտթուրքերի կառավարման տարիներին արաբական երկրներում ծավալվում էին աշխատավորների ապստամբություններ: 1913 թ. գյուղացիական մասսայական հուլումներ տեղի ունեցան Սիրիայում, Բասրայում և հատկապես Իրաքում՝ ուղղված թուրքական իշխանությունների հարկային հարստահարումների, պաշտոնյաների շարաշահումների, կալվածատիրական հողատիրության և ֆեոդալական այլ տարրերի դեմ: Երիտթուրքերը խոստացան բավարարել գյուղացիների պահանջները, բայց երբ ձնշեցին նրանց շարժումները, «մոռացան» իրենց խոստումները³:

Իթիհատական կարգերի դեմ ոտքի ելան նաև հույները: Գեո 1908 թ. սեպտեմբերի 24-ին կրետացիները որոշեցին միանալ մայր հայրենիքին և հոկտեմբերի 13-ին դիմեցին մեծ տերություններին՝ ճանաչելու իրենց սուվերեն իրավունքները, դուրս բերելու օտար զորամասերը կղզուց: Սակայն թուրքիան դեմ դուրս եկավ: Կրետացիները շարունակեցին պայքարը և 1912 թ. հոկտեմբերի 14-ին Կրետեն միացրին Հունաստանին:

Մակեդոնացիները 1908 թ. հեղափոխությունից հետո առժամանակ դադարեցրին պայքարել, սպասելով, որ նոր կառավարիչները կլուծեն իրենց ազգային ու սոցիալական խնդիրները: Բայց երբ տեսան, որ իրերի դրույթունը ոչ միայն մնում է անփոփոխ, այլև գնալով ավելի է

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 183:

³ Տե՛ս Մ. Շ. Մազաբե, Крушение турецкого господства на Арабском Востоке, М., 1960, стр. 36—38.

վատանում, նրանք կրկին զենք վերցրին: Անհավասար կռիվում մակեդոնացիները պարտվեցին, իսկ 1913 թ. Բուխարեստի պայմանագրով Մակեդոնիան մասնատվեց ընկնելով Հունաստանի, Սերբիայի և Բուլղարիայի տիրապետության տակ:

Սահմանադրության հռչակումից անմիջապես հետո ալբանական ազատագրական շարժման ղեկավարները պահանջեցին իլլիրիզատից՝ պաշտոնապես ճանաչել ալբան ժողովրդի ինքնուրույնությունը, մայրենի լեզվով բացել ազգային դպրոցներ ու կուլտուր-լուսավորական այլ հաստատություններ, փոխարինել թուրք պաշտոնյաներին ալբանացիներով, Ալբանիայից ստացած եկամուտների 80 տոկոսը թողնել տեղում և այլն:

Երբ երիտթուրքերը մերժեցին այդ պահանջները, ալբանացիները կրկին պայքարի դիմեցին, 1913 թ. մայիսի 30-ին թոթափեցին թուրքական լուծը և հռչակեցին իրենց հայրենիքի անկախությունը⁴:

Երիտթուրքական վարչակարգի դեմ ըմբոստացան նաև արևմտահայերը: Նրանց պայքարը ծավալվեց իր երկու՝ լիբերալ-բուրժուական և արմատական-դեմոկրատական ուղղություններով: Արևմտահայերի լիբերալ-բուրժուական շարժումները արտահայտվում էին բուրժուական կուսակցությունների և լիբերալ շրջանների գործունեությամբ: 1908 թ. հեղափոխությունից հետո նրանք վերանայեցին իրենց ծրագրերը և, փորձելով հարմարվել ստեղծված պայմաններին, մտցրին որոշակի փոփոխություն:

«Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը» 1908 թ. հեղաշրջումը Օսմանյան կայսրության կյանքում համարեց խոշոր իրադարձություն և հայտարարեց, որ վերջ է դնում հեղափոխական գործունեությանը և շարունակում է համագործակցությունն իլլիրիզատի հետ: Նա ազդարարում էր, որ բռնապետությունը, իբր թե, արդեն տապալված է և պայմաններ են ստեղծված թուրքիայի ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական ու ազգային խնդիրների լուծման համար: 1908 թ. հուլիսին, այսինքն՝ սահմանադրության հռչակումից անմիջապես հետո, դաշնակցության օրգան «Դրոշակը» գրում էր. «Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը... ներշնչված ազգերի համերաշխության մեծ սկզբունքով, կը շարունակի իր աշխատանքը, թե թեև տված «երիտասարդ թուրքիայի» ուղմիկնետատուն երաշխիքներ...»⁵:

Ինչպե՞ս էր պատկերացնում դաշնակցությունը արևմտահայությանը ազգային ու հողային հարցերի լուծումը: Ամենից առաջ նա հայտարարեց, որ հայկական հարցը եթե մինչև հիմա միջազգային դիվանագիտության առարկա էր, այժմ դառնում է թուրքիայի ներքին խնդիր: Ուստի նրա լուծումը պետք է սպասել ոչ թե խոշոր տերություններից, այլ համասոսմանյան պառլամենտից: Կուսակցությունը նշում էր, որ ինքը շունի անջատողական «սին ծրագրեր» և գտնում էր, որ հայկական հարցի լուծման ամենաճիշտ եղանակը ազգային ինքնավարության կամ վարչական ապակենտրոնացման ստեղծումն է: «Մենք պետք է համերաշխ ընթանանք այն տարրերի հետ,—գրում էր «Դրոշակը»,—որոնք պաշտպան են ապակենտրոնացման սիստեմի, շրջանային ու տեղական ամենալայն ինքնավարության... Միմիայն վարչական ապակենտրոնացման և կուլտուրական ինքնօրինության սիստեմի մեջ հայ ժողովուրդը հնարավորություն կունենա ազատորեն, առանց վերուստ տեղացող ճնշումների զարգացնել իր ազգային քաղաքակրթությունը, ապահովել իր ուրույն անհատականությունը, իր տնտեսական-սոցիալական բարօրությունը»⁶: Այնուհետև, օսմանյան պետությունը, պահպանելով իր ամբողջականությունն ու միությունը, «պիտի թույլ տա առանձին շրջաններին կառավարելու՝ համաձայն իրենց հատուկ կարիքների ու պայմանների: Եվ անհրաժեշտ է սահմանել վարչական նոր կազմակերպություն՝ ազգագրական (էթնոգրաֆիկ) խարխախ վրա»:

Դաշնակցությունը պահանջում էր վերացնել սուլթանի սահմանած հայահալած միջոցառումները, ստեղծել անկաշկանդ երթևեկություն հայկական նահանգներում, ազատել քաղաքական բանտարկյալներին, թույլատրել հայրենիք վերադառնալու բազմահազար փախստականներին ու տարագիրներին և վերադարձնել հայ գյուղացիներից բռնագրաված հողերը⁷:

Արևմտահայության ազգային ու հողային խնդիրների լուծման այդ տեսակետները դաշնակցությունը պահպանեց նաև հետագայում: Այսպես, 1908 թ. սեպտեմբերի 1-ին օսմանյան պառլամենտին ներկայացրած թուրքիայի և Արևմտյան Հայաստանի վերակառուցման մասին ծրագրում դաշնակցության ներկայացուցիչների խորհուրդը գտնում էր՝ որ անհրաժեշտ է պահպանել կայսրության ամբողջականությունն ու անկախությունը, Արևմտյան Հայաստանը համարելով նրա բաղկացու-

⁴ Տե՛ս Գ. Յ. Ալուբ, նշված աշխ., էջ 197—198, 201—202:
⁵ «Դրոշակ», 1908, № 7, էջ 98:

⁶ «Դրոշակ», 1908, № 8, էջ 115:
⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 124:

ցիշ մասերից մեկը: Ինչպես ամենուր, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում պետք է ստեղծել ապակենտրոնացված սխտեմ կամ ինքնավարություն՝ բոլոր ազգերի հավասար իրավունքներով: Տեղական մարմիններն ընտրում է բնակչությունը, բացառությամբ կուսակալներից, մութասարիֆներից ու պեաներից, որոնք նշանակվում են կառավարության կողմից: Վիլայեթներն ու համայնքները ստանում են ինքնակառավարման լայն իրավունքներ, եկամուտների 20—25 տոկոսը պահում են իրենց ձեռքում և ծախսում տեղական կուլտուր-լուսավորական ու շինարարական նպատակների համար: Ազգությունների գերիշխման սկզբունքով պետք է անցկացվի երկրի վարչական նոր բաժանում, բնակչությունը ստանա խոսքի, մամուլի, դավանանքի, խզճի, ժողովների ու գործադուլների ազատություն, ուսումը պետք է դառնա ընդհանուր, ձրի ու պարտադիր, դասավանդումը՝ մայրենի լեզվով, իսկ թուրքերենը՝ պարտադիր: Անհրաժեշտ է հավասարություն սահմանել նաև դատավարության, զինվորական ծառայության և այլ բնագավառներում: Սակավահող ու հողազուրկ գյուղացիներին ապահովել հողով՝ պետության հաշվին: Շրջանցելով շահագործող աղաներին, դաշնակցության ներկայացուցիչների խորհուրդը գտնում էր, թե «յուրաքանչյուր աշխատավոր իրավունք ունի այն շահով հող մշակելու, որ կարողանա առանց ուրիշի աշխատանքը շահագործելու, բավարարություն տալ իր և իր ընտանիքի սպառողական պահանջներուն»⁸: Բնական տեղական անտառները, արոտավայրերն ու ջրերը՝ համայնական: Համայնքի ղեկավարությունը դրանից ստացած եկամուտները պետք է ծառայեցնի տեղական շինարարական ու կուլտուրական նպատակներին, պետք է իջեցնել աշարի ու աղնամ-ռնամիի շահերը, վերացնել օլամը, անկարիան և մյուս պարհակները, ընչազուրկներին օժանդակելու համար բաց քրից, գյուղացիական տնտեսություններին օժանդակելու համար բաց թողնել մատչելի վարկ և ապահովագրել նրանց ունեցվածքը երաշխից կարկուտից, հեղեղներից ու բնական այլ աղետներից⁹:

Դաշնակցականների այդ ծրագիրը, անշուշտ, բուրժուազիայի շահերի սահմաններից ու պահանջներից չէր անցնում:

Դաշնակցությունը շարունակեց իթթիհատի հետ համագործակցության իր սխալ քաղաքականությունը նույնիսկ Ադանայի հրեշավոր

ջարդից հետո: 1909 թ. օգոստոսին երկու կուսակցությունները կնքեցին համաձայնագիր, որի մեջ ասվում էր, թե հայրենիքի ազատությունն ու տերիտորիալ ամբողջությունը պահպանելու, ինչպես և օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող բնակչության մեջ լավագույն հարաբերություններ հաստատելու համար իթթիհատն ու դաշնակցությունը պարտավորվում են կենսագործել սահմանադրությունը, հակահարված տալ հետագիմական տարրերին, ցրել «բռնակալ լեժիմէն ժառանգ մնացած այն սուտ դրույցները, թե հայերը անկախութեան կը ձգտին», հասնել նահանգական իրավունքների ընդարձակմանը և այլն¹⁰: Թերթը գրում էր, որ երկու կուսակցությունները զոգում են իրենց վրա ընկած պատասխանատվության ամբողջ ծանրությունը, «կը կանգնին կողք կողքի, խոսք կուտան միասին աշխատիլ, միասին պայքարիլ և միասին ձակատ տալ քաղաքական փորձությունց»¹¹:

Իթթիհատի ձեռքին խաղալիք դառնալով, դաշնակցությունը գնալով նահանջում էր իր ծրագրից և ունկնդրում երիտթուրքերի թեկադրանքներին: 1911 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին իրենց VI համագումարում դաշնակցականները որոշեցին, թե անհրաժեշտ է ձրգտել օրենքի միջոցով «ընդլայնել Թուրքիոյ հայոց ազգային սահմանադրությամբ ճանաչված ինքնավարությունը»¹²: Այլ կերպ ասած՝ դաշնակցականները այժմ բավարարվում էին 1863 թ. ազգային խղճուկ սահմանադրության մասնակի դարգացումով, շրջանցելով կամ անտեսելով դեռ երեկ իրենց կողմից ազդարարված մի շարք բուրժուա-դեմոկրատական թեզերը: Հողային հարցի մասին դաշնակցականների VI համագումարի որոշումներում ասված էր. «Հողավեճը լուծել վարչական եղանակով և խառն հանձնաժողովների միջոցով, հննվելով օսմանյան հողային օրենքներուն և անոնցմե բխող լրացուցիչ լուսարանություններուն: Վիճելի հողերու և ջրերու նկատմամբ սեփականության իրավունքը ճանչնալ հին վավերաթուղթեր ներկայացնողին, համաձայն 1909 թ. օգոստոսի 27-ի պետական խորհրդի որոշման»¹³: Կամ՝ «Հայ գյուղերեն հեռացնել բոլոր այն բռնակալները, որոնք առնելիք գանձելու կամ այլ պատրվակներով 1890-են ի վեր բնակչություն հաստատած են հոն: Անոնց պահանջներուն օրինավորությունը վերապահել քննելու

¹⁰ Տե՛ս «Ազատամարտ», 1909, № 63, օգոստոսի 24:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² «Դրոշակ», 1911, № 7—12, էջ 84:

¹³ Նույն տեղում, էջ 82:

դատարաններու կամ խառն հանձնախումբերու առջև¹⁴: Շատ տարօրինակ էր դաշնակցականների որոշումը նաև ազաների հողային բռնազբաղումների մասին: Փոխանակ խնդիր դնելու, որ պետք է ոչ միայն անհապաղ վերադարձնել ազաների կողմից հափշտակված գյուղացիական հողերը, այլև վերացնել ֆեոդալական հողատիրությունը հօգուտ գյուղացիության, նրանք պահանջում էին. «վերաքննել 1890-են աստիճանաբար ավատականներու և հարստահարիչներու կատարած հողային իրացումները: Օրինավորության պարագային՝ այդպիսիներու հողերը (փոխանակության կամ մասնավոր հատուցման մը միջոցով) միացնել մեկ կտորի մեջ, իր բնական սահմաններով»¹⁵:

Այդպիսով, նահանջելով 1907 թ. իրենց ծրագրից, ուր նշված էր, որ անհրաժեշտ է վերացնել հողի մասնավոր սեփականությունը և հաստատել ինչպես արքունական, այնպես էլ կալվածատիրական ու վանական հողերի համայնական սեփականություն, դաշնակցականները այժմ ընդունում էին երիտթուրքերի ազդարային ծրագիրը և բռնակալությունից տուժած գյուղացիներին ուղարկում հարստահարողների ու կեղեքողների շահերը պաշտպանող թուրքական պաշտոնատուն կամ դատարան:

Անդրադանալով իր կուսակցության ետսահմանադրական շրջանի քաղաքականությանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը ստիպված էր խոստովանել, որ դաշնակցականները խոսքով արտահայտելով հայ աշխատավորության շահերը, գործով դարձել էին երիտթուրքերի «քաղաքականության ամենէն հավատարիմ կողմնակիցները»: Գաղափարապես պահանջելով կայսրության վարչական և քաղաքական ապակենտրոնացում, «իրական կյանքի մեջ մենք ձուլված էինք իթթիհատի հետ... հակառակ էինք... այլազգիներու, մակեդոնացի և արաբ ժողովուրդներու ձգտումներուն... Դա հակասություն էր, և բացահայտ հակասություն: Մեր հոգին ու մեր մարմինը բաժանված էին»¹⁶:

Երիտթուրքերը գնալով ավելի ու ավելի էին արտամղում դաշնակցականներին քաղաքական ասպարեզից: Իթթիհատի պարագլուխները տարեցտարի կրճատում էին օսմանյան պառլամենտում հայ պատգամավորների թիվը և դաշնակցական պաշտոնյաների թվաքանակը: Նրանք լքում էին իրենց երեկվա դաշնակիցներին և մերձենում քուրդ

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 83:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Ռուբեն Տեր-Մինասյան, նշված աշխ., հ. 2, էջ 42:

ազաներին: 1911 թ. օգոստոսի 5-ին վանի ուսական փոխհյուպատոս Օլֆերեր իր զեսպանին հաղորդում էր, որ այժմ երիտթուրքերի ու դաշնակցականների հարաբերությունների «պատկերը բուրբուխի փոխվել է, կյանքը մտել է իր սովորական նորմալ հունի մեջ, կրկին հարություն են առել հին հաշիվները և հատուկ սրությամբ զգացվում է ատելություն գյավուրների հանդեպ»¹⁷:

Տեսնելով իթթիհատի այդ քաղաքականությունը, դաշնակցականները փորձեցին ճնշման միջոցով որոշ զիջումներ պահել: Նրանք որոշեցին խզել բարեկամության ու համագործակցության հարաբերությունները երիտթուրքերի հետ և առաջին քայլը այդ ուղղությամբ կատարեցին 1911 թ. սկզբներին: Օլֆերեր նույն թվի փետրվարի 20-ին գրում էր. «Դաշնակցականները կտրելով իրենց հարաբերությունները տեղի իթթիհատականների հետ, որոնցից սպասում էին բարեկարգում, այժմ հատուկ եռանդով քննադատում են թուրքական կառավարության միջոցառումները, նպատակ ունենալով վերադարձնել հայերի՝ իրենց կուսակցության նկատմամբ ունեցած համակրանքը»¹⁸: Երկրորդ քայլը կատարեցին 1912 թ. մայիսի 5-ին և այդ որոշումը վերջնականապես հաստատեցին 1913 թ. օգոստոսի 17-ին կուսակցության VII համագումարում: 1913 թ. «Դրոշակը» իր առաջնորդողում արդեն գրում էր. «Յրենք վերջապես մահաբեր պատրանքը: Ժամանակն է նողկանքով երես դարձնենք թուրք պաշտոնական շողորթ ժպիտներից, որոնք ամեննն վտանգավոր դավերն եղան մեր ժողովրդի գոյության դեմ»: Երիտթուրքերի կառավարությունը «այս շորս տարում հայ ժողովրդի արյունը ծծեց վամպիրի պես, նրա անդարձ կորստյան վիճը փորեց և մենք՝ ազնվորեն դյուրահավատներ, պատրանքներով աչքերնիս շլացած՝ անզգալիորեն քայլ առ քայլ զեպի այդ ճակատագրական անդունդը դիմեցինք: Յրենք, վերջապես, այդ մահաբեր պատրանքը: Չխաբենք մեզ և շխաբվինք ուրիշներից»: Կուսակցության օրգանը շարունակում էր. «Չենք հավատում ձեզ, չենք կարող այսուհետև ձեզ վստահիլ հայ ժողովրդի ապագան և նրա փրկությունը փնտրելու ենք միմիայն նվրուպալի խոստացած իրական երաշխիքների մեջ»¹⁹:

Այնուհետև դաշնակցականները կաղմակերպեցին հակակառավարական որոշ ելույթներ: Նրանք ստեղծեցին հայգուկային խմբեր, ար-

¹⁷ ՌԱԲԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1911, ց. 482, գ. 719, թ. 99:

¹⁸ ՄԱՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 1300, ց. 29, գ. 56, թ. 58:

¹⁹ «Դրոշակ», 1913, № 4, էջ 49, 51:

տասնամանից ու կայսրութիւն եւրոպական մասից զենք տեղափոխեցին Արեւմտյան Հայաստան, ձեռնամուխ եղան ուժանակի արտագրութիւնը և 1913 թ. մարտի 31-ին Երզնկայում կատարեցին առաջին փորձը²⁰:

Սակայն դաշնակցականները չկարողացան ներգործել երիտթուրքերի վրա և հասնել իրենց նպատակին:

Ազգային կյանքում գերիշխանութիւնն ձեռք բերելու հաճար դաշնակցականները սուր պայքար ծավալեցին ինչպես հայ հոգևորականութիւն, այնպես էլ քաղաքական կուսակցութիւնների դեմ: Հոգևորականներին շեղոքացնելու համար դաշնակցականները հայտարարում էին, որ «ազգային քաղաքական գործերով քաղաքական կուսակցութիւնները միայն պետք է զբաղվեն... Պատրիարքարանը պետք է սահմանափակվի իր կրօնական հանգամանքին ու գործերուն մեջ»²¹: Պատրիարքարանի առարկամանը, թե կուսակցութիւնները չեն կարող զեկամի մասի շահերը, դաշնակցականները պատասխանեցին, որ այդ բնութեւնը է հոգևորականութիւնը, որովհետև նրանք պաշտպանելով միայն լուսավորչականների շահերը, անտեսում են կաթոլիկներին ու բողոքականներին, մինչդեռ իրենք արտահայտում են ամբողջ ազգի շահերը²²:

Երկրի մի շարք շրջաններում դաշնակցականները հոգևորականներին ուղղակի բռնում էին ասպարեզից և ազգի կառավարման օղակները վերցնում իրենց ձեռքը: «Բյուզանդիոնը» գրում էր. «Շաբաթ օրը Պայազետեն հեռագիր հասավ պատրիարքարան, թե խումբ մը դաշնակցականներ առաջնորդարանի բոլոր պաշտօնական մարմինները դուրս հանած և ըսած են, որ այլևս իրենք պիտի կառավարեն ազգային գործերը»²³:

Չբավարարվելով դրանով, դաշնակցականները փորձեցին տնօրինել եկեղեցական գույքը: Ակնում նրանք առաջարկեցին քահանաներին

²⁰ Տե՛ս ՌԱԲԱ, ֆ. «Քաղաքիսի», 1912, գ. 719, թ. 243, «Բյուզանդիոն», 1913, № 5033, 5025, «Մշակ», 1913, № 110—111: Ուժանակը անսպասելի պայթեց: Իրֆիհատական իշխանութիւնները, օգտագործելով այդ առիթը, մասսայական խուզարկումներ կատարեցին և հայտնաբերեցին ու բռնագրավեցին դաշնակցականների կուտակած դինամիթները:

²¹ «Բյուզանդիոն», 1912, № 4652, փետրվարի 12:

²² Տե՛ս նույն տեղում:

²³ «Բյուզանդիոն», 1910, № 4279, նոյեմբերի 21:

վաճառել եկեղեցու ոսկեղենն ու արծաթեղենը և դրամը հանձնել իրենց²⁴, Այնթափում փորձեցին ուղղակի խլել եկեղեցին և այն վերածել ժողովատեղիի²⁵, նույնը կրկնեցին նաև Զմյուռնիայում, ուր հոգևորականութիւնը դիմագրութիւն հետեանքով առաջացավ արյունահեղութիւն²⁶: Վասպուրականում նրանք տիրացան Աղթամարի վանքի կալվածքներին, դրանք տվեցին վարձակալութիւնն ու եկամուտը յուրացրին²⁷:

Հայ հոգևորականութիւնը դեմ մղվող պայքարում դաշնակցականներն օգտագործում էին «Նոր սերնդականներին»: Այս հոսանքն անարխիստական, մանրբուրժուական հոսանք էր և հանդես գալով արևմտահայ իրականութիւնը մեջ դեռ 1906 թ., շարունակվում էր նաև 1908 թ. հեղաշրջումից հետո: Իրավացիորեն քննադատելով հոգևորականութիւնը մտալ ու ռեակցիոն էութիւնը, այդ հոսանքի ներկայացուցիչները բնականում էին ծայրահեղութիւնների մեջ: Նրանք վիրավորում էին ժողովրդի կրօնական զգացմունքները, փորձում ոտնատակ անել նրա ավանդական բարբերն ու սովորութիւնները: 1909 թ. «Նոր սերնդականները» հրատարակեցին «Հորձանք» թերթը, որի մեջ քննադատում էին ոչ միայն եկեղեցում, այլև ընտանիքում տիրող բարոյական նորմերը, բարոզում ազատ սեր, ընտանիքի վերացում և այլն: Նրանք հեղափոխութիւնը հասկանում էին առանց սահմանի ու արգելքի, առանց նպատակի ու հեղինակութիւն: «Նոր սերնդականներին» կարծիքով պետական, կրօնական ու ընտանեկան սահմանները շղթաներ են, որոնք պետք է ոչնչացնել²⁸:

Շատ հաճախ «Նոր սերնդականները» խոսքից անցնում էին գործի: Նրանք 1909 թ. ապրիլին Աղթամարում արգելեցին քահանաների ձեռնադրումը, հայտարարելով՝ «մեզի ո՛չ եկեղեցի և ո՛չ եկեղեցական պետք է»: Ապա ծաղրուծանակի ենթարկեցին եպիսկոպոսին, որը «չըկարենալով անոնց դիմացն առնել, լալով իր խուցը քաշված է և ընծայացունեն առանց ձեռնադրվելու քաղաք եկած են»²⁹: Արձակում «Նոր սերնդականները» ներխուժեցին դպրոց և վարեցին իրենց գոհնիկ

²⁴ Տե՛ս «Մշակ», 1909, № 250, նոյեմբերի 11:

²⁵ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1909, № 4007, դեկտեմբերի 27:

²⁶ Տե՛ս ՍՍՀՄ ՊԿՊԱ, ֆ. 2000, գ. 6881, թ. 10:

²⁷ Տե՛ս «Աշխատանք», 1912, № 7—54, էջ 8, № 8—55, էջ 11:

²⁸ Տե՛ս Ռուբեն Տեր-Մինասյան, նշված աշխ., հ. 5, էջ 242:

²⁹ «Բյուզանդիոն», 1909, № 3798, ապրիլի 6:

պրոպագանդան: Արամ Մանուկյանը «Նոր սերնդականներին» անվա-
նում էր «լավ տղաներ», «հավանած էր և կրսեր, թե կրնան նկատվի
վստահելի հեղափոխության»³⁰, հայտարարում էր. «Երիտասարդության
վրա հույս կարելի է ունենալ»³¹: Իսկ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը հաճախ
հիանում էր «Նոր սերնդականներով», մանավանդ այն բանից հետո,
երբ նրանցից մեկը՝ Տաճատը սպանեց մատնիչ Դավոյին³²:

«Նոր սերնդականները» շարժառարանի ձևավորվել որպես կուսակ-
ցություն, շարժառարան ներգործել հասարակական զանգվածների վրա
և տանել իրենց ետևից որոշակի մասսա:

Բիրտ ուժի ու տեսլի շնորհիվ զաշնակցականներն ու «Նոր սերնդ-
ականները» հասան այն բանին, որ պատրիարքարանը թուլացարեց
նրանց եկեղեցիներում գումարելու ժողովներ ու միտինգներ, պայմա-
նով, որ հանդես չզան լուսավորչական կրոնի դեմ:

Հայ մարքսիստները դեռ իր ժամանակին քննադատում էին նրանց
վարքագիծը և ցույց տալիս, որ այն չունի որևէ առնչություն իսկական
ազատության ու առաջադիմության հետ: 1910 թ. ապրիլի 24-ին Ա.
Սպանդարյանը իր «Ուրվագրեր հայկական կյանքից» հոդվածում գրում
էր, թե Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին կից խորհուրդը որոշել է թուլ-
լատրել «ամեն տեսակ ժողովներ եկեղեցիներում, միայն մի պայմա-
նով՝ այդ ժողովներում կուլմիներ շունենալ հայոց եկեղեցու դեմ»:
Այդ որոշման հետևանքով «եկեղեցին մի այնպիսի սովորական շենքի
է վերածվում, որտեղ կարող են տեղի ունենալ և՛ միտինգներ, և՛ հա-
մերգներ, և՛ դասախոսություններ, և՛ թատերական ներկայացումներ...»

Մենք ամենաշեղծ ու ամենահետևողական կողմնակիցներ ենք ժո-
ղովների և խոսքի ազատության և ամեն կերպ պիտի ողջունենք այդ
և աջակցենք դրա կենսագործմանը: Սակայն բողոքելու ենք այդ ազա-
տության կենսագործման այնպիսի միջոցների դեմ, որոնք վիրավո-
րում են բնակչության մեծ մասի զգացմունքները... Մեզ մոտ, Արևել-
եկեղեցի է մտնում, պետք է միառժամանակ հրաժարվի այն ամենից,
ինչ որ աշխարհիկ է... Սրանով մենք չենք ուզում ասել, թե չի կարելի
գիտական պայքար մղել կրոնական սիստեմների դեմ և այլն: Սակայն
սրանով մենք ուզում ենք ընդգծել, որ հարկավոր է զգույշ լինել կրո-

³⁰ Ռուբեն Տեր-Մինասյան, նշված աշխ., հ. 6, էջ 240:
³¹ Նույն տեղում, էջ 243:
³² Տե՛ս նույն տեղում:

նական հարցերում: Իսկ առավել ևս խղճի հարցերում անթույլատրելի
և ուղղակի խայտառակ ու ամոթալի են կազմակերպված փոքրամաս-
նության բռնությունները անկազմակերպ մեծամասնության վրա...

Մի՞թե ողջ սահմանադրական կոստանդնուպոլսում չէր կարող մի
տեղ գտնվել ժողովների համար, այլ հարկավոր էր դրանք կազմակեր-
պել եկեղեցիներում: Եկեղեցին պետք է մնա մի կողմ. կարիք չկա քա-
ղաքական կուլմիների ասպարեզի վերածելու այն: Հարձակվեցեք նրա
վրա, եթե այդ ձեզ հաճելի է, բայց նրա պատերից դուրս, նրա տաճա-
րը—հավատացյալների համար սրբազան համարվող վայրը—չգարձնե-
լով հոետորական ամբիոն, և մի՛ զայրացեք, երբ հավատացյալները
դիմադրություն են ցույց տալիս ձեզ, պայքարում են իրենց իրավունք-
ների համար, մի ճշացեք «կղերականության», «խավարապաշտության»
և այլ սարսափելի բառերի մասին, որովհետև ձեր արարքները շատ քիչ
առնչություն ունեն իսկական ազատության և պրոգրեսի հետ և ավելի
շուտ սահմանակից են «խուլիգանության»³³:

1908 թ. հեղափոխությունից հետո զաշնակցականները արևմտա-
հայ քաղաքական մյուս կուսակցությունների նկատմամբ հանդես եկան
փոխադարձ համերաշխության ու համագործակցության կոչերով:
Նրանց այդ վարքագիծը դրական ընդունվեց հայ հասարակության լի-
բերալ շրջանների կողմից: 1909 թ. ապրիլին «Բյուզանդիոնը» գրում էր,
որ զաշնակցությունը «հորդոր կը կարգա հայ քաղաքական կուսակցու-
թյուններուն ձեռք ձեռքի տալու և հանրության կենսական շահերուն ի
պաշտպանություն միարանությունը գործելու, որուն նախաձեռնությունն
ինքն իր վրա կառնե Լ. Լ. զաշնակցությունը: Այս շորքերսթի օրը
նույն մտքը ավելի մանրամասն կոչ մը ալ ստացանք փոքր հայոց հըն-
չակյան նահանգային վարչութենեն (Մարսիան), որ բոլոր հայ կուսակ-
ցությունները կը հրավիրե միանալու, ձուլելու կամ գեթ համերաշխու-
թյուն հաստատելու իրենց մեջ: Այս հրավերներն այնքան համաձայն
են առաջին օրեն ի վեր Բյուզանդիոնի արտահայտած իղձերուն, որ
սիրով կարձագանքենք զանոնք»³⁴:

Սակայն կուսակցությունների ծրագրերի տարբերությունը մի կող-
մից, յուրաքանչյուրի բացառիկության նկատմամբ (ստեղծել այնպիսի
համագործակցություն ու համերաշխություն, որոնք ապահովեն իր գեր-
իշխանությունը մյուսի հանդեպ) մյուս կողմից՝ ոչ միայն բացառեցին

³³ Ս. Սպանդարյան, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1959, էջ 235—237:

³⁴ «Բյուզանդիոն», 1909, ապրիլի 9:

միալորումը, այլև նոր ուժով բորբոքեցին ներկուսակցական պայքարը: Դաշնակցականները մեղադրում էին հնչակյաններին ազգային ուժերի ջլատման մեջ, իսկ հնչակյանները նրանց համարում էին ազգի դավաճաններ, որովհետև դաշնակցականները շարունակում են համագործակցել Ադանայի սպանդը կազմակերպող երիտթուրքերի հետ: Դաշնակցականները պայքարում էին նաև ռամկավարների դեմ, հասցընելով այդ պայքարը նույնիսկ մարդասպանության:

1913 թ. մարտին Օլֆերը, հաշվի առնելով, որ Ռուսաստանը արդեն զբաղվում է արևմտահայության հարցով, փորձեց հաշտեցնել բազմազան կուսակցություններին³⁵։ Կուսակցությունները ընդունեցին նրա առաջարկությունը, գտնելով, որ համատեղ ուժերով կաջակցեն հայկական հարցի լուծմանը: Նույն թվականի հոկտեմբերին Կ. Պոլսում դաշնակցության Արևմտահայ Բյուրոն, հնչակյան կուսակցության տանկական կենտրոնական վարչական մարմինը, Սահմանադիր ռամկավար կենտրոնական ակումբը և վերակազմված հնչակյան կենտրոնական վարչությունը միատեղ հայտարարեցին, որ այսուհետև միասնաբար կգործեն հայկական բարենորոգումների իրականացման համար, համերաշխորեն կկառավարեն ազգային կյանքը և համատեղ հանդես կգան օսմանյան երեսփոխանների ընտրություններում և պառլամենտում, նշելով, որ պետք է վերջ տալ տարիներ շարունակ ձգձգվող, ազգի ուժերը պառակտող սին ու դատարկ վեճերին և համերաշխորեն գործել հայկական հարցի լուծման համար: Նրանք շեշտում էին. «Միջկուսակցական այս համերաշխության կետ նպատակն է՝ բոլոր ուժերը ի սպաս դնել հայկական բարենորոգումներուն...»³⁶։

Չնայած այդ հայտարարությանը, 1914 թ. սկզբից, երբ հրապարակ եկավ օսմանյան պառլամենտի հայ պատգամավորների ընտրության հարցը, հայ բազմազան կուսակցությունները վերսկսեցին իրար դեմ մղվող պայքարը, յուրաքանչյուրը ձգտելով իր կուսակցության կողմից առաջադրել ավելի շատ պատգամավոր: Իրենց նպատակին հասնելու համար դաշնակցականները դիմեցին ծեծի ու ահաբեկումների, իսկ հնչակյաններն ու ռամկավարները 1914 թ. ապրիլին նրանց վերջնազիր ներկայացրին, պահանջելով դադարեցնել այդ ամենը, սպառ-

նալով, որ հակառակ դեպքում 24 ժամ հետո կխզեն բարեկամական հարաբերությունները և դարձյալ կկանգնեն թշնամական դիրքերում³⁷։ Սակայն այդ վերջնազիրը անուշադրության մատնվեց:

Դաշնակցականները որոշ գործունեություն ծավալեցին գյուղում, պրոպագանդելով ստեղծել կոոպերացիաներ կամ գյուղացիական միություններ՝ նրանք համոզում էին գյուղացիներին, թե այդ ճանապարհով կարելի է ազատվել աղքատությունից ու թշնամությունից: Դաշնակցության գործիչ Ե. Թոփչյանը հայտարարում էր. «Կոոպերասիոն-փոխադարձ օգնության ու համերաշխության վրա հիմնված միություն, գործակցություն—դա իսկապես մի փրկարար ուժ է գյուղացիների վիճակը բարելոքելու համար»³⁸։ Բայց դաշնակցականների այդ ձեռնարկումը, ինչպես և պետք էր սպասել, արդյունք չտվեց:

Դաշնակցականները շրջում էին գյուղերը և հարկ էին պահանջում գյուղացիներից իբր ազգի կրթության ու լուսավորության, զինման ու ինքնապաշտպանության նպատակների համար: Բայց հավաքած գումարը նրանք հաճախ յուրացնում էին: «Բյուզանդիոնը» գրում էր, որ վանի սանջակում «դաշնակցականները դպրոցական տուրքի անվան տակ ժողովրդեն մարդ գլուխ 20—100 դուրուշ դրամ կգանձեն և անձանոթ նպատակներու կը գործադրեն»³⁹։ Հարկից խուսափող գյուղացիներին նրանք պատժում էին, անգամ ծեծում:

Դաշնակցականներից ոմանք մերձենում էին թուրք կամ քուրդ կապալառուներին և նրանց հետ միասին գոյում գյուղացիներին: Նրանց այդ սխալ ու արկածախնդրական քաղաքականությունը հանդիպում էր աշխատավոր զանգվածների ակտիվ դիմադրությանը: Երկրի մի շարք շրջաններում գյուղացիները հրաժարվում էին դաշնակցականներին հարկ վճարելուց և նույնիսկ քշում նրանց: Այսպես, 1909 թ. դեկտեմբերին Գավաշի հորդում գյուղի բնակիչները մերժեցին դաշնակցականների հարկային պահանջները և հեռադիր ուղարկեցին պատրիարքարան, խնդրելով, որ «զիրենք ազատեն այդ կեղեքումներեն»⁴⁰։ 1910 թ. գարնանը Մուշի գյուղերից մեկում շինականները վճռեցին

³⁵ Տե՛ս ՌԱԲԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1913, ց. 482, գ. 719, թ. 302—308.
³⁶ «Դրոշակ», 1913, № 11—12, էջ 188—189:

³⁷ Տե՛ս «Մշակ», 1914, № 94, մայիսի 3:
³⁸ «Ազատամարտ», 1909, № 27, հունիսի 23:
³⁹ «Բյուզանդիոն», 1911, № 4459, հունիսի 27:
⁴⁰ «Բյուզանդիոն», 1910, հունվարի 8:

դաշնակցական հարկահավաքին⁴¹: նրանց դեմ բմբոստացան նաև Այն-
թափի, Գիարբեբի, Ուրֆայի և այլ շրջանների բնակիչները⁴²:

Հատկանշական է, որ արևմտահայ աշխատավորները դիմագրա-
վում էին դաշնակցականներին նաև բնտրությունների ժամանակ և տա-
պալելով նրանց թեկնածուներին, անց էին կացնում իրենց ներկայա-
ցուցիչներին: 1909 թ. հունվարին «Բյուզանդիոնը» գրում էր, որ վա-
նում «Հ. Հ. Գաշնակցությունը վերջերս տեղի ունեցած դանազան նկի-
ղեցիներու թաղականությանց վերընտրության մասին շունեցավ այն
հաջողությունը, զոր ունեցած էր ասիկ առաջ... ժողովուրդը փոխանակ
իր անտարբերությամբ ձեռնպահ մնալու, այս անգամ շատ մը եկե-
ղեցիներու թաղականներն իր ուղածներեն բնտրեցավ»⁴³: Արևմտահայ
աշխատավորները տապալում էին նույնիսկ օսմանյան պառլամենտի
համար դաշնակցականների առաջադրած թեկնածուներին և բնտրում
իրենցը: Այդպես վարվեցին, օրինակ, Տարոնի բնակիչները, երբ 1912 թ.
մերժեցին դաշնակցության թեկնածու Ա. Սիմոնյանին և անցկացրին
իրենց մեջ հարգանք ու համակրանք վայելող Գեղամ Տեր-Կարապետ-
յանին⁴⁴: Ժողովուրդը ծաղրում էր դաշնակցական ներկայացուցիչներին,
որոնք թուրքերեն չիմանալով, բնտրվել էին օսմանյան պառլամենտի
նստելու համար անվանում էին «համբը երեսփոխան»⁴⁵, իսկ վառ-
պառլամենտում սֆինքսային լուսություն պահելու պարտավորված լինե-
լը ամենից մեծ պատիժը կլինի»⁴⁶:

Իր վարած արկածախնդրական այդ քաղաքականության հետևան-
քով դաշնակցությունը արևմտահայության մեջ գնալով կորցնում էր
ազդեցությունն ու հեղինակությունը: Գեո 1909 թ. հունվարի 17-ին վ.

Շիրկովը հաղորդում էր, որ Բիլլիսի վիլայեթի հայերի մեծամասնու-
թյունը դժգոհում է դաշնակցականներից, բայց վախենալով ահաբե-
կումներից, կատարում է նրանց կամքը⁴⁷: Նույնն էր հաստատում նաև
Օլջերևը, որը 1910 թ. ապրիլի 10-ին գրում էր. «Եմ մտախի շփումը
Վանի հայերի հետ թույլ է տալիս եզրակացնել, որ դաշնակցական-
ներն արդեն կորցրել են այստեղ իրենց ունեցած ազդեցությունը և
համակրանքը: Ես գիտեմ ղեպեր, երբ գյուղացիները անիծելով ու ծե-
ծելով վանդակ են նրանց իրենց գյուղերից ու ավաններից»⁴⁸:

Անգամ դաշնակցության պարագլուխներից մեկը՝ Ռուբեն Տեր-Մի-
նասյանը իր հուշերում հաստատում էր կուսակցության արագ հեղինա-
կազրկումը. «Սահմանադրության առաջին տարին ամեն որոշում կլի-
ներ ըստ դաշնակցության պատգամավորների կամքին, թեպետ անոնք
փոքրամասնություն էին: Հովանոց վաճառող, ազդեցիկ երեսփոխան
Միհրզաթ Հայկազը կկանչեր բնդդիմացողներին:

— Մո, հարիֆ, շսեցիր Շահրիկյան բեյի (դաշնակցության ներ-
կայացուցիչ—Ա. Հ.) ըսածները. ալ ի՞նչ գլխուդ զոռ կուտաս:

Երկրորդ տարին ան կը հայտարարեր բնդդիմադիրներին.

— Պատգամավոր էֆենդի, ըսածդ կրնա ձիշա ըլլալ, բայց Շահ-
րիկյան էֆենդին այլ կարծիքի է, հաշվի առնելիք է.

Երրորդ տարին ան կըսեր.

— Պարոն Շահրիկյան, ըսածդ ձիշա է, բայց ժողովականները
համամիտ չեն ըսածիդ:

Իսկ սահմանադրության չորրորդ տարին ան արմատական միջոց-
ներ կառաջարկեր.

— Շահրիկյան, դուն ձեռք կտրես, դուն դարիբական ես, բան չես
հասկնար, հոս ժողով է, հոս է ազգը, թող որ մենք մեր գիտցածը
ընենք»⁴⁹:

* * *

Հնչակյան կուսակցության ղեկավարները թուրքական հեղափոխու-
թյունից հետո վերամշակեցին իրենց ծրագիրը և 1910 թ. Կ. Պոլսում
հրատարակեցին այն՝ «Մրադիր սոցիալ դեմոկրատ հնչակյան կուսակ-
ցության (Տաճկաստանի համար)» վերնագրով: Ի տարբերություն հին

⁴¹ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1910, ց. 482, գ. 544, թ. 78:

⁴² Տե՛ս «Մշակ», 1911, № 55, մարտի 16:

⁴³ «Բյուզանդիոն», 1909, № 3734, հունվարի 10:

⁴⁴ Տե՛ս «Մշակ», 1912, № 107, մայիսի 20:

⁴⁵ Ի ղեպ՝ վ. Փափաղյանն էլ չէր ժխտում այդ փաստը: Իր հուշերում նա գրում էր,
որ ինքն ու դաշնակցական իր կողմաները թուրքերեն չիմանալու պատճառով պառլամեն-
տում «լուռ ու մունջ ունկնդրի դերի մեջ էին», չէին հասկանում «մողաներու արարա-
նշված աշխ., էջ 91):

⁴⁶ «Մշակ», 1912, № 130, հունիսի 17:

⁴⁷ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1909, ց. 482, գ. 543, թ. 4:

⁴⁸ Նույն տեղում, 1910, ց. 482, գ. 718, թ. 41—42:

⁴⁹ Ռուբեն Տեր-Մինասյան, նշված աշխ., հ. 2, էջ 346:

ծրագրի, որտեղ խոսվում էր երեք Հայաստանների մասին (Թուրքական, ռուսական ու պարսկական), նոր ծրագրում խոսվում էր միայն Արևմտյան Հայաստանի կամ Տաճկահայաստանի մասին: Եթե հին ծրագրում խնդիր է դրվում երեք Հայաստանների միավորման, նրանց անկախության հռչակման և դեմոկրատական կարգերի ստեղծման մասին, նոր ծրագրում իբրև մոտավոր նպատակ առաջ էր քաշվում Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարություն Թուրքիայի կազմում, իսկ իբրև հեռավոր նպատակ՝ սոցիալիզմի հաստատում ամբողջ Թուրքիայում: Դեռ 1908 թ. ամռանը «Հնչակը» գրում էր. «Մեր պայքարի մոտավոր նպատակը կլինի ինքնավարություն՝ Հայաստանի, Մակեդոնիայի և բոլոր բաղկացուցիչ ժողովուրդների համար: Մեր պայքարի հեռավոր նպատակը կլինի սոցիալիզմի տիրապետությունը Հայաստանի և ամբողջ Թուրքիայի համար»⁵⁰: Կուսակցության տեսաբաններից Ս. Սապահ-Գյուլյանը այդ փոփոխությունը բացատրում էր նրանով, որ հին ծրագրի ընդունման ժամանակ Օսմանյան կայսրության մեջ տիրապետում էր համիդյան բռնապետությունը, իսկ այժմ այն տապալված է, և ստեղծված են դեմոկրատիայի զարգացմանը նպաստող «սահմանադրական կարգեր»:

Նոր ծրագրում հայտարարվում էր. «Սահմանադրական Թուրքիո հանդեպ ժխտել ամեն տեսակ անջատողականություն»⁵¹: Այս խնդիր էր դրվում բոլոր քաղաքացիների ու ազգությունների իրավահավասարության, դեմոկրատական ընտրությունների, համայնքների, գավառների ու նահանգների ինքնավարությունների, խոսքի, խղճի և մամուլի ազատության և մի շարք այլ վերակառուցումների մասին: Այնուհետև ընդունվում էր, որ յուրաքանչյուր ազգություն պետք է ունենա իր սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիան, որը, կազմելով միջազգային սոցիալ-դեմոկրատիայի բաղկացուցիչ մասը, պարտավոր է պրոպագանդել սոցիալիստական գաղափարներ:

Ի տարբերություն հին ծրագրի, որի մեջ խոսվում էր միայն հողի համայնական օգտագործման մասին, նոր ծրագրում խնդիր էր դրվում «վերացնել ճորտատիրական հարաբերությունների մնացուկները», «աշխատավոր ժողովրդին ամեն պարագայի տակ բռնի խլված հողերը վերադարձնել իրենց նախկին տերերուն», բնակեցնել գաղթականներին կամ մուհաջիրներին ազատ հողերի վրա, սահմանափակել մարարա-

⁵⁰ «Հնչակ», 1908, № 6-7, էջ 50:

⁵¹ «Ծրագիր սոցիալ դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության (Տաճկաստանի համար)», 1910, Կ. Պոլիս, էջ 15:

ների շահագործումը, օգնել մանր հողագործներին, մատակարարելով սերմ, պարարտանյութ, գործիքներ ու մեքենաներ, թեթևացնել հարկերն ու տուրքերը, կազմակերպել նրանց գյուղատնտեսական մթերքների վաճառքը, հիմնել գյուղատնտեսական դպրոցներ ու փորձակայաններ և այլն:

Եթե հին ծրագրում Հայաստանի ազատագրման միջոցը համարվում էր ապստամբությունը, նոր ծրագրում մերժվում էր այդ ու առաջ քաշվում պայքարի խաղաղ եղանակները՝ «բարլամենթական գործունեություն, բրոքերական, արհեստակցական և գյուղացիական միություններ, գործադուլներ, գործավարական արտագործ և սպառող համագործակցական ընկերություններ, կրթական-կուլտուրական հիմնարկություններ և այլ այն բոլոր միջոցներն ու եղանակները, որը միջազգային սոցիալ-դեմոկրատիայի պայքարի զենքերը կը համարվին»⁵²:

Ի տարբերություն հին ծրագրի, որտեղ հատուկ նշանակություն էր տրվում տեսության, նոր ծրագրում մերժվում էր այն, գտնելով, որ Թուրքիայում այժմ ստեղծված են նորմալ պայմաններ, որոնք թույլ են տալիս գործելու օրինական, լեգալ ճանապարհներով:

Այդպիսով, ինչպես դաշնակցականները, այնպես էլ հնչակյանները 1908 թ. հեղափոխությունից հետո արևմտահայության ազգային ու հողային խնդիրների լուծման գործում կանգնեցին, ըստ էության, միևնույն դիրքերում և հարմարվելով նոր պայմաններին, ընտրեցին այսպես կոչված խաղաղ զարգացման ուղին: Նրանք երկուսն էլ արևմտահայ գատի վճռումը համարեցին այժմ Թուրքիայի ներքին գործը, պահանջում էին Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարություն, բայց ոչ անջատում, չէին դնում կալվածատիրական հողատիրության ոչնչացման և հողի ազգայնացման խնդիրները, բավարարվում էին աղաների կողմից բռնագրաված գյուղացիական հողերի վերագործումով միայն, համաձայնվում էին հողային վեճերը լուծել Թուրքական դատարաններում կամ պաշտոնատներում, մերժում էին պայքարի հեղափոխական ուղին և ընտրում ռեֆորմիստականը, բնակչության և հատկապես գյուղացիության դրության բարելավման համար առաջարկում էին մասնակի ձեռնարկումներ, որոնք իրականանալու դեպքում կարող էին օգտակար լինել միայն շահագործող վերնաշերտերին:

Բայց շուտով հնչակյանները, տեսնելով Թուրք կառավարիչների ազգայնամոլ ու խաբեբայական վարքագիծը, հրաժարվեցին իրենց նոր

⁵² Նույն տեղում, էջ 14:

ժրագրերից և հայկական հարցի լուծումը վերստին կապեցին միջազգային դիվանագիտության կամ մեծ տերությունների հետ: 1913 թ. սեպտեմբերի 7-ին Ռումինիայի կոնստանցա բաղաբում հրավիրած իրենց համագումարում հնչակյանները առաջ բաշեցին Հայաստանի ինքնավարության՝ եվրոպական հսկողությամբ (կոնտրոլով) գաղափարը, սկզբում այդ ինքնավարության տակ հասկանալով, ինչպես դաշնակցականները, 1863 թ. ազգային սահմանադրության մասնակի կամ որոշ ընդարձակում: Հնչակյանները գտնում էին, որ թուրքական կառավարիչների համար հայկական հարցի լուծումը ավելի հեշտ է, քան մյուս ժողովուրդներինը, քանի որ հայերն ունեն ազգային սահմանագրություն: Հայերին պետք է տալ նաև այն, ինչ չկա այդ սահմանագրության մեջ և դրանով լուծել նրանց հարցը: Բայց ի՞նչ պետք էր տալ: Ս. Սալահ-Ֆուլյանը գրում էր, թե անհրաժեշտ է նաև «ճանաչել հայ սահմանադրության մասնակի գործադրական իշխանության իրավունքը, ընդարձակել նրա սահմանները ավելի դեմոկրատական հիմունքներով, Հայաստանի ամբողջ տարածության վրա,— դա ամենագյուրին միջոցը կտար հայկական հարցը լուծելու»⁵³:

Հնչակյան կուսակցությունը հեղափոխությունից առաջ խուսափեց երիտթուրքերի հետ համագործակցելուց, իսկ սահմանադրությունից հետո նրանց հանդեպ բռնեց օպոզիցիոն դիրք: Պատեհ առիթով նրա ղեկավարները մերկացնում էին երիտթուրքերի ներքին ու արտաքին բաղաբականությունը և բնութագրում նրանց որպես հայ ժողովրդի ջարդարարներ:

Հնչակյանները մերձեցան թուրքական «Ազատություն և համաձայնություն» («Հյուրիեթ վե իթիլաֆ») կուսակցությանը, որը, ինչպես արդեն ասվեց, իր սոցիալական բաղաբով ու խնդիրներով համարյա Անգլիայի հովանավորությամբ և, մերժելով գերմանականը, ընդունել անգլիական կողմնորոշում: Հնչակյանների մերձեցումը իթիլաֆական երիտթուրքերի դեմ և ժողովրդի մեջ հեղինակություն ձևոր բերելու նպատակով արժարժում էին ղեմավարական ֆրազներ, պահանջելով նույնիսկ ազգային հարցի լուծման ապակենտրոնացման սկզբունքը՝ 1912 թ. փետրվարի 7-ին հնչակյաններն ու իթիլաֆականները համա-

⁵³ «Հնչակ», 1913, № 2, էջ 21:

ձայնություն կնքեցին, որով պարտավորվում էին հարգել օսմանյան պետության ժողովրդա-պետական սկզբունքները, պաշտպանել նրա ամբողջականությունը, մերժելով անջատման ամեն մի փորձ, հասնել ազգերի իրավահավասարությանը, ժխտելով մեկ ազգի գերիշխանությունը մյուսի նկատմամբ, պաշտպանել արևմտահայերի ազգային սահմանադրությունը, իրավունք տալ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին շարունակելու ղեկավարել հայկական դպրոցները, բարելավել բանվորների և հողապուրկ գյուղացիների դրությունը, բռնագրաված հողերի հարցը բննել դատարաններում և վերադարձնել այդ հողերն իրենց տերերին, մուհաջիրներին բնակեցնել պետական ազատ հողերի վրա, միասնաբար հանդես գալ օսմանյան պառլամենտում և այլն⁵⁴:

Սակայն իթիլաֆականները 1912 թ. հուլիսի 9-ին, երբ կատարեցին պետական հեղաշրջում և իշխանությունը վերցրին իրենց ձեռքը, շարունակեցին իթիլահատի ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին բաղաբականությունը: Իթիլաֆականները թշնամական դիրք բռնեցին կայսրության բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների, այդ թվում նաև արևմբտահայերի սոցիալական ու ազգային խնդիրների նկատմամբ: 1912 թ. սեպտեմբերի 12-ին «Մշակը» գրում էր. «Այլևս հայուն համար իթիլահատին և իթիլաֆին միջև նախընտրություն ընելու ժամանակը շատունց անցած է: Ասոնք ամենքն ալ իրար կարժեն և... անընդունակ են որևէ բարենորոգում գործադրելու և հեռաբար հայուն հավատք ներշնչելու, հույս տալու և խանդավառելու, անոր կյանքին, ինչքին և պատվին ապահովություն տալով»⁵⁵: Ըստ էության իթիլաֆը ոչ թե համագործակցում էր հնչակյանների հետ, այլ խաբում էր նրանց, այնպես, ինչպես իթիլահատը՝ դաշնակցականներին:

Երբ Բալկանյան պատերազմում իթիլաֆականները խաչատառակ պարտություն կրեցին, և երիտթուրքերը 1913 թ. հունվարի 10-ին (23-ին) իշխանությունը կրկին վերցրին իրենց ձեռքը, հաշվհարգաբ տեսան «Ազատություն և համաձայնություն» կուսակցության ղեկավարների հետ, դատապարտելով ոմանց մահվան, իսկ մյուսներին տաժանակրության: 1914 թ. մայիսին երիտթուրքերը դատական պատասխանատվության կանչեցին նաև հնչակյաններին, ներկայացնելով նրանց հայրենիքի դավաճանության և Թալեաթի ու էնվերի դեմ մահա-

⁵⁴ Տե՛ս «Պատմություն սոցիալ-դեմոքրատական հնչակյան կուսակցության 1887—1962», Կ. Ա, Պելրոթ, 1962, էջ 348—349:

⁵⁵ «Մշակ», 1912, № 217, հոկտեմբերի 2:

փորձ կազմակերպողների շինծու մեղադրանքը: Իթիհատի դատարանը ձերբակալեց 22 հնչակյանների, որոնցից 20-ին 1915-ի հունիսին կախաղան բարձրացրեց⁵⁶:

1908-ի հեղափոխությունից հետո հնչակյանները նույնպես Արևմտյան Հայաստանում ծավալեցին որոշ գործունեություն: Բալուում, Ադանայում, Խարբերդի գաղտում, Մարզվանում, Գիարբեբիրում և այլուր հիմնեցին իրենց կուսակցության մասնաճյուղերը, սյրուպահանդեցին նոր ծրագիրը, քարոզեցին արհեստակցական միությունների ու կոոպերացիաների գաղափարը, ղեակվեցին կուլտուր-լուսավորական աշխատանքներով, տարածեցին զիր ու գրականություն և այլն:

Բայց ձեռք բերած արդյունքը համարյա աննշան էր: Այնուամենայնիվ, հնչակյանները գաշնակցականների համեմատությամբ որոշ գրական գործ կատարեցին: Նրանք թարգմանում էին մարքսիստական գրականությունը և այս կամ այն չափով սյրուպահանդում սոցիալիզմի գաղափարները: 1910 թ. Կ. Պոլսում հնչակյանները ստեղծեցին իրենց «սոցիալ-դեմոկրատական ուսանողական Միությունը, որն իր... ուժերի չափով և իր ձևով ծավալում էր սոցիալիզմի գաղափարների սյրուպահանդան: Այդ Միության հրատարակած «Կայծ» ամսագիրը (1911—14 թթ.) շոշափում էր սոցիալիստական մտքի ու շարժման մի շարք կարևորագույն հարցեր, ընդ որում Միությունը այս կամ այն չափով կրում էր Անդրկովկասի հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի ազդեցությունը⁵⁷:

* * *

Թուրքական բուրժուական հեղաշրջումից հետո արևմտահայ իրականության մեջ ձևավորվեց մի նոր կուսակցություն, որն իրեն անվանեց «Հայ սահմանադրական ուսակավար կուսակցություն»: Նրա կազմավորման պրոցեսը սկսվել էր տակավին 1908 թ. առաջ՝ արտասահմանում, երբ Պարսկաստանի արմենականների ղեկավար Գ. Պետրիկյանը (Ներսեսը) 1906 թ. ուղևորվելով Բուլղարիա, հանդիպել էր վերակազմյալ հնչակյանների կամ «Հեղափոխական միության» պարագլուխներին, և բանակցություններից հետո երկու կուսակցությունները միավորվել էին ու կազմել «Գաղափարակցական միություն»: 1907 թ.

⁵⁶ Տե՛ս «Հիսնամյակ (1887—1937) սոց-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության», Փրովիտենս, 1938, էջ 295—301:

⁵⁷ Մ. Վ. Արզումանյան, Բոլշևիկների գործունեությունը և ուսուցիչին շարժումները Հայաստանում 1907—1917 թթ., Երևան, 1959, էջ 228—229:

սկսվեմբերին այդ միությունը միացան նաև Եդիպոսի վերակազմյալ հնչակյանները՝ Միհրան Տամատյանի ղեկավարությամբ, իսկ 1908 թ. հունվարի 1-ին բոլոր արմենականներն ու վերակազմյալ հնչակյանները միաձուլվեցին և ստեղծեցին «Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպությունը»: Շուտով կազմակերպությունը մշակեց իր ծրագիրը, որը խնդիր էր դնում Եվրոպայի կապիտալիստական խոշոր տերությունների օգնությամբ ազատել Արևմտյան Հայաստանը օսմանյան լծից և ստեղծել այնտեղ սահմանադրական հիմունքներով անկախ կառավարություն: Ծրագիրը գտնում էր, որ հայերը պետք է ապստամբեն թուրքական պետության դեմ միայն նպաստավոր պայմաններում, իսկ մնացած պարագաներում դիմեն միայն ինքնապաշտպանության: Այն մերժում էր մասնակի ցուլցերն ու ելույթները, համարելով դրանք վնասակար: Ծրագիրը առաջ էր քաշում համիդյան բռնապետությունից տառապող ժողովուրդների համագործակցության գաղափարը, նշելով, թե այդ համագործակցությունը այնպես պետք է վարել, որ պահպանվեն յուրաքանչյուր ազգի ձգտումները, անկախությունն ու լիակատար ազատությունը: Կազմակերպությունը հայտարարեց, որ գործելու է Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթներում, ինչպես նաև Կիլիկիայում, իսկ ապստամբության ու ինքնապաշտպանության հարցերը թողեց իր կենտրոնական վարչության հայեցողությանը⁵⁸: Նորաստեղծ կազմակերպության ծրագիրը շրջանցում էր հողային հարցը և չէր անդրադառնում ապագա հասարակության կառուցվածքին: Այն բուրժուական ծրագիր էր և խարխափում էր ազատագրական պայքարի բավիղներում:

«Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպությունը» դեռ նոր էր սկսել իր գործունեությունը, երբ Թուրքիայում կատարվեց բուրժուական հեղափոխություն: Այն դուրս եկավ ընդհատակից և 1908 թ. հոկտեմբերին Ալեքսանդրիայում հավաքվելով խորհրդակցության, որոշեց այսուհետև իրեն անվանել «Հայ սահմանադրական ուսակավարների կուսակցություն»: Ընկերության գործելավայրը հիմնականում վասպուրականն էր: Կուսակցությունը ստեղծեց մասնաճյուղեր Կ. Պոլսում, Եդիպոսում, Խարբերդում, Սեբաստիայում, Տիգրանակերտում, Վանում, Կիլիկիայում և նույնիսկ Ամերիկայում⁵⁹:

Կուսակցությունը Գ. Պետրիկյանի, Մ. Նաթանյանի (արմենականներից), Մ. Տամատյանի, Շ. Հովիվյանի և Կ. Գրիգորյանի (վերակազմ-

⁵⁸ Տե՛ս Ա. Գարբինյան, Ելված աշխ., էջ 185—207:

⁵⁹ Տե՛ս «Մշակ», 1913, № 150, հուլիսի 11:

յալ հնչակյաններին) ղեկավարութեամբ, հաշվի առնելով թուրքիայում կատարված քաղաքական անցուղարձը, 1908 թ. հոկտեմբերի 18-ին (31-ին) վերամշակեց իր ծրագիրը, որի մեջ իբրև նորություն նշեց, թե պետք է պահպանել Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունն ու անկախությունը և աստիճանաբար ընդարձակել «նահանգներու—հետեւաբար նաև հայաբնակ նահանգներու—տեղական իրավասությունները»⁶⁰։ Այլ կերպ ասած՝ ակնարկում էր Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարութեան գաղափարը, կոչ էր անու՛ղ գրամազլիսի կամ կապիտալի խրախուսում, ժխտում էր արևմտահայության գասակարգային շերտավորման փաստը, պահանջում էր այնպիսի բարենորոգումներ, որոնք բխեն աշխատավորության շահերից և նպաստեն մասնավոր կապիտալի զարգացմանը, գտնում էր, որ պետք է բարելավել հարկային սիստեմը, ոչնչացնել «պեյերու և աղաներու ավատական իրավունքները և կամայական հարկահավաքությունները»⁶¹, պետության հաշվին հող տալ հողազուրկ ու տնտեսապես բայքայված գյուղացիներին, իսկ արտադրություն, վերացնել կիսանկախ կամ անկախ իշխանությունները, նստակյաց դարձնել քոչվորներին ու կիսաքոչվորներին, զինաթափել մահմեդականներին, կամ զենք տալ նաև բրիստոնյաններին՝ ինքնապաշտպանության համար և այլն։

Այդպիսով, ինչպես դաշնակցական ու հնչակյան, այնպես էլ ուսմակավար կուսակցությունների ծրագրերում առաջ էին քաշվում այնպիսի բուրժուա-դեմոկրատական խնդիրներ, որոնք անլուծելի էին մնացել երիտթուրքերի հեղափոխությունից հետո։ Ի տարբերություն դաշնակցականների ու հնչակյանների, որոնք պարզ էին զնում Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության գաղափարը, ուսմակավարները մշուշապատ էին զնում այն։ Եթե դաշնակցականները շրջանցում էին ֆեոդալական հողատիրության հարցը և հարմարվում երիտթուրքական օրենքներին, ապա ուսմակավարները պահանջում էին վերացնել աղաների ու բեյերի ավատական իրավունքները և նրանց հարկային հարստահարումները։ Այդ առումով ուսմակավարների ծրագիրը ավելի ձախ էր։

Ինչպես դաշնակցականների ու հնչակյանների, այնպես էլ ուսմակավարների ծրագիրը երիտթուրքերի կառավարման տարիներին փո-

փոխություն կրեց։ Ռամկավարները զնայով ավելի ու ավելի էին լուսավորվում հեղափոխության մասին և թեքվում դեպի աստիճանական զարգացումը։

Արդեն 1913 թ. նրանց օրգան «Վան-Տոսպը» գրում էր. «Զախաթոնի ծայրահեղությունը հասարակական կյանքի մեջ նույնքան բացասական երևույթ է, որքան աշամնաց ինքնասպան անշարժությունը. երկու ծայրերն ալ հավասարապես կը թունավորեն առաջադիմության ընթացքը և կը կասեցնեն անոր աստիճանական բարեշրջումը»⁶²։

Ռամկավարները նահանջեցին իրենց ծրագրից նաև հողային հարցում։ Եթե 1908 թ. նրանք առաջարկում էին վերացնել աղաների ֆեոդալական իրավունքները և հարստահարումները, ապա 1912 թ. լուսավորվում էին այդ մասին և գտնում, որ կառավարությունը կլուծի հողային հարցը, հենց որ ավարտի պատերազմը։ Ուստի կոչ էին անում հուսալ ու սպասել։

Ռամկավարները միաժամանակ խորհուրդ էին տալիս գյուղացիներին՝ դիմել կառավարական հանձնաժողովներին, հավատացնելով, թե նրանք կլուծեն իրենց հուզող խնդիրները⁶³։ Բնակչության նյութական վիճակի բարելավման համար ուսմակավարներն անհրաժեշտ էին համարում միությունների ու ընկերությունների ստեղծում։ Նրանք մեծ նշանակություն էին տալիս նաև արտադրական գործիքների զարգացմանը, գտնելով, որ ինչքան արագ փոխարինվեն եզներն ու ձիերը մեքենաներով, այնքան արագ տեղի կունենա հասարակության հարստացումն ու զարգացումը։

Ռամկավարները պրոպագանդում էին կապիտալիզմի զարգացումը, որով վերջ կգրվի թուրքիայի կախվածությունը եվրոպական տերություններից, կվերացվի բնակչության աղքատությունն ու տարագնացությունը, կհարստանա պետության գանձարանը և կհամախմբվեն կրոնական մոլեռանդությամբ տարանջատված ժողովուրդները։ Բայց շցանկանալով մեղադրվել բուրժուական գաղափարախոսության մեջ և ձգտելով արժանանալ աշխատավոր զանգվածների համակրանքին, նրանք ավելացնում էին. «Պորժուազիին կը գործակցինք չէ թե «պուրժուաներ», «ետադիմականներ» ըլլալնուս, այլ ներկայիս իր անհրաժեշտությունը լավ հասկցած ըլլալնուս համար. իսկ անոր շահագործող

⁶⁰ Ա. Գարբիեյան, նշված աշխ., էջ 200.

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 204.

⁶² «Վան-Տոսպ», 1913, № 1, էջ 2.

⁶³ Տե՛ս «Վան-Տոսպ», 1912, № 15, էջ 250—251.

ախորժակներուն դեմ պիտի կուլի, իհարկե, բանվոր դասակարգը իր կարգին...»⁶⁴:

Ռամկավարները փորձեցին մեծացնել իրենց կուսակցութեան անդամների թվաքանակը, համախմբելով Թուրքիայում ու աշխարհի տարբեր մասերում ապրող հայերին, սակայն ապարդշուն։ Այդ պատճառով էլ, ինչպես հեղափոխությունից առաջ, այնպես էլ հետո, նրանք գործում էին հիմնականում վան-վասպուրականում։ Իրավ է, ռամկավարներ կային նաև Եգիպտոսում, Իզմիրում, Պոլսում և մինչև իսկ Ամերիկայում, սակայն շատ քիչ ու համարյա աննշան գործունեությամբ։ Նեղվելով դաշնակցության հարձակումներից, ռամկավարները դիմում էին պատրիարքարանի պաշտպանությանը և գերադասում քայլել պատրիարքարանի ետևից, քան ձուլվել դաշնակցության մեջ։ Նրանք դիմագրավում էին դաշնակցությանը, քննադատում տարբեր առիթներով, դատապարտում նրա վարքագիծը հատկապես Ադանայի ջարդերի ժամանակ։ Ռամկավարներն ասում էին. «Երբ պատրիարքարանն արդարություն կը խնդրեր կառավարութենեն ու ս. պատրիարքն ալ կը հրամարն, իր պատրիարքարանին հետ ըլլար և ոչ թե իր մեկ մարկառավարական գերազոր կուսակցության մը հետ, որպիսին է իթի-հատ վե թերաքին, առանձին համաձայնություն մը կնքելով տկարացներ պատրիարքարանի դիմումին ազգեցությունը»⁶⁵:

«Հայ սահմանադրական ռամկավարների կուսակցությունը» շփորձեց համագործակցել իթիհատի կամ իթիլաֆի հետ։ Սակայն առանձին հարցերում պատրիարքարանի միջոցով հաղորդակցվում էր թուրքական կառավարիչներին⁶⁶:

Արևմտահայ հոգևորականությունը 1908 թ. հեղաշրջումից հետո գրավեց հաշտվողական դիրք։ Մ. Օրմանյանի փոխարեն Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռին բազմած Մատթևոս Իզմիրլյանը 1909 թ. հունվարի 1-ին դիմեց «յուր հոտին» հետևյալ կոնդակով. «Մենք հայերս իբրև օսմանյան պետությունը կազմող կարևոր տարրերեն մեկը, սահմանադրության պարզաժ բարիքները վայելելու իրավունքին հետ,

⁶⁴ «Վան-Տոսպ», 1913, № 3, էջ 38:

⁶⁵ «Բյուզանդիոն», 1910, № 4195, օգոստոսի 12,

⁶⁶ Տե՛ս «Աշխատանք», 1911, № 39, էջ 14:

պարտավոր ենք մեզ բաժին ընկած օրինաց սահմանին մեջ և խղճի մտոր գործադրել, պահպանելու համար օսմանյան սահմանադրության հարատև գոյությունը, որով միայն պիտի երաշխավորվին ազատական սկզբունքներու անվթար կիրառումը, համերաշխ եղբայրակցության մշտատև շարունակությունը, հավասարության իրական պահպանությունն ու արդարության անվրեպ գործադրությունը, զգուշանալով ա՛յն ամեն ծայրահեղություններեն, որոնք կրնան վնասաբեր դառնալ և զըրկել զմեզ սահմանադրության ընծայելիք բարիքներեն»⁶⁷:

Այդպիսով, ազգային հարցի լուծման համար պատրիարքարանը առայժմ չէր պահանջում Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարություն կամ անկախություն։ Նա խոսում էր միայն կայսրության հայաբնակ գավառներում անձի և գույքի ապահովության ստեղծման ու դավանանքի ազատության մասին և կարծելով, թե սահմանադրությունը կիրադրածի այդ երազանքները, շտապում էր զգուշացնել իր հոտին, որ անխոհեմություններով չխանգարի նրան։

Պատրիարքարանի պահանջները շփավոր էին նաև հողային հարցում։ Հավատալով, թե երիտթուրքերի ազարային օրենքները կլուծեն հայ գյուղացիության հողային խնդիրները, նա «կարմիր սուլթանի» կառավարման տարիներին հայերից բռնագրաված հողատարածությունները որոշելու նպատակով ստեղծեց հատուկ հանձնաժողով Ն. Տաղավարյանի նախագահությամբ և Ռ. Փափաղյանի, Ա. Հալաճյանի, Գ. Տեր-Կարապետյանի ու այլոց անդամակցությամբ։ 1910 թ. ապրիլին այդ հանձնաժողովը ավարտեց իր աշխատանքները և կազմեց մի ընդարձակ զեկուցագիր, որի մեջ նշվում էր, որ Աբգուլ Համիդի կառավարման տարիներին հայերից խլվել են 13 վանք, 27 եկեղեցի, 18 ազգային կալվածք, 16 գերեզմանոց և 7000 կտոր գյուղացիական հող, շահարկած այն հողերը, որոնց տարածությունը 100 արտավարից, կամ արժեքը 100 լիրայից պակաս է⁶⁸։ Անշուշտ, հանձնաժողովի այդ տրվյալները թերի էին, որովհետև շատ տեղերում հայ գյուղացիները, վախենալով ազաների վրիժառությունից, չէին հայտնել նրանց բռնագրավումների մասին։ 1909 թ. մայիսին «Բյուզանդիոնը» գրում էր, որ Կարճկանում «նույնիսկ այժմ ալ, երբ Թուրքիան սահմանադրական երկիր դարձած է, երբ ազգային պատրիարքարանը գավառ առաջնորդարանեն գրավված հողերու ցուցակն ուզած է, կան գյուղեր, որոնք

⁶⁷ «Բյուզանդիոն», 1909, № 3740, հունվարի 26:

⁶⁸ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1912, № 4681, մարտի 18:

չեն համարձակիր գրել տալ իրենցմե խլված հողերը, որովհետև ար-
յունոտ անցյալը զանոնք դարձուցած է երկշտ, շափազանց զգույշ,
նույնիսկ փոխ-առաջնորդներն ալ զգույշ կվարվին ու չեն համարձա-
կիր հայտնի կերպով ցուցակներ պատրաստել, հարցեր ուղղել, և այս
պատճառով պատրաստված ցանկերը շատ թերիներ ունին»⁶⁹։ Անդամ
այդ թերի տվյալներով հայկական վեց վիլայեթներում աղաները հայ
շինականներից բռնագրավել էին 1.030.000 օրավար կամ 751.900 հեկ-
տար հող։ Առանձին վիլայեթներում այդ բռնագրավումները կազմում
էին. Կարնո կուսակալությունում՝ 100 հազար, Խարբերդի՝ 200 հազար,
Սեբաստիայի՝ 80 հազար, Վանի՝ 100 հազար, Տիգրանակերտի՝ 200 հա-
զար և, վերջապես, Բիթլիսի կուսակալությունում՝ 350 հազար օրավար⁷⁰։
1911 թ. հուլիսի 7-ին պատրիարքարանը այդ նյութերը ներկայաց-
րեց թուրքական կառավարությանը, պահանջելով վճարել հայերին այն
հողերի համար, որոնք հափշտակված են նրանցից պետական տուրքի,
երկրագործական բանկի վարկի, մասնավոր պարտքի փոխարեն և խըլ-
ված են կեղծ վկայություններով ու փաստաթղթերով, իսկ այն հողերը,
որոնք բռնագրավված են իբրև անտեր կամ ուղղակի հափշտակված
են, պետք է անհապաղ վերադարձնել նախկին տերերին։ Պատրիար-
քարանը նշում էր, որ այդ հողերի վերադարձը պետք է կատարել ոչ թե
դատարանով, այլ վարչական եղանակով, քանի որ դատարանը կստեղ-
ծի քաջբռնություններ և անազնիվ ճանապարհով կարգարացնի հափշտա-
կումները։ «Պարտավորեցնել հայերը դիմել դատարանին, տեղականից
շրջանայինին և ապա վճարել ատյանին, ստիպել անոնց 5000—6000
կտոր հողերու վերստացման համար մտնել բազմատեսակ դատական
և քաղաքային բարդություններու մեջ, կը նշանակե դեգերել զանոնք
տասնըհինգ տարի շարունակ դատարաններու դռներուն առաջ և բռնա-
դատել զանոնք հրաժարվիլ իրենց իրավունքներու ետ պահանջումեն»⁷¹,
—ասված էր պատրիարքի բողոքագրում (թագրիք)։
Ելնելով երիտթուրքերի հրապարակած հողային օրենքներից, պատ-
րիարքարանը գտնում էր, որ հայերենիք վերադարձողներին պետք է
բաժանել երկու կարգի՝ օսմանյան հպատակությունից կամավոր և

⁶⁹ «Բյուզանդիոն», 1909, № 3821, մայիսի 7։
⁷⁰ Տե՛ս Գ. Տեր-Կարապետյան, Հողային հարցը հայարևիկ նահանգներուն մեջ, Կ.
Պոլիս, 1911, էջ 43—44։ 1 օրավարը = է $\frac{3}{11}$ կամ 0,27 հեկտարի։
⁷¹ «Գրողակ», 1913, № 2—3, էջ 36։

բռնություն հրաժարվողներին։ Վերջիններիս պետք է ճանաչել օսման-
յան քաղաքացիներ և վերադարձնել նրանց կալվածքները։ Հայերենիք
վերադարձածներին հողի դիմաց փող կարելի է առաջարկել միայն այն
դեպքում, եթե զավթիչը հողի արժեքից թանկ շենքեր է կառուցել կամ
այդիներ գցել։ «Եթե բնություն ստուգվի,—նշվում էր բողոքագրում,—
հայուն հողին հանգիստ տիրացողն այնքան մշակեր է այն հողն և
այնքան ծառ անկեր և շենք կառուցեր է, որ հողին վրա հավելյան
հարստությունն հողին արժեքն աճելի է, այն ատեն, գրավողն հողին
արժեքը մաս առ մաս դանձվելու պայմանով, կառավարությունը կրնա
հայուն վճարել հողին արժեքը և կամ անոր համապատասխան մոտա-
կա ուրիշ հող մը տալ ընտրության իրավունքն հայուն թողնելով»⁷²։
Երբ հողն ու նրա վրա կառուցած շենքերն ունենային հավասար ար-
ժեք, հարցը պիտի լուծվեր կողմերի համաձայնությունով, հակառակ
դեպքում հողն ու շենքերը պետք է վաճառվեին, և դրամը բաժանվեր
երկուսի միջև։

Պատրիարքարանը խնդր էր դնում, որ ընչազուրկ և որևէ պահանջ
չունեցող հայերենիք վերադարձողների մասին մտահոգվի կառավարու-
թյունը, «մշակության համար հող մը տալով իրենց վաղեմի բնակա-
վայրերուն ըստ կարելույն մոտ տեղ մը»⁷³։

Պատրիարքարանը կտրականապես դեմ էր հողադրկված հայերին
այլ վայրերում հողի դիմաց փող կամ նոր հողամաս տալուն։ Նման
դեպքում, նշված էր բողոքագրում, «ոչ միայն խնդիրը լուծված չըլլար,
այլև տեղական բռնավորները հաստատված կըլլան իրենց կարծիքին
մեջ, թե նույնիսկ սահմանադրության օրով արդարություն պիտի չըլ-
լա զրկյալներուն, թե սահմանադրական կառավարությունը չի համար-
ձակիր նույնիսկ դրամ տալով ետ առնուլ հալոցմե կորզված հողերը,
թե ինչպես հին ուսմիմի, անանկ ալ նոր ուսմիմի օրով հայոց կյանքը,
պատիվն ու ինչքն հալալ են և հայերը... պիտի վճատին և այլ քաջու-
թյուն պիտի շունենան երկիր դառնալով աշխատելու, կամ հոն մնա-
լու»⁷⁴։

Վերջապես պատրիարքությունը գտնում էր, որ կառավարությունը
հայերի հողի հարցը պետք է լուծի ուժի միջոցով, կառավարությունը
«ուրկե կվախնա։ Եվ ինչո՞ւ կվախնա... Այս փրկարար շավղին մեջ տե-

⁷² «Բյուզանդիոն», 1912, № 4651, մարտի 18։
⁷³ Նույն տեղում։
⁷⁴ Նույն տեղում։

ապակենտրոնացումը պետք է սպասել վերևից, խորհուրդ չէր տալիս դիմել մասսայական պայքարին կամ անհատական տեղորին, խոսել հայկական նահանգներում հայ կառավարիչներ նշանակելու մասին, որովհետև թուրքերը կենթադրեն, թե հայերը ցանկանում են վերականգնել իրենց թագավորությունը: «Բյուզանդիոնի» խմբագիրը առաջարկում էր համբերել ու սպասել և կարծում էր, որ ամեն ինչ կտրվի վերևից: «Համբերությունը մեր կողմն է, — գրում էր նա, — և անկեղծ բարեհոգությունն անոնց կողմնն, ահա ինչ որ սրտանց մաղթելի է երկուստեք»⁸²:

Բ. Քելչյանի կարծիքով, երիտթուրքերի սահմանադրության շնորհիվ Կ. Պոլսում ստեղծվել է այնպիսի ազատություն, ինչպիսին կա Փարիզում, Լոնդոնում կամ Նյու-Յորքում: Նա դրվատանքով էր խոսում իթթիհատի մասին, նշելով, որ նրա օրով Թուրքիայում վերացան հայկական կոտորածները և ստեղծվեցին խաղաղ ապրելու ու աշխատելու պայմաններ⁸³: Սակայն Ադանայի ջարդերը կարծես սառը ջուր լցրեցին Բ. Քելչյանի գլխին, և նա ահաբեկված սկսեց քարոզել, թե շպետք է դրզուել մահաբեկաններին, անհրաժեշտ է եղբայրաբար ու հաշտ ապրել նրանց հետ, միամտաբար կարծելով, թե համերաշխությունն ու համագործակցությունը միայն հայերից է կախված:

Անդրադառնալով հողային հարցին, Բ. Քելչյանը գտնում էր, որ այն պետք է լուծել խաղաղ ճանապարհով՝ կառավարության կողմած հանձնաժողովի միջոցով: Հրատարակելով արևմտահայ գյուղացիության հողային հարցի մասին 1911 թ. հուլիսի 7-ին թուրքական կառավարությանը ներկայացրած պատրիարքարանի խնդրագրի բովանդակությունը, «Բյուզանդիոնի» խմբագիրը գրում էր. «Հիմա մեզ կմնա սպասել արևելյան գավառները զրկվելիք հանձնաժողովին քննության ղուլթյան սահմանին մեջ, պետք է ջան ի գործ դնեն կառավարության գործը գյուղացնելու և արտադրության վերջնական նպատակներուն ծառայելու»⁸⁴:

Բ. Քելչյանը դեմ էր այն առաջարկությանը, որ հողազրկված հայերին նրանց հանդակների դիմաց պետք է փող տալ: Նա գտնում էր, որ այդ դեպքում հայերը կլքեն հայրենիքն ու կհեռանան, որը բացա-

սական նշանակություն կունենա երկրի զարգացման համար: Եթե առաջ է բաշվում դրամի հարցը, ապա այն, նրա կարծիքով, պետք է տալ հայերի հողերը այս կամ այն կերպ զավթողներին, բանի որ նրանք շատ հող ունեն: «Իբր ընդհանուր սկզբունք, — գրում էր նա, — հարկ է հաստատել, թե հայուն պետք է ետ տալ իր հողը, որպես զի օգտակար ըլլա այս երկրին ու տերություն գանձուն, իսկ դրամն առավելապես վերապահել պետք է գոհացնելու համար զանոնք, որ մեյ մեկ կերպով տիրեր են հայուն հողին»⁸⁵:

Տեսնելով, որ կառավարությունը չի լուծում հայ շինականների հողային հարցը, 1913 թ. Բ. Քելչյանը առաջ է բաշում այն գաղափարը, թե անհրաժեշտ է հարուստներից հանգանակության կարգով դրամ հավաքել ու կարիքավորների համար հող գնել: Եթե այս Եանը կատարվեր հինգ տարի առաջ, նշում էր նա, ապա մինչև հիմա հայ գյուղացիությունը իր ձեռքին կունենար մեծ տարածություններ. «Շամիդի տապալումն հինգ տարի ի վեր փոխանակ Բ. Գրան բարեհաճութենին միայն ակնկալելու հողային խնդրուն կարգադրումը, որ օրն օր առեղծվածային, անհնարին փուլերու մեջ կ'մխրճի, կարծես, եթե դրամազուլիս մը մեջտեղ դնելով առևտրական ձևով խնդիրը լուծել ձեռնարկեինք, վստահ ենք, որ ցայսօր, հինգ տարի ի վեր, շատ մը արժեքավոր հողեր ետ առնված կըլլային, և կարգ մը ընդունակ հայ երկրագործներ մինչև ցարտ տեղավորված կըլլային մշակելի լավագույն հողերու վրա: Փոխանակ որոտալի բողոքներու, առանց ազմուկի կարելի էր իսրայելյան ոճով ընտիր կտորներ ձեռք ձգել հոն, ուր հնչուն դրամով հողի վրա գործ խիստ քիչ կպատահի, ուր պղտիկներուն, խեղձերուն, շինականներուն հողերն ավելի վաշխատության կամ գոհճիկ բոնությունն ձևով է, որ կանցնին իրենց մոտերը հաստատված աղաներուն ու պեյերուն ձեռքը»⁸⁶:

Բ. Քելչյանը կարծում էր, թե արևմտահայ գյուղացիության հողային հարցը կարելի է լուծել նաև գյուղատնտեսական ընկերություններ ու միություններ ստեղծելու ճանապարհով, բայց գտնում էր, որ հայ ժողովուրդը այդ աստիճան դեռ չի հասունացել:

Արտագաղթի պատճառը նա համարում էր հողասակավությունը և փորձելով ներկայացնել այն որպես դրական երևույթ, հայտարարում էր, թե տարագիրները լինելով կապիտալիստական երկրներում, կսո-

⁸² «Բյուզանդիոն», 1909, № 3778, մարտի 13:

⁸³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸⁴ «Բյուզանդիոն», 1912, № 4681, մարտի 18:

⁸⁵ «Ռահվիրա», 1912, № 2, փետրվարի 7:

⁸⁶ «Բյուզանդիոն», 1913, № 5131, սեպտեմբերի 9:

վորեն այնտեղ առաջավոր եղանակներ և վերադառնալով, կնպաստեն հայրենիքի բարգաւաճմանը⁸⁷:

Այդպիսով, Բ. Քեչյանի հայացքները արեւմտահայերի թե՛ ազգային և թե՛ հողային խնդիրների լուծման վերաբերյալ անիրագործելի էին ու պաշտոնական, քանի որ պաշտպանելով երիտթուրքերի քաղաքականությունը, կոչ էին անում աշխատավորությունը հանդուրժել տիրապետող ռեժիմը և հարմարվել նրան:

Հողային հարցի լուծման մասին «Բյուզանդիոնում» իրենց կարծիքը հայտնեցին նաև այլ հեղինակներ: Նրանցից ոմանք առաջարկում էին փոքր-ինչ առաջադիմական միջոցառումներ: Այսպես, Երզնկայի հայոց թեմական առաջնորդ Նրվանդ վրդ. Փերտահճյանը գտնում էր, որ հայ ու բուրդ գյուղացիների հողային հարցը լուծելու համար կառավարությունը պետք է հող տա նրանց և վտարի «իրենց որջերեն նշանավոր հարստահարիչները, արյունաքամ տղուկները»⁸⁸:

Սեբաստիայի բնակչության կողմից օսմանյան պառլամենտի անդամ ընտրված Ն. Տաղավարյանը, նշելով, որ հողային հարցը միայն հայկական երևույթ չէ, այն գոյություն ունի նաև թուրքական, քրդական և այլ գյուղերում, գտնում էր, թե հայերի հողերի խնդիրը լուծելու համար անհրաժեշտ է՝ 1) կորած համարել այն հանդակները, որոնք նավոր մարդկանց պարտքերի փոխարեն, 2) ետ պահանջել այն տարածությունները, որոնք բռնագրավված են հայերից թափուներ կեղծելով կամ առանց գրան, 3) ետ պահանջել այն տարածությունները, որոնց թափուները դեռ գտնվում են հայերի ձեռքին կամ կորել են, 4) ետ պահանջել այն հողերը, որոնք յուրացված են այս կամ այն անբարտաքան համար որոշ գումար և, վերջապես, 5) ետ պահանջել այն հողակտորները, որոնք համարվում են հայոց վանքերի ու եկեղեցիների սեփականություն: «Ահավասիկ հինգ արդար, տրամաբանական և օրինական որոշումներ, որոնց գործադրությամբ լուծված կըլլա հայոց հողային և կալվածային հարցը, որ իրենց համար մահու և կենաց խնդիր մ է»⁸⁹:

Վերջապես, որոշ հեղինակներ էլ հայտարարում էին, թե անհրաժեշտ է ընդունել կառավարության պայմանները, հրաժարվել հին հողերը պահանջելուց և հաստատվելով իթթիհատի առաջարկած վայրերում, նոր տնտեսություն ստեղծել: Այսպես, Հորոն (Նշան Ջիվանյանը) հանդես եկավ «Հողային հարցի առթիվ առաջարկ մ ալ մեր կողմն» հոդվածով, որի մեջ գրում էր. «Փոխանակ շատոնց ի վեր մշակված և հոգնած իրենց նախկին հողերուն տիրանալու կամ հողատերի և մշակի հակառակությանց ընկերվարական հարցեր պնտկելու և այդ անգույթ և արյունաքամ բռնավորներուն թշնամությունն իրենց վրա հրավիրելու, փոխանակ անոնց տարիներն ի վեր հարդարած, վրան շենքեր կառուցած հողերուն իրանց վերադարձվելու կնճուտ հանգույցը լուծելու համար սիրտ և հոգի մաշեցնելու, անոնց փոխարեն լավագույնը շըլլա՞ր, որ այդ սևվտայնն վաղ անցնելով միանգամայն ընդմիշտ իրենց հողերուն առավել կամ նվազ համանման տարբեր կույս հողեր պահանջեն կառավարութենեն»⁹⁰: Հեղինակը ընդունում էր, որ խոսպանը յուրացնելը դժվար է, բայց նշում էր, որ արդյունքը մեծ կլինի, մասնավանդ, եթե գյուղացիները ստանան պետական նպաստ: Այնուհետև. «Ես կկարծեմ, թե Կովկասեն վերադարձող հայերը փոխանակ երկու-երեք տարիս ի վեր իրենց նախկին հողերուն տիրանալու հույսով պարապ սպասելու և անոնց տիրացող իրենց հարևան քուրդերուն թշնամությունը գրգռելու այդպես, անոնց փոխարեն եթե նոր հողեր ստանալու ետամուտ ըլլային և մշակելին, մինչև հիմա տեղավորված և արտի ու հունձքի տեր կըլլային... էականը շրջակա ցեղերուն հետ խաղաղությամբ ապրելով և անցածը մոռնալով լավագույն հարաբերություններ հաստատելն է»⁹¹: Հորոյի տեսակետը, անշուշտ, արեւմտահայ գյուղացիների հողային հարցի լուծման ամենառեակցիոն տեսակետն էր:

Արեւմտահայ բուրժուական որոշ շրջաններ փորձեցին խոսքից անցնել գործի և նյութական միջոցներով օժանդակել գյուղացիներին: Այդ տեսակետից ուշագրավ էր հայ բարեգործական ընդհանուր միության գործունեությունը, որի կենտրոնը գտնվում էր Կահիրեում: 1908 թ. հեղափոխությունից հետո Արեւմտյան Հայաստանի մի շարք զավառներում (Մուշում, Վանում, Երզնկայում և այլն) այդ միությունը բացեց իր մասնաճյուղերը և տարագնացությունը կանխելու ու քայ-

⁸⁷ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1913, № 5143, սեպտեմբերի 23:

⁸⁸ «Բյուզանդիոն», 1911, № 4625, դեկտեմբերի 28:

⁸⁹ «Ռահվիրա», 1912, № 4, «Բյուզանդիոն», 1912, № 4660, փետրվարի 22:

⁹⁰ «Բյուզանդիոն», 1912, № 4630, հունվարի 16:

⁹¹ Նույն տեղում:

քայլված տնտեսությունները վերականգնելու համար նպաստներ բա-
ժանեց ընչազուրկ ու աղքատացած շինականներին: Միությունը նպաստ-
ները տալիս էր տնտեսությունները բարելավելուց հետո մաս-մաս
ետ վերադարձնելու պայմանով: Այդ կերպ պետք է պահպանվեին ու
աճեին միջոցները և ներդրվելով շրջանառության մեջ՝ շարունակեին
օժանդակել քայքայված տնտեսությունների վերականգնմանը:

Սակայն այդ միջոցառումը էական արդյունք չտվեց. նախ այն
պատճառով, որ գյուղացիներին տրամադրված գումարը աննշան էր:
Այսպես, 1912 թ. Մուշի մասնաճյուղը Սասունի գյուղացիներին օգնե-
լու համար բաց թողեց 160 ոսկի, որը, ժամանակակիցներից մեկի
վկայությամբ, «որեւէ կշիռ չունի Սասունի ժողովրդյան համար ու ան-
հրաժեշտ է հիմնական դարման»⁹²: Երկրորդ՝ բարեգործական ընդհա-
նուր միության միջոցները գյուղացիներին բաժանելու անվան տակ
յուրացվում էին առանձին անհատների կողմից: «Բյուզանդիոնը» գրում
էր. «Տեղ տեղ ղրկված նպաստները պահանջված կերպով իրենց նպա-
տակին չծառայեցին և նույնիսկ Մուշ ղրկված գումարներեն ոմանք
մնացին անհատներու բով...»⁹³: Կամ՝ հայ հողազուրկներին ուղարկված
նպաստները շատ անգամ իրենց նպատակին չեն ծառայում, ավելի
առանձնաշնորհյալ անհատներն են օգտվում դրանցից, քան կիսամերկ
գյուղացին և այլն⁹⁴:

Արևմտահայության ճակատագրով մտահոգված էին նաև արևելա-
հայ լիբերալները: «Մշակ» թերթի խմբագիր Համբարձում Առաքելյանը
լիովին համակրում էր սահմանադրական ռամկավարների գործունեու-
թյունը և նրանց ծրագիրը համարում կատարյալ ու օրինակելի: 1911 թ.
փոքր ազգի համար լավագույն երաշխավորությունն է աշխատել սահ-
մանադրական-ռամկավար ծրագրով, սր ապահովում է փոքր ազգի
գոյությունը: Այս ծրագրով մենք փափագում էինք, որ Ռուսաստանի
մեջ հայերը հարեին ռուս սահմանադրական-ռամկավարներին (այ-
սինքն՝ կադետներին—Ս. Հ.)⁹⁵: Նա հիացմունքով էր խոսում ռուսա-
կան կադետների մասին և հույսեր հայտնում, որ սահմանադրական
ռամկավարները զարգանալով կարող են հասնել նրանց մակարդակին:
«Ճիշտ է, դուք դեռ զորեղ չեք,—հայտարարում էր թերթում,—դեռ հա-

մարյա նորածին մանուկ եք, բայց ապահով կացեք, որ ապագան ձերն
է»⁹⁶:

Իր քաղաքական հայացքները արևմտահայերի ազգային հարցի
լուծման մասին Հ. Առաքելյանը ավելի պարզ արտահայտեց 1912 թ.,
հայտարարելով, թե Քուրքիայում ազգային վերքերի բուժման միջոցը
աստիճանական ապակենտրոնացումն է. կենտրոնական կառավարու-
թյունը պետք է զբաղվի գերազանցապես երկրի արտաքին քաղաքա-
կանությամբ, իսկ ներքին հարցերի լուծումը որոշ շափով թողնի հպա-
տակ ազգերի վարչական հաստատություններին: Այդ հաստատու-
թյունները պետք է մտահոգվեն իրենց ազգային դպրոցների, կուլտուր-լու-
սավորական այլ օջախների, հիվանդանոցների, ճանապարհների հար-
ցերով և այլն: «Մշակի» խմբագիրը իր միտքը ամփոփում էր հետևյալ
կերպ. «Աստիճանական ապակենտրոնացումը նույնն է, ինչ որ, օրի-
նակ, ղեմստվային վարչությունը Ռուսաստանում, այն տարբերու-
թյամբ, որ այդ սիստեմը գործադրվում է ոչ թե որոշ նահանգների, այլ
որոշ ազգությունների վերաբերմամբ, ինչ որ Քուրքիայի պես մի երկ-
րում ամենից հարմարն է»⁹⁷: Չհավատալով, որ երիտթուրքերը կարող
են ապահովել արևմտահայերի անձն ու գույքը և ինքնավարությունը,
Հ. Առաքելյանը անհրաժեշտ էր համարում հայաբնակ նահանգներում
մեծ տերությունների հսկողության սահմանումը և նրանց զինումը
ինքնապաշտպանության համար: 1912 թ. սեպտեմբերին նա գրում էր.
«Տեղական ավտոնոմիա՝ եվրոպացիների հսկողության ներքո և գենք է
կրելու իրավունք՝ ինքնապաշտպանության համար—ահա ինչ պետք է
պահանջենք բոլոր հայերս Քուրքիայի մեր հայ եղբայրների համար»⁹⁸:

Անդրադառնալով հողային հարցին, «Մշակի» խմբագիրը գտնում
էր, որ աղաներն ու մահմեդական ազգաբնակչությունը պետք է ետ
վերադարձնեն հայ գյուղացիներից բռնագրաված հողերը, բայց չէր
պարզաբանում, թե ինչ պայմաններով⁹⁹: Միաժամանակ նա հրապա-
րակում էր այնպիսի հոգվածներ, որոնց հեղինակները գտնում էին, որ
հողային հարցի լուծման համար հայաբնակ վայրերում պետք է ստեղ-
ծել ռուսական հովանավորությունից օգտվող դրամատներ և դրանով,
մի կողմից՝ նպաստել Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացմանը Արև-

⁹² «Ռեզիլիթ», 1912, № 8, փետրվարի 28:

⁹³ «Բյուզանդիոն», 1913, № 5132, սեպտեմբերի 10:

⁹⁴ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1913, № 4990, մարտի 24:

⁹⁵ «Մշակ», 1911, № 193, սեպտեմբերի 4:

⁹⁶ «Մշակ», 1911, № 194, սեպտեմբերի 6:

⁹⁷ «Մշակ», 1912, № 197, սեպտեմբերի 6:

⁹⁸ «Մշակ», 1912, № 202, սեպտեմբերի 13:

⁹⁹ Տե՛ս «Մշակ», 1912, № 196, սեպտեմբերի 5:

մըտյան Հայաստանում, իսկ մյուս կողմից՝ փրկել հայկական հողերը մահմեդական զավթումներից¹⁰⁰:

Հ. Առաքելյանը մերժում էր արտադրական ընկերությունների կամ միությունների կազմակերպման գաղափարը, գտնելով, որ դրա իրագործումը հող շուկի հայ ժողովրդի մեջ¹⁰¹:

Այդպիսով, 1908 թ. հեղափոխությունից հետո հայ բուրժուազիան հայկական հարցի լուծումը տեսնում էր թուրքիայի սահմաններում Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության ստեղծման մեջ: Սկզբում նա սպասում էր, սր այդ ինքնավարությունը կստեղծի թուրքական կառավարությունը, բայց հետզհետե հուսախաբվելով, երես դարձրեց նրանց և վերստին շարունակեց բախել եվրոպական դիվանագետների դռները:

Վ. Ի. Լենինը ինքնավարությունը գնահատում էր իր դրական ու բացասական կողմերով: Դրականն այն է, որ ինքնավարությունը «թույլ է տալիս տվյալ պետության սահմաններում բռնի կերպով սահմանաչեղու, կազմակերպելու իր ուժերը, ընտրելու միանգամայն հարմար մոմենտ, որ հայտարարի...»¹⁰² իր անկախությունը: Ինքնավարության բացասական կողմն այն էր, որ դա ռեֆորմիստական փոփոխություն էր, այսինքն՝ «այնպիսի փոփոխություն է, որը չի խարխուլում իշխող դասակարգի տիրապետության հիմքերը, լինելով միայն մի զիջում նրան, պահպանելով նրա տիրապետությունը... չի վերացնում իշխող ազգի բոլոր արտոնությունները, լիակատար իրավահավասարություն չի ստեղծում, չի ոչնչացնում ազգային ամեն մի ճնշում»¹⁰³, Արևմտահայ բուրժուազիան առժամանակ հանդուրժում էր այդ անհավասարությունները: Բայց չէր հասկանում, որ տիրապետող սոցիալականներում ինքնավարության նպատակին նվիրած իր ձգտումներն անիրագործելի էին:

2. ԱՐԵՎՄՏԱԿԱՅ ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

1908 թ. հեղաշրջումից հետո Կ. Պոլիս վերադարձան համիդյան հալածանքներից արտասահման տարագրված արևմտահայ գրականու-

թյան ու կուլտուրայի գործիչները, դեմոկրատական մտավորականու-թյան ներկայացուցիչները՝ Գրիգոր Զոհրապը, Դանիել Վարուժանը, Միամանթոն (Ատոմ Յարճահյան), Ռուբեն Զարդարյանը, Զապել Շա-յանը, Վահան Թեքեյանը, Ռուբեն Սևակը, Երվանդ Օտյանը և ուրիշներ: Հավատարիվ, որ կատարված հեղաշրջումը վերջ է դնելու ազգային հալածանքներին, սոցիալական ճնշումներին և վերակառուցելու է թուրքիան լայն դեմոկրատական սկզբունքներով, նրանք եկան, որ լծվեն առաջընթացի գործին, եկան, որ օժանդակեն նոր կյանքի ստեղծմանը, արագացնեն լավագույն գաղափարների կենսագործումը:

Արևմտահայ դեմոկրատական մտավորականները խնդիր դրեցին մերկացնել համիդյան բռնապետական սիստեմը, ցույց տալ նրա ավերիչ հետևանքները և պահանջել իթթիհատից արմատախիլ անելու սուլթանական վարչակարգը, փոխադրվելով այն իսկական դեմոկրատական կարգերով: Միաժամանակ նրանք անհրաժեշտ համարեցին համախմբել արևմտահայության ուժերը և բարձրացնել նրա մարտունակությունը՝ արհամիրքներին դիմագրավելու համար: Արևմտահայ դեմոկրատների այդ դիրքորոշումը որոշակիորեն արտահայտվեց Գրիգոր Զոհրապի հասարակական-քաղաքական գործունեության մեջ:

Վերադառնալով Կ. Պոլիս, 1908 թ. հուլիսի 31-ին Բերայի եկեղեցում կայացած հայ ու թուրք մասնակիցների միտինգում Գ. Զոհրապը հանդես եկավ մի ճառով, որի մեջ խարազանեց սուլթանի արյունոտ ռեժիմը, ցույց տվեց, որ երեսուն տարի շարունակ բռնակալը վարում էր մոլի շոփինիստական քաղաքականություն, պատերազմում ազգերի դեմ, հալածելով նրանց լեզուն, հավատը, ավանդույթները: Նրա այդ քաղաքականության հետևանքով թագավորում էր «ամեն կողմ լուրջաքաղաքականության հետևանքով թագավորում էր «ամեն կողմ լուրջություն, ամեն կողմ մթություն»: Նա համիդյան թուրքիան համեմատում էր գերիզմանատան հետ ու նշում, որ բռնակալը կիշխեր այդ գերիզմանատան մեջ և «վախենալով, որ շեյխան օր մը մեռնելները ողջանան, ամեն տեսակ զգուշական միջոցներ ձեռք առնելիս ետ չէր մնար»: Բայց, շնայած դրան, ազգերն ըմբոստացան, «մեծամեծ կորուստներ Բայց, շնայած դրան, ազգերն ըմբոստացան, «մեծամեծ կորուստներ ունեցան», «փառք վաստակեցին»¹⁰⁴, Զաղկելով սուլթանի շոփինիստական քաղաքականությունը, Զոհրապը առաջ էր քաշում ու պաշտպանում ազգերի եղբայրության, հավասարության ու ազատության գաղափարը, «դավանությունն իս տարբեր, բայց կրոնքն իս մեկ է, ամենուս ալ կրոնքն ազատությունն է»¹⁰⁵:

¹⁰⁴ «Բյուզանդիոն», 1908, № 3603, օգոստոսի 1:

¹⁰⁵ Նույն տեղում:

¹⁰⁰ Տե՛ս «Մշակ», 1914, № 45, մարտի 1:

¹⁰¹ «Մշակ», 1911, № 194, սեպտեմբերի 6:

¹⁰² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 22, էջ 464:

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 463—464:

Գրանք, Իհարկե, արմատական-դեմոկրատական միջոցառումներ էին:

1909 թ. մարտի 1-ին Զոհրապը դիմեց թուրքական կառավարությանը, որպեսզի մայրաքաղաք բերեն ու արդարության «բովանդակ խստություններ» պատժեն այնպիսի հանրահայտ հարստահարողների ու ոճրագործների, ինչպիսիք են Քյոռ Հյուսեին փաշան, Շաքիր աղան, Սեիդ Ալին և այլոց, որոնք տասնամյակներ շարունակ պատուհաս են եղել ոչ միայն քրիստոնյա, այլև մահմեդական բնակչության համար¹²³:

Հետևողականորեն պայքարելով աշխատավոր գյուղացիության շահերի համար, Զոհրապը 1911 թ. նոյեմբերի 11-ին հիշատակագիր ներկայացրեց երիտթուրքական վարչապետին, ուր նշված էր. «Հակառակ անոր, որ սահմանադրության հռչակում են ի վեր շորս տարի անցած է, Անատոլի հայաբնակ նահանգներու կացության մեջ բարելավման ոչ մեկ նշան երևցած է, ընդհակառակը՝ վերջին երկու տարվա ընթացքին այդ կացությունը անհանդուրժելի աստիճանի հասած է: Հիշյալ նահանգներու մեջ ինչքի, կյանքի ու պատվի ապահովություն չէ մնացած, ու շարդի սպանալիքները պատճառ եղած են, որ ժողովուրդը աճ ու սարսափի մեջ ապրի... կը հասկցվի, որ հայաբնակ գավառները դարձյալ արյան մեջ պիտի մնան, ինչպես էր ատեն մը»¹²⁴: Ապա Զոհրապը գրում էր, որ ինքը բազմիցս ներկայացրել է գավառահայության դժբեղակ կացությունը համապատասխան միջխտություններին, բայց, «գժրախտաբար, տեսա, որ իմ այս ձևանարկներս որևէ արդյունք չըտվին»¹²⁵: Նա համարձակորեն հայտարարում էր, որ իթթիհատական կառավարությունն իր գործնական քայլերով ձգտում է տնտեսապես քայքայել հայերին, սուլթանի նման ցանկանում է դատարկել Անատոլիայի նահանգները հայերից. և պահանջում էր վերջ դնել այդ քաղաքականությունը¹²⁶:

Զոհրապի համառ պահանջով երիտթուրքական վարչապետը ստեղծեց հողային հարցը վարչական եղանակով լուծելու իրավունքով օժտված հանձնաժողով և ներկայացրեց այն օսմանյան պառլամենտի հաստատմանը: Բայց այստեղ վճռականորեն առարկեցին այդ միջոցառման դեմ և մերժեցին¹²⁷: Այլ բան չէր էլ կարելի սպասել, որովհետև

¹²³ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1909, № 3768, մարտի 2:

¹²⁴ Գրիգոր Զոհրապ, Մեր կյանքն, գրոնիկներ, նշմարներ, հրատարակական էջեր, ուղևորի նոթեր, Գահիրե, 1945, էջ 179:

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 180:

¹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 182—189:

¹²⁷ Տե՛ս «Ատենագրությունը...», 1911, էջ 445:

Իթթիհատական պառլամենտը, ինչպես արդեն ասվեց, բաղկացած էր գերադանցապես մահմեդական ռեակցիոն հոգևորականության և աղաների ներկայացուցիչներից:

1911 թ. նոյեմբերի 25-ին Աղզային ժողովում անդրադառնալով հողային հարցին, Զոհրապն ասում էր. «Մի կարծեք, որ օսմանյան հայ երեսփոխանները որևէ ջանք չըրին հողային խնդրո համար... փափակեցանք, որ... օրենք մը հրատարակվի... կառավարությունը ... օրինագիծը պատրաստեց և խորհրդարան բերավ, բայց հոն ամենաբուն ընդդիմության առարկա դարձավ»¹²⁸:

Զոհրապը գիտակցում էր հողային հարցի ամբողջ բարդությունը, գիտակցում էր օսմանյան պառլամենտում հայ պատգամավորի աննախանձելի վիճակը, գիտակցում էր նաև արևմտահայ գյուղացիության դժբեղակ կացությունը: Ուստի գտնում էր, որ պետք է վարել նուրբ քաղաքականություն և հետո պահել ժողովրդին նորանոր աղետներից: Աղզային ժողովի վերոհիշյալ նիստում նա ասում էր. «Թերևս ըսողներ գտնվին, թե... դուք ձեր ցավերը պարզեցեք բեմեն, եթե ոչ դրական օգուտ մը ձեռք բերելու, գեթ պատմության մեջ անցնելու համար: Ես անոնց կը պատասխանեմ, թե օսմանյան խորհրդարանին մեջ հայ անոնց կը պատասխանեմ, թե օսմանյան խորհրդարանին մեջ հայ գիրքը և իր խոսքերուն առաջ բերելիք արդյունքն ալ լավ կշռելու է բերան բանալե առաջ... Բավլոֆ վստահ է, թե անդին Պուլկարիա մը կա, Պուշոն կը մտածե, թե իր պաշտպանած դատին կը հետևի Եվրոպա, Հայաստանի հետ կը տեսնեն... ոչ ոք, ընդհակառակը կը տեսնեն հոն քյուրտեր ու շի կրնար մոռանալ կոտորածը, որ Կիլիկիան արյունովա ըրավ... հայերն են մենակ, որ այս երկրին մեջ առաջին ցուցու մեն կոտորածի վտանգին կը ենթարկվին: Քաղաքական սխալե ավելի ծանր բան մը, սճիր մը պիտի ըլլա հայոց դժբեղակ ու վտանգավոր կացություն մը ստեղծել մեր ձեռքովը ու խոսքերովը»¹²⁹:

Զոհրապը գտնում է, որ պայքարի եղանակը ընտրելիս, պետք է ելնել արևմտահայության կացությունից, իսկ այդ կացությունը պահանջում է, որ ինչպես աղզային, այնպես էլ հողային հարցերը անհրաժեշտ է լուծել կառավարության հետ բանակցություններ վարելու, հրաժեշտ է լուծել կառավարության հետ բանակցություններ վարելու, նրան սպանալու կամ նրա վրա ճնշում գործադրելու ձանապարհով: «Մենք այնպիսի ժամանակի մը մեջ կապրինք,—ասում է նա,—որ ար-

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 443:

¹²⁹ Նույն տեղում:

դարությունն ձեռք բերելը դյուրին չէ»¹³⁰։ Անհրաժեշտ է «սպառնալիքներ ընել դահլիճին, խորհրդարանի առջև հարցապնդում ուղղել իրեն, սպառնալիք ընել, բայց չգործադրել»¹³¹։

Այդպիսով, Զոհրապը ձգտում էր լուծել հողային հարցը ֆեոդալական հարաբերությունները վերացնելու ճանապարհով։ Կա, անշուշտ, ազդարարյին հարցի լուծման ամենադեմոկրատական եղանակներից մեկն էր։ Սակայն այդ բանը նա ուզում էր կատարել իթիհատական կառավարության միջոցով, նրա վրա սպառնալիքներ կամ ճնշում գործադրելու մեթոդով։ Հարցի նման լուծումը թելադրվում էր դաժան անհրաժեշտությունից և չի կարող որևէ մեկին հիմք տալ վերագրելու անձնուրաց հասարակական գործիչին լիբերալ հայացքներ։

Պետք է նշել, որ Զոհրապը ինչպես ազգային, այնպես էլ հողային հարցում դուրս էր գալիս ազգային շրջանակներից և մտահոգվում բոլոր ճնշված ժողովուրդների մասին։ Նա հայտաբարում էր, որ հողային հարցը միայն հայկական խնդիր չէ, «Հողային հարց օսմանյան պուլկարները, օսմանյան հրեաներն ալ ունին»¹³², «օսմանյան մյուս բոլոր ազգերը և ցեղեր մենե ալելի հանգիստ մը տեսած չունին։ Ալպանիոյ մեջ, Մակեդոնիոյ մեջ վիճակը ծանրակշիռ է»¹³³։

¹³⁰ Նույն տեղում, էջ 444։

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 443։ Ընտրելով ճնշման ու սպառնալիքի գործադրման եղանակը, Զոհրապը իր կուռ տրամաբանությամբ մերկացնում էր երիտթուրքական պարագլուխների հակաժողովրդական, հատկապես հակահայկական բաղաբականությունը։ Այսպես, Իզմիրի ելալաք Տեքե գյուղի բնակիչները բողոքում են իրենց հողերը բռնագրավողների դեմ և արդարության հասնելու համար ներկայացուցիչ ուղարկում մայրաքաղաք։ Սակայն պետական խորհրդում պարզ հարցերը դիտավորյալ կնճստում են, որ օգնեն հայերի հողերը զավթողներին։ Իմանալով այդ մասին, 1913 թ. մարտի 4-ին Զոհրապը գրեց ներքին գործերի մինիստրին. «Պետական խորհուրդը քմածին կերպով մը գյուղացիներուն իրավունքը ոտնակոխ ընելու միջոց մը ընտրած է։ Պես. խորհրդի այս որոշումը շատ ցայտուն կերպով կուզա սպառնալիքներ, ինչպես սեփական հողերը իրենց շահնձնել և հաստատել, ինչպես միշտ իսլամին պաշտպանություն ընել կը ձգտի կառավարությունը...»

Այդ մտայնությամբ առաջնորդված էշխանության մը վախճանը բնավ երբեք լավ չի կրնար ըլլալ... եթէ կառավարության կողմն հետապնդված բաղաբականության մասին իմ ունեցած համոզմանս մեջ—տա աստված—կը սխալիմ և եթէ հայոց համար արդարություն ձեռք բերելու պատիկ կարելիություն մը կա տակավին, կը խնդրեմ, որ իբրև լավագույն սկզբնավորություն մը՝ հաճիր այդ կարելին գործնականապես ցույց տալ սա խեղճ գյուղացիներուն գործին մեջ» (Ա. Ալպուլաճյան, նշված աշխ., էջ 200)։

¹³² «Ատենագրությունք...», 1911, էջ 442։

¹³³ Նույն տեղում, էջ 445։

Զոհրապը խստորեն քննադատում էր կապիտալիստական բարբերը, բուրժուական այլանդակ հարաբերությունները և պաշտպանում այդ բարբերից տուժող, այդ հարաբերություններին դո՛հ գնացող հասարակ մարդկանց շահերը¹³⁴։ Հարստության կուտակումն առանձին անհատների ձեռքերում նա համարում էր համախառնության ու կոշտպետի արդյունք և ցույց էր տալիս, որ դրամատերերը տարվելով այդ հարստությանը, դառնում են մի տեսակ հիվանդներ, ոտնատակ են տալիս մարդկային ու ազգային ամեն մի արժեք, ամեն մի սրբություն։ 1910 թ. սեպտեմբերի 12-ին Կ. Պոլսում կարդացած դասախոսության մեջ Զոհրապը ասում էր, որ դրամատիրոջ «գատողության առջև դրամը մեծ ծանրաշափն է մարդկային առաքինություններուն, ոչ Բաֆֆին և ոչ Դուրյանը, ոչ Պարոնյանը և ոչ Նալբանդյանը արժեք ունին իր աշքին առջև... Չեմ մեղադրեր, հանցավոր չեմ դոտներ դիրենք այսպես խորհելուն համար. իրավունք ո՞ւնիմ կույր մը, կաղ մը մեղադրելու, դրժբախտություն մըն է ասիկա և ոչ ուրիշ բան»¹³⁵։

Զոհրապը ցույց էր տալիս, որ բուրժուական հարաբերությունների դարդացման հետևանքով ինչպես եվրոպայի երկրներում, այնպես էլ թուրքիայում առաջացել է գործավորների, այսինքն բանվորների դասակարգը, որի ազատագրումը արդի հասարակության հարցերից մեկն է։ Նա իրավացիորեն քննադատում էր այդ հարցն անտեսողներին, համարելով նրանց իրականությունից հեռու կանգնած մարդիկ։ «Անտեղյակները միայն կրնան ըսել,—գրում էր Զոհրապը,—թե գործավորական հարց չկա թուրքիոյ մեջ։ Թեև «մեծ ճարտարվեստը» (արդյունաբերությունը—Ս. Հ.) գոյություն չունի այս երկրին մեջ, բայց այսուհանդերձ գործավոր դասակարգ մը կա, և երկու միլիոնի մոտ կը հաշվեն դաշնձնող գործավոր դասակարգ մը կա, և երկու միլիոնի մոտ կը հաշվեն դաշնձնող գործավորները միասին առնելով. երկու միլիոն գործավոր արհամարհելի դասակարգ մըն է միթե»¹³⁶։

Զոհրապը նշում էր, որ դրամագլուխի (կապիտալի) ու աշխատության (աշխատանքի) միջև տեղի է ունենում ասեղ պայքար, այն աստիճան ասեղ, որ նրանք պատրաստ են «իրարու արյուն խմել»։ Նա չէր ասում, թե ինչով կավարտվի այդ պայքարը, սակայն բերում էր եվրոպայում այդ առթիվ տարածված կարծիքներից երկուսը՝ կամ այդ պայքարը կհանգեցնի կողմերին «իրավասոհության մը», կամ գետին

¹³⁴ Այդ մասին հանգամանորեն տե՛ս Մ. Հյուսյան, նշված աշխ.։

¹³⁵ Գ. Զոհրապ, Հայ պատգամավորի մը հաշվետվությունը, էջ 10։

¹³⁶ Նույն տեղում, էջ 25—26, տե՛ս նաև Մ. Հյուսյան, նշված աշխ., էջ 15։

կտապալի դրամագլխին, բացելով նոր հորիզոններ քաղաքակրթության առջև և դնելով հարստության բաշխման գործը արդար հիմքերի վրա¹³⁷:

Հրապարակախոսը այնուհետև նշում էր, որ այդ երկու դասակարգը հակառակ դիրքերում են կանգնած նաև պատերազմի և խաղաղության հարցերում: Եթե դրամատերերը պայքարում են հարստանալու, «անհատ շարաշահություններու համար», ապա գործավորները՝ պատերազմը կանխելու համար: Այդ պայքարում սոցիալիստները կամ, ինչպես ինքն էր ասում, ընկերավարները գործում են բանվորների օգտին: գործում են խաղաղությունը պաշտպանելու օգտին: Նա մեծ նշանակություն էր տալիս սոցիալիստների պայքարին, գրելով. «Այսօր ամենևն կույրերն անգամ պետք է ճանչնան ընկերավարականներու մատուցած մեծ ծառայությունը խաղաղության դատին, որ քաղաքակրթության դատն է. բանակի դեմ բանակ՝ մին՝ արյուն թափելու և մյուսը թող չի տալու համար»¹³⁸:

Զոհրապը գտնում էր, որ Եվրոպայի օրինակով Թուրքիայում նույնպես պետք է ստեղծել ընկերավարական կազմակերպություններ և նշում էր, որ հայերը, «իբրև ամենևն զարգացյալ», պետք է ակախվ մասնակցություն ունենան այդ գործին: Նա իրեն համարում էր ընկերավարական, այն էլ «համոզված ընկերավարական»¹³⁹, ելնելով այն բանից, որ ընկերավարները պաշտպանում են աշխատավորների շահերը, խաղաղության շահերը, որ նրանք թույլ չեն տալիս հղորին յուրացնելու տկարի վաստակը, ուղում են հասարակության բարիքները հավասարապես բաշխել արտադրողների միջև: «Ընկերավարությունը, — գրում էր նա, — ուրիշ բան չէ եթե ոչ արտադրության միջոցներուն և հարստություններուն արդար բաշխումը ընկերության մեջ»¹⁴⁰:

Զոհրապը գիտեր Ռուսոյին, բարձր էր գնահատում նրան. «Ռուսոն այն մատենագիրն է, որ ամենևն խորունկ ներգործությունն ըրած է վրաս»¹⁴¹: Նա Մարքսի «Կապիտալը» համարում էր «հոյակապ գործ» և գտնում էր, որ այն դրել է «այսօրվան տնտեսագիտության հիմքերը»¹⁴²:

¹³⁷ Տե՛ս Գ. Զոհրապ, էջեր ուղեորի մը օրագրեն, Իզմիր, 1922, էջ 4:

¹³⁸ Նույն տեղում, էջ 21, տե՛ս նաև Մ. Հյուսյան, նշված աշխ., էջ 336:

¹³⁹ Գ. Զոհրապ, Հայ պատգամավորի մը հաշվետվությունը, էջ 23:

¹⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 24:

¹⁴¹ Գ. Զոհրապ, էջեր ուղեորի մը օրագրեն, էջ 37:

¹⁴² Մ. Հյուսյան, նշված աշխ., էջ 341 (մենք չգիտենք Զոհրապը «Կապիտալի»

Ֆրանսերեն թարգմանությանն էր ծանոթ, թե թուրքերեն: Հայասնի է, որ 1908 թ. հեղափոխումից հետո «Կապիտալը» թուրքերեն նույնպես թարգմանվեց):

Բայց Թուրքիայի հետամնաց պայմանների պատճառով Զոհրապը չուրացրեց, առավել ևս՝ չպրոպագանդեց Մարքսի գիտական կոմունիզմը:

Զոհրապը պայքարում էր արևմտահայության ներքին կյանքի, մասնավորապես Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի դեմոկրատացման համար: 1911 թ. հունիսի 13-ին (26) նա մի նամակ հղեց Ազգային ժողովին և պահանջեց վերանայել ազգային սահմանադրությունը, մտցնելով նրա մեջ դեմոկրատական փոփոխություններ: Նա գտնում էր, որ պետք է փոխել Ազգային ժողովի պատգամավորների ընտրության սկզբունքները և հարմարեցնել այն ազգի մեծամասնության շահերին: Յուրջ էր տալիս, որ մոտ 100.000 հայ բնակչություն ունեցող Պոլիսը ընտրում է 80 պատգամավոր, իսկ շուրջ 1.900.000 գավառահայությունը՝ 40 պատգամավոր: Մինչդեռ արդարությունը պահանջում է, որ Ազգային ժողովի 120 պատգամավորներից մայրաքաղաքի հայությունն ընտրի 6-ին, իսկ գավառահայությունը՝ 114-ին: Եթե իրերի դրույթները մնա անփոփոխ, ապա «գավառները անվիճելի կերպով իրավունք ունին բողոքելու այս անարդարության դեմ». մայրաքաղաքի մի բուռ փորբազանություն «կիշխե այսօր մեր ազգին ճակատագրի վրա: Ազգը կառավարելու իրավունքը՝ ազգեն միայն կրնա բխիլ: Երկնային շնորհի մը droit divin-ի (աստվածային իրավունք—Մ. Հ.) վրա հիմնված աշխարհային իշխանություններու ատենն անցած է»¹⁴³: Նա պահանջեց ստեղծել հատուկ հանձնաժողով և հանձնարարել նրան, որ կազմի ու Ազգային ժողովի քննարկմանը ներկայացնի ազգային սահմանադրության նոր նախագիծ:

Զոհրապը պայքարում էր արևմտահայության կրթական գործի բարելավման ու զարգացման համար: 1913 թ. հոկտեմբերի 4-ին Ազգային ժողովին նա մի նախագիծ ներկայացրեց, որի մեջ ուշադրություն էր հրավիրում այն բանի վրա, որ Ազգային ժողովը վերջին 5 տարվա ընթացքում զեթ մի անգամ չի անդրադարձել կրթական գործին, պետության կրթական բյուջեից հայկական դպրոցների համար բաժին չի պահանջել, ինչպես նաև չի օգտագործել այն հնարավորությունը, որով թույլ է տրվում հայ պատանիներ ու երիտասարդներ ուղարկել Եվրոպա՝ ուսումնառության համար: Այդ անհոգության ու անզարկել Եվրոպա՝ ուսումնառության համար: Այդ անհոգության ու անտարբերության պատճառով ազգային դպրոցների վիճակը վատթարացել է, ուսման որակն ընկել է, գիտական կարգերի թվաքանակը նվա-

¹⁴³ «Ատենագրությունը...», 1911, էջ 252:

ցության, բռնության ու հալածանքի դեմ, ձգտում էր կործանել արգելակող ու խոչընդոտող հինը և նորի համար բացել լայն հորիզոններ: Այս իմաստով հրապարակախոսն իր մասին ասում էր, որ ինքը «սպըստամբության սերնդին կը վերաբերի»¹⁵³:

Զոհրապը սիրում էր իր ժողովրդին, արևմտահայ աշխատավոր շարքաշ զանգվածներին: 1908 թ. օսմանյան պառլամենտի ընտրությունների օրերին, երբ նրա թեկնածությունը իբրև պատգամավոր առաջ քաշեցին Իզմիրում, Սամաթիայում, Թուրքաբուում և Բերայում, Զոհրապը նախապատվությունը տվեց Սամաթիային, ասելով. «Ես ձեր համեստ ու ավերակ թաղը կը պատվեմ, բան թե ուրիշ շեն արվարձանները մայրաքաղաքիս. անիկա կրակներու բոցեն, ծովսեն և գնդակներեն սևացած, ծակծկված, կտոր-կտոր եղած դրոշակն է, որուն առջև կը խոնարհվիմ և... երջանիկ կը համարիմ ինքզինքս առաջին ողջույնս ուղղելով իրեն»¹⁵⁴: Նա ուղում էր տեսնել իր ժողովրդին ազատված օտարի լծից, դարձած իր հայրենիքի տերն ու տնօրենը: Ուտի կոչ էր անում հայ ժողովրդին, հայ երիտասարդությունը՝ «Մինչև վերջին շունչերնիդ ազատասիրտ ու ազատամիտ մնացեք»¹⁵⁵:

Զոհրապը արևմտահայության մեջ մեծ հեղինակություն էր ձեռք բերել, դարձել էր կենտրոնական դեմք: Նա ամբողջովին մտահոգված էր ժողովրդի ճակատագրով, պատասխանատվություն էր զգում նրա առաջ: Պատերազմի նախօրյակին, երբ Թուրքիայում արգեն սկսվել էր հայ մտավորականության ձերբակալումը, Զոհրապի բարեկամներից մեկը՝ Պ. Հակոբյանը, խորհուրդ տվեց նրան հեռանալ Պոլսից, մեկնել արտասահման, բայց նա չհամաձայնվեց, ասելով՝ «Որու թողում աս անտեր ու անզուլս ժողովուրդը: Չէ, փախչիլ չեմ կրնար, պետք է, պարտքս է մինչև վերջ պատենելի վրա կենալ»¹⁵⁶: Եվ նա մնաց: Իսկ երբ իթթիհատը 1915 թ. ապրիլին սկսեց զործադրել իր հայաբնաջնջման հրեշավոր պլանը, մայիսի 19-ին Զոհրապը մտավ Թալեաթի մոտ և հայտարարեց՝ հաշիվ կտար ձեր ուձրագործության համար: Թալեաթը այն հեղինակն էր, թե ով է պահանջելու իրենից հաշիվ, նա պատասխանեց. «Ես, խորհրդարանի մեջ իբրև հայ մեպուս, ձենե հաշիվ պիտի

153 Ստեփան Շահապագ, Գրիգոր Զոհրապ, Պեյրութ, 1959, էջ 211:

154 Ա. Ալպոյանյան, նշված աշխ., էջ 196:

155 Գ. Զոհրապ, Հայ պատգամավորի մը հաշվետվությունը, էջ 28:

156 Գ. Զոհրապ, էջեր ուղևորի մը օրագրեն, էջ ԺԲ:

պահանջեմ»¹⁵⁷: Հետևյալ օրը երիտթուրքական իշխանությունները Զոհրապին վերցրին և տանելով Անատոլիայի խորքերը, գաղանաբար հռչակեցին:

Զոհրապը արևմտահայ դեմոկրատիայի ներկայացուցիչն էր, արևմտահայ աշխատավորության շահերի արտահայտիչն ու պաշտպանը: Նրա հայացքները որոշակիորեն տարբերվում էին հայ բուրժուազիայի հայացքներից: Եթե բուրժուազիայի ներկայացուցիչները ազգային հարցի լուծումը տեսնում էին հայկական ինքնավարության ստեղծման մեջ, Զոհրապը այն տեսնում էր Արևմտյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու մեջ, կապելով, իհարկե, նրա ճակատագիրը Ռուսաստանի դեմոկրատական վերակառուցումների հետ:

Գաշնակցականներն ու հնչակյանները համագործակցում էին իթթիհատի և իթիլաֆի հետ, ենթադրելով, որ այդ կուսակցությունների միջոցով կարող են իրագործել իրենց քաղաքական ծրագիրը: Զոհրապը ոչ միայն հեռու մնաց այդ կուսակցություններից, այլև քննադատում էր նրանց անխոհեմ ու սխալ քաղաքականությունը: Եթե դաշնակցականները երիտթուրքերի հետ համագործակցությունը շարունակելու համար աշխատում էին լռել Ադանայի կոտորածների մասին, Զոհրապը հետևողականորեն անդրադառնում էր այդ հարցին և պահանջում պատասխանատվության կանչել հանցագործներին:

Ի տարբերություն հայ բուրժուական շրջանների ու կուսակցությունների ներկայացուցիչների, որոնք խնդիր էին դնում ետ վերադարձնել հայերի բռնագրաված հողերը, Զոհրապը պահանջում էր դրա հետ մեկտեղ ազատել հայ գյուղացիներին ազայական-բեգական կախումից, իսկ այդպիսի պահանջների իրագործումը հնարավոր էր միայն ֆեոդալական հողատիրության արտամղման կամ վերացման դեպքում: Եթե նշված ներկայացուցիչները հանգես էին գալիս համարյա բացառապես հայ բնակչության գրության բարելավման պահանջներով, Զոհրապը հայերի հետ միասին առաջ էր քաշում նաև թուրքական տիրապետության տակ ճնշվող մյուս ժողովուրդների կացության բարելավման հարցը:

Ի տարբերություն հայ բուրժուական ներկայացուցիչների, որոնք անտեսում էին Թուրքիայում բանվորական հարցը, Զոհրապը արձանատվաբար էր նրա առկայությունը և պահանջում լուծել այն: Եթե քաղա-

157 Ա. Ալպոյանյան, նշված աշխ., էջ 245:

քական կուսակցութիւնները, մասնավորապէս դաշնակցականները պայքարում էին ազգի ներքին կյանքում իրենց դիրքերի ամրապնդման համար, Զոհրապը պայքարում էր դեմոկրատական զանգվածների իրաւունքների ընդլայնման համար:

Այդ բոլորի հետ միասին շի կարելի, սակայն, անտեսել, որ Զոհրապը որոշ հարցերի վերաբերյալ ուներ հակասական ու սխալ հայացք: Այսպէս, հիմնականում ճիշտ քննադատելով իթթիհատական կառավարութեան շովինիստական ու հակաժողովրդական քաղաքականութիւնը, նա սխալաբար կարծում էր, թե ցանկութեան դեպքում կառավարութիւնը կարող է բարելավել արեւմտահայութեան վիճակը և երբեմն նույնիսկ դրական էր արտահայտւում նրա մասին: Կտրելով պաշտոնյաների վարքագիծը պետութեան ընդհանուր քաղաքականութեանից, Զոհրապը ենթադրում էր, որ վատ նահանգապետները կարող են դժնդակ դարձնել ժողովրդի կացութիւնը, իսկ լավ նահանգապետները բարելավել այն: Ուստի պահանջում էր, որ հայկական վիլայեթներում նշանակվեն լավ կուսակալներ¹⁵⁸: Արհավիրքի նախօրյակին Զոհրապը իրավամբ ձգտում էր համախմբել արեւմտահայութեան ուժերը, բարձրացնել նրա դիմադրողականութիւնը, բայց կարծում էր, թե այդ նպատակին կարելի էր հասնել՝ պահպանելով հասարակական տարբեր խմբավորումների սկզբունքներն ու համոզմունքները:

Այդ թերութիւններն աննշան են Զոհրապի այն մեծ գործունեութեան առաջ, որ նա ծավալել էր իթթիհատական Թուրքիայում արեւմտահայութեան պաշտպանութեան ու փրկութեան համար: Երիտթուրքերի կառավարման տարիներին արեւմտահայ իրականութեան մեջ Զոհրապը շունեցավ իր հավասարը: Սակայն գրականութեան ու կուլտուրայի որոշ գործիչներ ևս արտահայտում ու պաշտպանում էին դեմոկրատիայի շահերը:

* * *

Արեւմտահայ բուրժուազիան ու դեմոկրատիան ազատագրական պայքարում ունենալով իրենց տարբեր շահերն ու խնդիրները, որոշ հարցերում, սակայն, միավորվում էին: Նրանք միավորվում էին, օրինակ, ազգի գոյութիւնը պահպանելու, ազգային հալածանքները և ֆեոդալական հարաբերութիւնները վերացնելու գործում: Այսպէս. 1911 թ.

նոյեմբերի 2-ին օսմանյան պառլամենտի հայ տարբեր կուսակցութիւնների ու խմբավորումների ներկայացուցիչներ շամբարձում Պոլսի մէջ, Գեղամ Տեր-Կարապետյանը, Վահան Փափաղյանը, Գրիգոր Զոհրապը, Հակոբ Պոլսիցիանը, Պետրոս Հալաճյանը, Վարդգես Սերբուկյանը, Կարո Փաստուրմաճյանը, Հարութիւն Պոզեկեղեցիանը ու Ն. Տաղավարյանը կազմեցին հիշատակագիր և ներկայացրին երիտթուրքական մեծ եպարքոսին: Հիշատակագրում պահանջում էին բնակչութեան անձն ու գույքը պաշտպանելու համար նշանակել պարտաճանաչ կուսակալներ և ավելացնել ոստիկանների ու զինվորների թիվը հատկապէս խորհրդի ու Բիթլիսի վիլայեթներում, պատժել հուսանմանագրական շրջանի ոճրագործներին, պաշտոնազրկել մութեկալիքներին ու ցեղապետներին կամ տեղափոխել նրանց այլ շրջաններ, ձերբակալել ավազակներին ու պարզեատրել նրանց բռնողներին, պատասխանատուութեան ենթարկել այն պաշտոնյաներին, որոնք չեն կատարում կառավարութեան որոշումները հանցագործներին ձերբակալելու մասին, ազատել գյուղացիներին խաֆիրութեան ու այլ ֆեոդալական տուրքերից և «պատժել բոլոր անոնք, որ կը շարունակեն այդ տուրքերը գանձել», գործադրել դատարանի որոշումները հայերից բռնագրաված հողերի վերաբերյալ, և կիրառել կառավարութեան 1911 թ. հուլիսի 25-ի հողային որոշումը¹⁵⁹:

Արեւմտահայ բուրժուազիան ու դեմոկրատիան միասնաբար էին հանդես գալիս նաև ազգահավաքման գործում: Նրանք փորձեցին կազմակերպել տարագիրների ներգաղթը Արեւմտյան Հայաստան: Գեղ 1908 թ. օգոստոսի 1-ին Թիֆլիսում համիդյան կոտորածներից փախած հայերին նրանք հավաքեցին ժողովի և քննեցին հայրենիք վերադառնալու հարցը: Կազմվեց հատուկ հանձնաժողով, որի մեջ մտան Ս. Կյուլբենկյանը, Ս. Զավարյանը, Ա. Բաստրմաճյանը, Ղ. Աղայանը, Վ. Փափաղյանը, Գ. Տեր-Հովհաննիսյանը, Գ. Կաֆյանը, Հ. Վահանյանը և ուրիշներ: Հանձնաժողովը պետք է պարզեր Արեւմտյան Հայաստանում և տիրոջ իրադրութիւնը, իմանար ինչպիսի՞ ընդունելութիւն կգտնեն տիրոջ իրադրածողները, կստանան՞ իրենց հողերը, վճարելո՞ւ են համիդյան շրջանից մնացած տուրքերն ու ապառքները և այլն: Հանձնաժողովը լուծելու էր նաև վերադարձողների անցագրերի հարցը: Ճանապարհաժախսը պետք է տրամադրվեր տարագիրների համար դեռ 90-ական

¹⁵⁸ Տե՛ս Գ. Զոհրապ, Հայ պատգամավորի մը հաշվետուութիւնը, էջ 18—21: Շուտով համոզվեց, որ անհնարին է գտնել լավ կուսակալներ:

¹⁵⁹ Տե՛ս «Ազատամարտ», 1911, № 772, դեկտեմբերի 29:

3. ՄԱՐԲԱՆ-ԼԵՆԻՆՅԱՆ ՏԵՍԱԿԵՏԸ ԱՐԵՎՄՏԱԸԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկները, ճնշված ժողովուրդների մասին խոսելիս, անդրադարձել են նաև հայ ժողովրդին ու նշել նրա ազատագրման ուղիները: Դեռ 1894 թ. նոյեմբերի 25-ին Ֆ. էնգելսը պատասխանելով Հովսեփ Աթաբեկյանի հայտնի նամակին, գրում էր, թե հայ ժողովուրդը «գոթախտովյուն ունի ստիպված ապրելու տաճկական բռնակալության Սցիլայի և ուսական բռնակալության խարիբեզայի»¹⁶⁷ արանքում, մի ժողովրդի, որի վերաբերմամբ ուսաց ցարիզմը ազատագրողի դեր է ուզում կատարել և որի ազատագրության համար ասված աճեն մի համակրական խոսք ուսաց ստրկական մամուլը աշխատում է շահագործել հոգուտ նվաճողական ցարիզմի: Սակայն իմ անհատական անկեղծ կարծիքն այն է, որ Հայաստանի ազատագրությունը տաճիկների և ուսանների ձեռքից կարող է տեղի ունենալ միմիայն ուսական ցարի տապալման օրը»¹⁶⁸:

Ղեկավարվելով Ֆ. էնգելսի այդ դրույթով, հայ մարքսիստ-լենինյանները պրոպագանդում էին հայ աշխատավոր լայն զանգվածների մեջ, որ նրանց ազատագրումը կարող է կատարվել միայն համառուսական հեղափոխական պայքարի հաղթանակի շնորհիվ: Նրանք միաժամանակ քննադատում էին բուրժուական ու մանրբուրժուական կուսակցությունների սխալ քաղաքականությունը, որոնք փորձում էին արևմտահայերի ազատագրության հարցը կապել իմպերիալիստական Եվրոպայի օգնության հետ¹⁶⁹:

¹⁶⁷ Ըստ հին հունական դիցաբանության, Սցիլան ու խարիբեան եղել են երկու հրեշներ, որոնք կանգնած լինելով Մեսինի նեղուցի օրհորին, կուլ են տվել ծովազնացներին: «Սցիլայի ու խարիբեանի միջև» արտահայտությունը փոխաբերական իմաստով նշանակում է գտնվել երկու վտանգների արանքում:

¹⁶⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 39, ст. 271. Տե՛ս նաև Արտ. Եղիազարյան, Հովսեփ Աթաբեկյան («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3, էջ 206—207):

¹⁶⁹ Մարքս-լենինյան տեսակետը հայկական հարցի լուծման մասին համառոտակի շարադրված է հետևյալ աշխատություններում. Մ. Վ. Արզումանյան, Բուլճեիկների գործունեությունը..., Խ. Հ. Բարսեղյան, Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, գիրք առաջին, Երևան, 1967, գիրք երկրորդ, Երևան, 1976, Հ. Գ. Վարդանյան, Արևմտահայերի ազատագրության հարցը, Երևան, 1967, Մ. Պ. Աղայան, Նշված աշխ., Վ. Ա. Ավետիսյան, Հայ հասարակական մտքի զարգացման մարքս-լենինյան փուլի սկզբնավորումը, Երևան, 1976, Գ. Բ. Ղարիբջանյան, Կարլ Լինկենիտը և Ռուզ Լյուքսեմբուրգը հայ ժողովրդի մատարական պայքարի մասին, Երևան, 1975 և այլն:

1907 թ. Ա. Ամիրյանը դաշնակցականներին քննադատելիս նշում էր, որ եթե մի ժամանակ բալկանյան ժողովուրդների եվրոպական կողմնորոշումը ձիշտ էր, ապա այժմ դաշնակցականների այդ կողմնորոշումը սխալ է, քանի որ թուրք ժողովուրդը նույնպես ոտք է դրել հեղափոխական շարժումների բնագավառը և, որ ավելի կարևոր է, «Ռուսաստանի մեջ հեղափոխությունը... դալիս է իր խոսքը ասելու և Տաճկաստանի վերաբերմամբ»¹⁷⁰: Ուստի դաշնակցությունը, ըստ Ամիրյանի, արևմտահայության բախտը պետք է կապեր ոչ թե եվրոպական տերությունների, այլ Ռուսաստանի հեղափոխության հաղթանակի հետ: «Ռուսաստանի հաղթական հեղափոխությունը,—գրում է Ա. Ամիրյանը,—հակառակորեն նույն ազդեցությունը պիտի ունենա հարևան պետությունների վրա (որոնց թվում թուրքիայի և Պարսկաստանի), ինչ որ ունեցավ իր ժամանակին ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունը Արևմտյան Եվրոպայի պետությունների վրա: Ահա թե ինչու Ռուսաստանի ազատագրումը նշանակում է և Տաճկահայաստանի ազատագրումը»¹⁷¹:

Ի տարբերություն դաշնակցականների ու ազդային մյուս կուսակցությունների, բուլճեիկները արևմտահայության ազատագրման կամ նրա կացության բարելավման հարցը չէին կապում երիտթուրքական ռեժիմի հետ: Նրանք գտնում էին, որ 1908 թ. հեղաշրջումը ոչ միայն չի բարելավել թուրքիայի ազդությունների, այդ թվում նաև արևմտահայերի դրությունը, այլև ավելի է վատթարացրել այն:

1909 թ. մայիսին Բ. Մ. Կնունյանցը գրում էր, որ թուրքական հեղափոխությունը «երկիրը հասցրեց զորքի գերիշխանությանը, քաղաքական այնպիսի կարգի, երբ ազգը ենթարկվում է զինվորի հրամա-նին: Ազգաբնակչության լայն խավերը՝ գյուղացիությունը և քաղաքային մանր արհեստավորը առայժմ բուրժուական մի կողմ են քաշված հեղաշրջումից և իրենց պահանջներով հանդես չեն դալիս... Քանի դեռ զաշրջումից և իրենց պահանջներով հանդես չեն դալիս... Քանի դեռ ժողովրդական մասսաներն անտարբեր են, քանի դեռ սոցիալական խոր պահանջումներն չկան, որոնք այդ մասսաներին մղեն պառլամենտի պահանջումներն ուղիղ, քանի դեռ այդ մասսաները ինքնակալի պաշտպանության ուղիղ, քանի դեռ այդ մասսաները ինքնակալի գործունեության չեն ընտելացել, ժողովրդապետության գաղափարի հաղթանակը կառուցված է խախուտ հիմքի վրա»: Բ. Մ. Կնունյանցն

¹⁷⁰ Մոավյան, Դաշնակցության կրիզիսը, Վիեննա, 1907, էջ 37:
¹⁷¹ Նույն տեղում, էջ 39:

այնուհետև նշում է, որ «Հեղափոխությունն ինքնին դեռ բնավ էլ չի նշանակում արևելյան բռնապետությունից անցումը եվրոպական պառլամենտարիզմին»¹⁷²:

Ս. Կասյանը 1914 թ. հունվարին «Մեր խոսքը» շաբաթաթերթում հայկական հարցի մասին հանդես եկավ «Հայկական հարցը և հայ դեմոկրատիան» հատուկ հոդվածով: Յավոք, հրապարակվեց հոդվածի միայն մի մասը, իսկ մնացածը շաբաթաթերթի արդիվման պատճառով լույս չտեսավ: Այնուամենայնիվ, այդ հրապարակված մասից կարելի է կոահել հեղինակի կարծիքը հայկական հարցի լուծման մասին: Ս. Կասյանը գրում էր, որ հայ ժողովուրդը իր մայր երկրում արոհված է երեք հատվածի՝ երեք տերությունների (Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի) միջև: «Յուրաքանչյուր հատվածի բախտը կապված է այն պետության ժողովրդի բախտի հետ, որի սահմանում գտնվում է նա: Նրա կյանքի պայմանները սերտ կերպով կապվում են պետության կյանքի պայմանների հետ»¹⁷³: Հայության ամեն մի հատվածի բախտը պետք է լուծել պրոլետարիատի ազատագրության դիրքերից, իսկ պրոլետարիատը նայում է ազգային ազատագրական շարժման հարցին այն տեսակետից, թե «որքան է տվյալ ազատագրական շարժումը տանում դեպի իր դասակարգի, դեմոկրատիայի, հետևապես մարդկության ազատագրությունը, թե որքան է նա համապատասխանում մարդկության ազատագրության տենդենցին: Նա միայն ցանկանում և ձգտում է տալ այդ ազատագրական շարժմանը նպատակահարմար ընթացք, դեմոկրատական շահերին համապատասխանող ուղի»¹⁷⁴: Այդպիսով, Ս. Կասյանը հայկական հարցի լուծումը կապում էր տվյալ երկրի պրոլետարական խնդրի լուծման հետ և դեմ էր նրա առանձին բարձրացմանը, գտնելով, անշուշտ, որ վերջին դեպքում այն դատապարտվում է անխուսափելի կործանման:

Ստ. Շահումյանը բազմիցս անդրադարձել է դաշնակցականների ու հայ ազգային մյուս կուսակցությունների՝ արևմտահայերի ազատագրման հարցի կապակցությամբ ունեցած գործելակերպին և սուր քրննադատել: Նա նշում էր, որ նրանք կտրելով արևմտահայերի ազատագրական ելույթները համաթուրքականից և հակադրելով միմյանց, ավելի են վատթարացնում արևմտահայերի վիճակը, ավելի բարդացնում

նրանց ազատագրումը: Ստ. Շահումյանը 1916 թ. «Ազգային հարցը և հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիան» հոդվածում գրում էր. «Այժմ, մենք հակառակ ենք եղել դաշնակցականների, հնչակյանների ազգային քաղաքականությանը: Մենք ասել ենք նրանց՝ դուք, պարոններ, հայ ազգի համար կույր առաջնորդներ եք: Դուք ունեք բարի ցանկություններ, բայց ձեր գործերը, ձեր ճանապարհը կորստաբեր են հայ ժողովրդի համար»¹⁷⁵: Ստ. Շահումյանը գտնում էր, որ պետք է վարել խելավոր ու հեռատես քաղաքականություն և հաշտ ապրել հարևանների հետ: Սակայն «մեր «ազգասերները», ընդհակառակը, կարծես դիտմամբ ամեն ջանք գործ էին դնում մեկուսացնելու հայ ժողովուրդը հարևան ազգերից, թշնամացնելու նրա հետ բոլորին և հող պատրաստելու՝ սուլավանի և Նիկոլայ Ռոմանովի դժոխային ծրագիրները իրականացնելու թանի և Նիկոլայ Ռոմանովի դժոխային ծրագիրները մեղավոր չէ, որ համար»¹⁷⁶: Այնուհետև, «Իհարկե, դաշնակցությունը մեղավոր չէ, որ հայ ժողովրդի պատմական վիճակը այդքան անագորույն է. ոչ մի կուսակցություն չի կարող դժոխքը դրախտ դարձնել: Բայց կուսակցությունները ստեղծվում են հենց նրա համար, որ ըստ կարելույն լավացնեն ժողովրդի դրությունը, որ խելացի կերպով առաջնորդեն մասսաներին և տանեն նրանց ազատության ճանապարհով»¹⁷⁷:

Հայ մարքսիստները, ղեկավարվելով Վ. Ի. Լենինի ազգերի ինքնորոշման տեսական դրույթներով, սուր կերպով քննադատում էին բուրժուական ու մանրբուրժուական կուսակցությունների ազգային հարցի լուծման ծրագրերը: Նրանք ցույց էին տալիս, որ ինչպես այլ ժողովուրդների, այնպես էլ հայ ժողովրդի ազգային հարցը պետք է լուծել ոչ թե կուլտուր-ազգային ավտոնոմիայի կամ ավտոնոմիայի տեսիլով, այլ տիրապետող ազգի ստրկացումից ազատագրելով և ստեղծումով, այլ տիրապետող ազգի ստրկացումից ազատագրելով և ստեղծումով: Ստ. Շահումյանը համար ինքնուրույն պետականության հռչակումով: Ստ. Շահումյանը գրեց մի շարք աշխատություններ «կուլտուր-ազգային ավտոնոմիայի» դեմ և ջախջախեց նրա հայ կողմնակիցներին: Նա նշում էր, որ բուրժուական այդ տեսակետը հայ իրականության մեջ պաշտպանում են տերտերական «Հովիտը», վաճառականների օրդան «Մշակը», և մանրբուրժուական ու քաղքենիական մտավորականության բերան «Հոմարտը» և ընդհանրապես «չկա մի կուսակցություն՝ կղերական թե

¹⁷⁵ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1957, էջ 407:

¹⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 408:

¹⁷⁷ Նույն տեղում:

¹⁷² «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ հաս. գիտ., 1963, № 8, էջ 100:

¹⁷³ Սարգիս Կասյան, Հետիւր երկեր, Երևան 1967, էջ 63:

¹⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 62:

երգերով, այլ հարկավոր է ցույց տալ նրա աղքատության և տգիտության ճշմարիտ աղբյուրը, իսկական պատճառը, որպեսզի նա իմանա ում դեմ և ում հետ ձեռք-ձեռքի տված նա պետք է կուլի, որպեսզի արժանանա ավելի լավ ապագայի»¹⁸⁴:

Կանգնելով պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի դիրքերում, Ստ. Շահումյանը պահանջում էր համախմբել ու միավորել ինքնակալության դեմ ծառայած ուժերը: Նա գրում էր, «Հարկավոր է խոսել ներկայումս ոչ թե առանձին ազգային շահերի, այլ ընդհանուր առմամբ Ռուսաստանի բանվոր և գյուղացի հալածված ժողովրդի շահերի մասին, ոչ թե ազգերի բաժանման և ատելության, այլ համերաշխության և ընդհանուր կուլի մասին»¹⁸⁵:

Ստ. Շահումյանը մերժեց Գ. Վ. Պլեխանովի ու մենշևիկների հողի մունիցիպալիզացիայի տեսությունը և պաշտպանեց լենինյան նացիոնալիզացիան: Իսկ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունից հետո խստորեն քննադատելով Անդրկովկասի բուրժուա-նացիոնալիստական կառավարությունների ագրարային հակաժողովրդական քաղաքականությունը, նշեց, որ «հողային հարցի լուծումն Անդրկովկասում պետք է տեղի ունենա միայն նույն ձևնապարհով, ինչ ձանապարհով դա տեղի ունեցավ Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո... Հողային հարցն իր ամբողջ ծավալով կարող է լուծել միայն ինքը՝ ժողովուրդը, ինքը՝ գյուղացիական կոմիտեների մեջ կազմակերպված աշխատավոր գյուղացիությունը»¹⁸⁶:

Ս. Սպանդարյանը 1906 թ. հրատարակած «Մեր դերը գյուղում» հոդվածում գտնում էր, որ սոցիալ-դեմոկրատիան պետք է համախմբի գյուղի պրոլետարական ու կիսապրոլետարական զանգվածներին և նրանց շարժումը կապի արդյունաբերական պրոլետարիատի պայքարի հետ: «Մեր պարտքն է, — գրում էր նա, — հեղափոխականացնել գյուղը ամբողջապես, ազդել ամբողջ գյուղացիության վրա, տալով նրան մեր լուղունքը՝ «ամբողջ հողը և ամբողջ ազատությունը»¹⁸⁷:

Առաջ մղելով գյուղացիական ելույթների կազմակերպման դադափարը, Ս. Սպանդարյանը պահանջում էր խուսափել տարերային շարժումներից ու հանկարծակի պոռթկումներից, քանի որ դրանք «միշտ

ջախջախվում են, թողնելով գյուղացու հոգում հիասթափում, անբավականություն, մի տեսակ պեսիմիզմ և մինչև անգամ թշնամական վերաբերմունք դեպի հեղափոխությունը և հանուն հեղափոխության գործող կուսակցությունները: Ընդհակառակը, գիտակից, պատրաստված և կազմակերպված շարժումը, եթե նա ունենա մինչև անգամ ամենաանհաջող ելք, այնուամենայնիվ անհամեմատ բարձր պիտի դասել, որովհետև մասսան այդ շարժման մասնակցել է գիտակցաբար և նրա պարտությունը ավելի ևս բաց է արել նրա աչքերը, ավելի ևս ավելացրել նրա հեղափոխական էներգիան»¹⁸⁸:

Ս. Սպանդարյանը գտնում էր, որ սոցիալ-դեմոկրատները գյուղացիությանը քաղաքական պրոպագանդայի միջոցով պետք է հասցընեն այն գիտակցության, որ առանց ցարիզմի տապալման ու իշխանության նվաճման անկարելի է ձեռք բերել հող և ազատություն: Գյուղացիները պետք է համոզվեն, որ իրենց «դրությունը չի փոխվի անձնավորության փոխվելով, այլ պետք է ամբողջ սխտեմը հեղաշրջել ներքևից մինչև վերև»¹⁸⁹:

Ալ. Մյասնիկյանը 1906 թ. նշում էր, որ Ռուսաստանում հեղափոխությունը կհաղթի միայն այն ժամանակ, երբ գյուղացիությունը դաշնակցի պրոլետարիատի հետ. «Եվ անվեհեր մարտիկների բանակը միմիայն այդ դեպքում հաղթությանը դուրս կգա յուր մեծ կովից»¹⁹⁰: Ալ. Մյասնիկյանը քննադատում էր դաշնակցականների ու հնչակյանների սխալ հայացքները համայնքի վերաբերյալ, այն տեսակետը, թե համայնքը կարող է խաղալ հասարակությունը վերափոխող դեր: Նա ցույց էր տալիս, որ կապիտալիզմի զարգացման հետևանքով համայնքը դատապարտված է կործանման, և այդ կործանումը ավելի է արագացվում Ստոլիպինի ագրարային ռեֆորմով: Ալ. Մյասնիկյանը մերկացրեց էսեռների կեղծ, հակաժողովրդական քաղաքականությունը և ցույց տվեց, որ խոսքով նրանք պաշտպանում են գյուղացիների, իսկ գործով՝ բուրժուազիայի շահերը. «էսեռները որոշակի կերպով վերասերվել ու դարձել են գյուղի վերնախավերի, քաղքենիականության ապահովված խավերի, ունևոր ինտելիգենցիայի կուսակցություն և հարել են խոշոր բուրժուազիային»¹⁹¹:

Ելնելով լենինյան դրույթներից, Ալ. Մյասնիկյանը խնդիր էր դնում

184 Նույն տեղում, էջ 188:

185 Նույն տեղում:

186 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 74—75:

187 Ս. Սպանդարյան, նշված աշխ., էջ 129:

188 Նույն տեղում, էջ 129—130:

189 Նույն տեղում, էջ 131:

190 Ալ. Մյասնիկյան, Ընտիր երկեր, էջ 8:

հողը վերցնել արքունիքից, կալվածատերերից ու վանքերից և հանձնել գյուղացիներին՝ առանց վարձատրության, «կազմակերպված ձեռք գյուղացիական դեպուտատների սովետների և գյուղատնտեսական բանվորների դեպուտատների վերահսկողության տակ: Թույլ չտալ ոչ մի անկարգություն: Հեղափոխական կարգապահությունն անհրաժեշտ է»¹⁹²:

Յավոբ, մարքս-լենինյան գաղափարները ազգային ու հողային հարցերի վերաբերյալ Թուրքիայում և արևմտահայ իրականության մեջ թուրքական հետամնաց կարգերի պատճառով չգտան քիչ թե շատ տարածում ու զարգացում:

4. ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԵՆՈՒՅԹՆԵՐԸ

1908 թ. հեղաշրջումից հետո լիբերալ-բուրժուական նեղ ու տկար ելույթների կողքին Օսմանյան կայսրության մեջ ծավալվեցին հեղափոխական-դեմոկրատական լայն ու արմատական շարժումներ: Երկրի արդյունաբերական կենտրոններում ոտքի ելան բանվորները: 1908 թ. հուլիս—հոկտեմբեր ամիսներին գործադուլ հայտարարեցին Սալոնիկի ու Բաղդադի երկաթուղայինները, Կ. Պոլսի նավահանգստի բանվորներն ու բռնակիրները, Սամսոնի ծխախոտագործարանների աշխատողները: Կայսրության այլ շրջաններում հանդես եկան տեքստիլագործները, ատաղձագործները, կոշկակարները, հացթուխները և մի շարք այլ մասնագիտության բանվորներ: Որոշ տեղերում նրանց գործադուլները վեր էին ածվում զինված ընդհարումների և ավարտվում արյունահեղությամբ: Օրինակ, 1908 թ. սեպտեմբերին Դեբելիդեթ կայարանում երկաթուղայինները «գնացքներ են խորտակել, կտրել են հեռագրաթելը և փորձ են արել ազատել իրենց ձեռքակալված զեկավարներին: Այդ միջոցին նրանք սպայի վրա կրակ են բացել: Զինվորները պատասխանել են: Բազմաթիվ սպանվածներ ու վիրավորվածներ կան»¹⁹³:

Բանվորական շարժումները ընթանում էին սեփորաբար իրարից անջատ ու մեկուսի, բայց երբեմն միանում էին, ընդ որում ոչ միայն տարբեր ազգությունների, այլև տարբեր մասնագիտությունների բանվորների ելույթները: 1908 թ. «Զանգակը» գրում էր, որ Կ. Պոլսում

¹⁹¹ Նույն տեղում, էջ 179:

¹⁹² Նույն տեղում, էջ 150:

¹⁹³ «Գործ», 1908, № 10, սեպտեմբերի 23:

«Նավահանգստի բանվորները գործադուլ են արել. նրանց միացել են երկաթուղային բռնակիրները և ծխախոտի մենավաճառի բանվորները»¹⁹⁴, գործադուլների ժամանակ երբեմն «բողբոջ, հայ, հրեա և այլ բանցի բանվորները զարմանալի համերաշխություն են ցույց տալիս»¹⁹⁵:

Թուրքիայում բանվորական շարժումներն ընթանում էին տարբերայնորեն, ունեին համարյա բացառապես տնտեսական բնույթ և կտրված էին գյուղացիական ելույթներից:

Բանվորական շարժումների ծավալման արդյունքն էր Կ. Պոլսում 1910 թ. սեպտեմբերին կազմակերպված «Օսմանյան սոցիալիստական կուսակցությունը» («Օսմանլի սոցիալիստ ֆըրբասը»), որն իր թերթերում («Մարդկություն»—«ինսանիետ», «Մասնակցություն»—«իշտի-ուակ»), «Սոցիալիստ»—«Սոցիալիստ») և պառլամենտում քննադատում էր երիտթուրքերի ներքին ու արտաքին հետադիմական քաղաքականությունը, պահանջում բարձրացնել բանվորների աշխատավարձը, սահմանել 8-ժամյա բանվորական օր, թույլատրել բանվորներին կազմակերպելու պրոֆսիություններ ու գործադուլներ և այլն: Այդ կուսակցությունը հիմնում էր բանվորական աղումբներ, կազմակերպում միտինգներ, գործադուլներ և խնդիր էր դնում արգելել անչափահասների, կանանց ու ծերերի աշխատանքն արտադրության մեջ: Սակայն օսմանյան սոցիալիստական կուսակցությունը մարքսիստական չէր, քանի որ շրջանցում էր պրոլետարիատի դիկտատուրայի, ազգային ու հողային հարցերը և խեղաթյուրելով մարքսիզմը, փորձում էր նույնացնել այն մահմեդականության հետ, հայտարարելով, թե դրանց մեջ «չկա ոչ մի տարաձայնություն»¹⁹⁶: Պատահական չէ, որ հետագայում, երբ Թուրքիան պարտություն կրեց առաջին համաշխարհային պատերազմում, քիան պարտություն կրեց առաջին համաշխարհային պատերազմում, կուսակցության ղեկավարներից մեկը՝ Հյուսեյն Հիլմին բարեկամացավ անդլիական օկուպանտների հետ:

Երիտթուրքերը հետապնդում ու ճնշում էին բանվորական շարժումները, հալածում սոցիալիստական կուսակցության անդամներին, արգելում գործադուլները, ձեռքակալում ու բանտարկում ղեկավարներին, փակում կուսակցության թերթերը, արստում նրա ակտիվ գործիչներին: 1908 թ. սեպտեմբերին իթթիհատական կառավարությունը օրենք էր հրատարակեց գործադուլների արգելման մասին, որը 1909 թ. հուլիսին

¹⁹⁴ «Զանգակ», 1908, № 22, օգոստոսի 1:

¹⁹⁵ «Զանգակ», 1908, № 20, հուլիսի 30:

¹⁹⁶ Գ. Յ. Ալաև, նշված աշխ., էջ 174:

հաստատվեց պառլամենտի կողմից: Այնուհետև երիտթուրքերը հրատարակեցին նաև մի շարք այլ հակաժողովրդական օրենքներ:

Սահմանադրության հռչակումից հետո թուրքիայում ծավալվեցին նաև գյուղացիական ելույթները: Կենտրոնական ու Արևմտյան Անատոլիայի մի շարք նահանգներում թուրք գյուղացիները պայքարում էին հողի համար, հարկերի ու պարհակների թեթևացման համար: Չստանալով բավարարում, նրանք զավթում էին կալվածատերերի հողատարածությունները, հրկիզում ազարակները, բռնագրավում ունեցվածքը: Գյուղացիները հրաժարվում էին կալվածատերերի հարկերի ու պարտույթների վճարումներից, իսկ երբեմն սպանում նրանց: Իթիհատի ձեռնարկած միջոցառումները անկարող էին խեղդել ինչպես բանվորական, այնպես էլ գյուղացիական ելույթները:

Երիտթուրքերի վարչակարգի դեմ մասսայական-դեմոկրատական շարժումներ ծավալվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանում: Այդ շարժումները հիմնականում ինքնաբուխ ու տարերային էին և ծագում էին ամենատարբեր առիթներով:

Վանում 1908 թ. հոկտեմբերին մեծագումար դբամատերերը կրկնապատկեցին ցորենի գները. հայերն ու թուրքերը միասնաբար ոտքի ելան և պահանջեցին վերականգնել նախկին գները, սպառնալով ջարդել դռներն ու տանել հացահատիկը: Երկյուղ կրելով այդ սպառնալիքից, կուսակալն առաջարկեց վաճառականներին իջեցնել գները և միաժամանակ Ադրևակաղից հացահատիկ տեղափոխել Վան¹⁹⁷:

1909 թ. հունիսի առաջին կեսին ըմբոստացան հացափոռերի աշակերտները, պահանջելով սահմանել հանդստի օր. «...մենք ալ մարդ ենք,—հայտարարում էին նրանք,—և ունենք մարդկային զգացումներ, կարիքներ ու պետքեր...»¹⁹⁸, թուրքական պաշտոնյաները աշակերտներին քարշ տվին դատարան: Սակայն վերջիններս համառորեն պաշտպանեցին իրենց պահանջները և հասան նպատակին¹⁹⁹:

1909 թ. հուլիսի 26-ին վանեցիները կրկին ոտքի ելան հացահատիկի սպեկուլյացիայի դեմ և պահանջեցին, որ հացահատիկի պաշարը կենտրոնանա ոչ թե առանձին անհատների, այլ կառավարության ձեռքում: Բայց իշխանությունները, խուսափելով ավելորդ հոգսերից և

¹⁹⁷ Տե՛ս ՌԱԲԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1908, ց. 482, գ. 716, թ. 122, «Գործ», 1908, № 35, հոկտեմբերի 22:

¹⁹⁸ «Ազատամարտ», 1909, № 20, հուլիսի 15:

¹⁹⁹ Տե՛ս «Ազատամարտ», 1909 № 23, հուլիսի 19:

կապված լինելով զրամատերերի հետ, անուշադրության մատնեցին այդ պահանջը²⁰⁰:

1911 թ. նոյեմբերին կառապանները երկու օր բանթոզ հայտարարեցին, պահանջելով նոր տուրքերի վերացում²⁰¹, սակայն արդյունքի չհասան:

Վանի բնակիչները հանդես էին գալիս նաև քաղաքական պահանջներով: Այսպես, 1909 թ. գարնանը, երբ Աբդուլ Համիդի փոխարեն սուլթան հռչակվեց Մեհմեդ V-ը, նրանք մայիսի 1-ին ցույցի դուրս եկան. «Մենք չենք զոհանա Համիդի փոխվելով ու Մուհամեդի նստելով, մենք պիտի ձգտենք թագերի կործանման»²⁰²: Հայերն առաջարկեցին թուրքերին՝ միանալ իրենց, սակայն մնացին անպատասխան: Հնդհակառակը, թուրքերի մի մասը, ընկնելով մոլլաների ազդեցության տակ, թշնամաբար տրամադրվեց հայերի նկատմամբ:

1912 թ. օգոստոսի 22-ին, երբ քաղաք բերեցին երկու տեղացիների դիակներ, որոնք սպանվել էին ճամփորդության ժամանակ, բնակիչները զայրույթով լցվեցին առաջնորդարան և պահանջեցին «կտրուկ ու անմիջական միջոցներ ձեռք առնել տիրող անապահովությանց վերջ մը դնելու համար»²⁰³: Կուսակալը բազմությունը հանգստացնելու նպատակով հայտարարեց, որ կպատժի մարդասպաններին: Սակայն դատելի չունեցավ:

Երկու ամիս շանցած կատարվեց մի նոր եղեռնագործություն. հոկտեմբերի 11-ին Խիզանում, Կարկառում, Սպարկերտում և դրանց հարակից շրջաններում մեծ ազդեցություն ունեցող շեյխ Սեիդ Ալիի հրոսակների (Հաջի Յազուբ և ուրիշներ) կողմից սպանվեցին քահանա Տեր-Սարգիսն ու Աղթամարի թեմական դպրոցների տեսուչ Ռաֆայել Երիցյանը, որը հանդգնել էր առաջարկել շեյխին դադարեցնել խաղաղ բնակչության տեռորն ու ավերածությունները:

Այս եղեռնագործության լուրը արագորեն տարածվեց Վասպուրահանում: Գավառների ալեկոծված գյուղացիությունը լցվեց Վան և պահանջեց կուսակալ Իդրիթ բեյից պատժել հանցագործներին: Ականատեւը զրում էր. «Չորս օրից ավելի է, ինչ քաղաքումս խուժել են հաղաւըրից ավելի գյուղացիներ շրջակա գավառներից. սրանք եկել են 2—4

²⁰⁰ Տե՛ս «Ազատամարտ», 1909, № 57, օգոստոսի 28:

²⁰¹ Տե՛ս «Վան-Տոսպ», 1911, № 3, էջ 47:

²⁰² Տե՛ս «Մշակ», 1909, № 119:

²⁰³ «Աշխատանք», 1912, № 37—90, էջ 8:

օրվա հետո ճանապարհից՝ Կավաշից, Կարձկանից, Կարկառից, Խիզանից և Սպարկերտից և օրեցօր դարձյալ գալիս, ստվարանում են: Վանում պանդոկներ, հյուրանոցներ չկան, ուստի այս հազարավոր անձերի բազմությունը հյուրասիրվել է քաղաքի հայերի տներում, ամեն մի տուն ունի 1—4 հյուրեր... գավառացի հազարավոր ժողովուրդը սպասում է, որ Վանի վալին բանակցելով կենտրոնի կառավարության ու Բիթլիսի վալի Ալի փաշայի հետ՝ բուն ոճրագործ Ալիին ձերբակալեն»²⁰⁴:

Հոկտեմբերի 17-ին Ռաֆայել Երիցյանի դիակը տեղափոխեցին Վան և իջեցրին կուսակալի դանը: Իզեթ բեյը կեղծավորաբար ցավակցություն հայտնեց և խոստացավ հայոց առաջնորդին՝ պատժել հանցավորներին: Հոկտեմբերի 18-ին ալեկոծված ամբոխը պահանջեց վալիից՝ անհապաղ ձերբակալել Սեիդ Ալիին, սահմանել գավառներում զինվորական դրություն, նշանակել պահակներ հայկական գյուղերում, զենք տալ հայերին ինքնապաշտպանության համար և ազատել Կարկառի հայ կալանավորներին: Կուսակալը փորձեց համոզել, թե ավելորդ է ազգային հավաքական դիմումը, քանի որ արդեն կարգադրել է ձերբակալել ոճրագործներին²⁰⁵: Սակայն ժողովուրդը չհանգստացավ, հոկտեմբերի 19-ին իր պահանջները ներկայացրեց վիլայեթի զինվորական հրամանատարին, իսկ հոկտեմբերի 21-ին՝ կրկին կուսակալին: Վերջինս պատասխանեց, որ ժողովուրդը «պետք է իր տեղը վերագտնա, իսկ ինքը պետք եղածը կը կատարեն»²⁰⁶: Չհավատալով Իզեթ բեյի խոստումին, որն ավելի շուտ մտահոգված էր ցուցարարների ցրումով, քան հանցավորներին պատժելով, ամբոխը դիմեց մայրաքաղաք՝ ներքին գործերի մինիստրին ու Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին:

Հոկտեմբերի 21-ին Վանի հասարակությունը գավառից եկած գյուղացիների հետ միասին հողին հանձնեց Ռաֆայել Երիցյանին: Գագաղի ետևից գնում էր շուրջ 10.000 մարդ: «Վանը, — գրում է ականատեսներից մեկը, — նրբեկեց հանդիսատես չի եղած այդպես մեծ ու զգալի հողարկավորության մը»²⁰⁷: Այդ սովորական թաղում չէր, այլ թուրքական բռնակալության դեմ ուղղված քաղաքական ցույց: Այդ Վանի հայության տասնյակ տարիների ցասման բուռն արտահայտություն

էր ընդդեմ բռնության ու կամայականության, ցեղապետերի ու շեյխերի ոճրագործության:

1912 թ. նոյեմբերի 12-ին Վանի հասարակությունն ու շրջակա գյուղացիները, օգտագործելով Երիցյանի հոգեհանգստի կատարման արարողությունը, նոր ցույցեր կազմակերպեցին և նորից պահանջեցին իշխանություններից՝ ձերբակալել Սեյիդ Ալիին և նրա զինակիցներին, զենք բաժանել այն վայրերի հայերին, որոնք ենթակա էին շեյխի ոտնձգություններին, իրավունք տալ հայերին, որ քրդերի նման զենք կրեն²⁰⁸: Սակայն իշխանությունները ոչ միայն չկատարեցին այս պահանջները, այլև ազատ արձակեցին Երիցյանի սպանության մեղսակիցներից մեկին, իսկ մյուս մարդասպանների դատը տեղափոխեցին Բիթլիս, ուր «Սեիդ-Ալիի աղղեցությունը զորավոր էր...»²⁰⁹:

Կարկառի գյուղացիները որոշեցին իրենց ուժերով հաշվեհարդար տեսնել ոճրագործների հետ: Եվ ահա, 1912 թ. նոյեմբերի 26-ին, երբ Հաջի Յաղուբը իր գործակիցներով գնում էր պետական տասանորդը հավաքելու, հարձակվեցին նրանց վրա ու կոտորեցին²¹⁰: 1913 թ. ապրիլին թուրքական պաշտոնյաները ձերբակալեցին 50 հոգու և նույն թվի աշնանը կանգնեցրին դատարանի առաջ: Դատարանը 20 հոգու տվեց 10 տարվա ազատազրկում, 2 անշափահասի՝ 2,5 տարվա, իսկ մնացածներին ազատ արձակեց²¹¹:

Քիչ անց թուրքական իշխանությունները կազմակերպեցին նոր սպանություն: 1912 թ. դեկտեմբերին, կառք նստելիս, անհայտ անձնավորության կողմից սպանվեց Վանի հայտնի հարուստներից մեկը՝ Հայկական բարեգործական ընկերության Վանի մասնաճյուղի նախագահ Պետրոս Գափամաճյանը: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Գափամաճյանի ու դաշնակցականների միջև կային լուրջ տարաձայնություններ, իշխանությունները լուր տարածեցին, թե նրան սպանել են իր հակառակորդները: Վանի ուսական փոխհյուպատոս Օլֆերը, քաջատեղ-չակ լինելով դեպքերին, անհրաժեշտ էր համարում հայտնել իր դեսպանին, որ Գափամաճյանին սպանեցին ոչ թե դաշնակցականները, այլ թուրքական պաշտոնյաները և սպանեցին այն հաշվով, որ մարսեն թուրքական պաշտոնյաները և սպանեցին այն հաշվով, որ մարսեն իրենց յուրացրած մեծ գումարը, որի մասին գիտեր միայն հանգուց-

²⁰⁴ «Մշակ», 1912, № 246, նոյեմբերի 4:

²⁰⁵ Տե՛ս «Աշխատանք», 1912, № 2—98, էջ 1:

²⁰⁶ Նույն տեղում:

²⁰⁷ Նույն տեղում, № 49—96, էջ 2:

²⁰⁸ Տե՛ս «Մշակ», 1913, № 14, հունվարի 20:

²⁰⁹ «Մշակ», 1913, № 38, հունվարի 31:

²¹⁰ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1912, № 4924, դեկտեմբերի 21:

²¹¹ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1913, № 5190, նոյեմբերի 18:

յալը²¹²: Գափամաճյանի թաղումը նույնպես վերածվեց քաղաքական ցույցի: Ճառախոսները մի անգամ էլ ընդգծեցին հայության անապահով վիճակն ու պահանջեցին իշխանություններից՝ պատժել եղեռնագործներին և ստեղծել գոյություն նորմալ պայմաններ:

Հակառակ վանեցիների այդ պահանջի, կառավարությունը շարունակեց իր հայաջինջ քաղաքականությունը: 1913 թ. օգոստոսի 27-ին ոստիկաններն Այգեստանում ատրճանակի կրակոցով դետին տապալեցին հայտնի ատամնաբույժ Մելքոն Տեր-Սաբոյանին: Դա առիթ ծառայեց նոր արևելոծման: Բաղմությունը դուրս եկավ փողոց և պահանջեց վերջ դնել հայակուլ քաղաքականությանը: Ատամնաբույժի թաղումը վերածվեց նոր ցույցի: Դազադի հտեից գնում էր շուրջ 5000 մարդ: Մինչև դերեզմանատուն հասնելը նրանք 14 տեղ կանգ առան և ամեն անգամ արտասանեցին քաղաքական ճառեր ու կոչեր: Կուսակալը դուրս բերեց 200 ոստիկան ու ժանդարմ և փորձեց ցրել ամբոխը: Բայց դրանով ավելի գրգռեց նրան: Հանդուցյալին հողին հանձնելիս վանեցիները, ինչպես հաղորդում է ակնատեսը, «կրակ ու բոց խոսքերով բողոքեցին կառավարության ոճրագործ արարքների դեմ»²¹³: Ապա բողոքներ հղեցին մայրաքաղաք. բաղմահազար ստորագրողները պահանջում էին՝ պաշտոնազրկել կուսակալին, նրա զինակիցներին, ոստիկանատեսին և խստորեն պատժել մարդասպաններին: Այնուհետև նրանք փակեցին իրենց կրպակները, դադարեցրին առևտուրը շուկայում և սպասեցին Կ. Պոլսի պատասխանին: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար Թահսիմ բեյը ձեռքակալեց ոճրագործին և հանձնեց դատի, ապա փոխեց ոստիկանատեսին ու փողոցում նշանակեց պարեկներ: Բայց Վանի հայերը աշխատանքը սկսեցին 5 օր հետո, հավատարմվ ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ բեյի խոսքին, «թե ինքը կհետաքրքրվի դեպքերով»²¹⁴:

Գիարբեբերում 1908 թ. դեկտեմբերին հայերն ու թուրքերը պահանջեցին իջեցնել պարենամթերքների գները: Սակայն տեղական իշխանությունները մահմեդական հոգևորականների միջոցով գրգռելով թուրքերին հայերի դեմ, պառակտեցին ու ճնշեցին շարժումը²¹⁵: Վեց ամիս անց՝ 1909 թ. հունիսին այդ քաղաքի հայ ու թուրք բնակիչները

կրկին ըմբոստացան պարենամթերքների, հատկապես հացահատիկի թանկացման դեմ, պահանջեցին բացել վաճառականների հորերը և մատչելի գներով վաճառել նրանց հացահատիկը:

1914 թ. գարնանը գիարբեբերցիները նորից ոտքի կանգնեցին, սակայն այս անգամ՝ ընդգեմ կառավարության հարկային քաղաքականության: Համերաշխվելով այլ քաղաքների բնակիչների հետ, նրանք ստիպեցին իշխանություններին որոշ չափով թեթևացնել հարկային հարստահարումները²¹⁶:

Էրզրումում 1909 թ. փետրվարին Սանասարյան դպրոցի սաները ըմբոստացան դպրոցում տիրող բարբերի դեմ և շներկայացան քննություններին²¹⁷: Երեք տարի անց՝ 1912 թ. սեպտեմբերին էրզրումի հայ ու թուրք բնակիչները պահանջեցին արմատախիլ անել ավազակությունն ու բանդիտիզմը, պաշտոնազրկել իրենց ֆունկցիաները չկատարող կամ շարաշահող պաշտոնյաներին և ստեղծել կյանքի ու գույքի ապահովություն²¹⁸: Բայց էրզրումի ամենանշանավոր ելույթը բնակչության պայքարն էր կառավարության հարկային հարստահարության դեմ: 1913 թ. սեպտեմբերին ֆինանսների մինիստրությունը կարգադրեց՝ հարկերը հավաքելիս նիկոլաևյան 100 ուրլին ընդունել որպես 95 ուրլի: Քաղաքի արհեստավորները փակեցին իրենց կրպակները և ցույցի դուրս եկան: Նրանք ներկայացուցիչներ ուղարկեցին կուսակալի մոտ և հայտարարեցին, որ եթե նիկոլաևյան դրամը չընդունվի իր լրիվ արժեքով, կառաջանա «մասսայական անկարգություն»: Երկյուղ կրելով դեպքերի բարդացումից, կուսակալը արագորեն կապվեց մեծ վեզիրի հետ և միջնորդեց ֆինանսների մինիստրության վերոհիշյալ կարգադրության վերացման մասին²¹⁹: Չանցած երեք ամիս՝ 1913 թ. դեկտեմբերին էրզրումցիները ծառայան կառավարության այն նոր օրենքի դեմ, որով անշարժ ունեցվածքից գանձվող հարկերը մեծացվում էին երեք անգամ: Սկզբում նրանք դիմեցին գերմանական հյուպատոսին՝ նրա միջամտությամբ վերացնելու հարկային այդ հարստահարումը: Բայց տեսնելով նրա ցուցաբերած անտարբերությունը, դիմեցին թուրքական իշխանություններին, սպառնալով, որ եթե չվերաց-

212 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 1300, ց. 29, դ. 96, թ. 8:

213 Նույն տեղում, թ. 202, տե՛ս նաև «Բյուզանդիոն», 1913, № 5161:

214 «Մշակ», 1913, № 205, սեպտեմբերի 18:

215 Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1909, փետրվարի 5:

216 Տե՛ս «Մշակ», 1914, № 64, մարտի 25:

217 Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1909 № 3751, փետրվարի 9:

218 Տե՛ս «Աշխատանք», 1912, № 43—90, էջ 8:

219 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքխիվ», 1912—1914, ց. 482, դ. 1648, թ. 163:

վի նոր օրենքը, «կբարձրացնեն հակակառավարական անկարգություն»²²⁰: Կառավարութիւնը ստիպված եղավ առժամանակ հետաձգել նոր օրենքի կիրառումը: 1914 թ. գարնանը, երբ երիտթուրքերը նորից փորձեցին խստացնել հարկային հարստահարումը, էրզրումցիները դարձյալ դիմադրեցին, հայտարարելով, որ էթե կառավարութիւնը չհրաժարվի այդ քաղաքականութիւնից, կդիմեն Ռուսաստանի օգնութեանը: «Մշակը» գրում էր, որ քաղաքի բնակիչների «այս հայտարարութիւնը ճնշող ազդեցութիւն է գործել ղեկավար թուրք շրջանների վրա»²²¹:

Խարբերում դեռ 1909 թ. փետրվարի 18-ին քրիստոնյաներն ու մահմեդականները ըմբոստացան կուսակալ Նասրեդ փաշայի դեմ: Նրանց մայրաքաղաք ուղարկած բողոքագրի մեջ նշված էր, որ կուսակալը, լինելով համիդյան պաշտոնյա, տակաւին շարունակում է նախկին բարքերը՝ շարաշահում է իր պաշտոնը, զբաղվում է կաշառակերութեամբ, կամայականորեն պաշտոնազրկում, անգամ բանտարկում է իրեն դուր չեկող անձանց և, ներգործելով դատավորների վրա, որոշել է տալիս իր ցանկացած վճիռը, որ Նասրեդ բեյը քաղաքային մեջլիսի ընտրութիւններ չի անցկացնում, պաշտոններում նշանակում է իր համախոհներին և այլն: Բողոքագրի վերջում նրանք պահանջում էին՝ վերջ դնել կուսակալի «ապօրինի արարքներուն» և կարծելով, թե հռչակված սահմանադրութիւնը նախատեսում է դեմոկրատական լայն վերակառուցումներ, պատրաստակամութիւն էին հայտնում կյանքի գնով պաշտպանել այն²²²: 1909 թ. հունիսի 5-ին ոտքի ելան Խարբերդի դասատուներն ու աշակերտները: Նրանց շարժման մասին դիտենք միայն, որ ծնողները սկզբում դատապարտեցին երեխաների վարքագիծը, իսկ հետո, երբ քաջատեղյակ դարձան անցքերին, կանգնեցին նրանց պաշտպանութեան դիրքերում²²³:

Սովորողների ելույթն ավելի ցայտուն արտահայտվեց Կեսարիայում, ուր ս. Կարապետ վանքի վարժարանի սաները 1911 թ. մարտի 11-ին դասադուլ հայտարարեցին և պահանջեցին դեմոկրատական իրավունքներ: Նրանք որոշել էին շարունակել դասադուլն այնքան ժամանակ, «մինչև որ զուհացով գտնեն»²²⁴: Կեսարիայի սովորողների

շարժումը տեղի մինչև մարտի 21-ը, բայց անհայտ է, թե ինչով վերջացավ:

Բիթլիսում 1910 թ. սկզբներին բնակիչները հավաքվելով կառավարչատուն, սպառնացին կուսակալին, որ եթե շարունակի իր բռնութիւններն ու կամայականութիւնները, ապա կձեռվի ու կվտարվի քաղաքից²²⁵: 1912 թ. հունիսին ըմբոստացան կաշեգործները: Կ. Պոլսի պատրիարքին հղած բողոքներում նշում էին, որ կառավարութիւնը փակելով գործատները, տնտեսապես բայքայում ու աղքատութեան է դատապարտում նրանց, որովհետև «բազմաթիվ կիսավարտ մոթիեր դուրս թափվելով պիտի փտին, և մենք ապրուստի միջոցներն պիտի զրկվինք»²²⁶:

Սվազում 1912 թ. հունիսին «Շարք» ընկերութեան գորգագործական ձեռնարկութիւնների բանվորները պահանջեցին վերացնել տնտեսական կեղեքումը, քաղաքական իրավազրկութիւնն ու սանձարձակ բռնութիւնները: Նրանց գործադուլը տեղի մի քանի օր: Գորգագործները նյութապես օգնում էին իրար և կուսակալի դիրքերը: Սակայն ներքին պիտատները, տեսնելով, որ նրանց միջոցները երկար չեն կապիտալիստները, տեսնելով, որ նրանց միջոցները երկար չեն կարող բավարարել, շրջեցին: Եվ բանվորները, չգտնելով ուրիշ ելք, հարկադրված եղան կրկին դիմել վերատեսչին, որ սա «գործադուլավորներին նորից իր գործարանի մեջ առնի»²²⁷:

Երզնկայում 1911 թ. գարնանը մանուսայագործները²²⁸ գործադուլ հայտարարեցին և պահանջեցին աշխատավարձի բարձրացում: Բայց կապիտալիստները նրանց մեջ պառակտում առաջացրին, բարձրացրին մի մասի աշխատավարձը և լիկվիդացրին շարժումը²²⁹: Երեք տարի հետո՝ 1914 թ. գարնանը երզնկացիները պայքարի դուրս եկան կառավարութեան հարկային հարստահարութեան դեմ: «Հորիզոնը» մարտի 26-ին հաղորդում էր, որ Երզնկայում պետական հարկերից հրաժարվելու պատճառով «անկարգութիւններ են տեղի ունեցել»²³⁰: Իսկ «Մշա-

²²⁰ Նույն տեղում, թ. 185:

²²¹ «Մշակ», 1914, № 64, մարտի 25:

²²² Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1909, № 3771, մարտի 5:

²²³ Տե՛ս «Աղատամարտ», 1909, № 12, հուլիսի 6:

²²⁴ «Մշակ», 1911, № 99, մայիսի 12:

²²⁵ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1910, № 4033, հունվարի 28:

²²⁶ «Բյուզանդիոն», 1912, № 4774, հուլիսի 9:

²²⁷ Ս. Սապահ-Գյալյան, նշված աշխ., էջ 332:

²²⁸ Մանուսան բամբակե զոլավոր կտոր է, որն իր անունն ստացել է Փոքր Ասիայի Մանիսա քաղաքից, որտեղ գլխավորապես գործվում էր (Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. III, Երևան, 1944, էջ 255):

²²⁹ Տե՛ս «Աղատամարտ», 1911, № 608, հուլիսի 21:

²³⁰ «Հորիզոն», 1914, № 65, մարտի 26:

կը» նշում էր, որ բնակիչները, բավարարություն չստանալով տեղական իշխանություններից, իրենց բողոքը հղել են մայրաքաղաք²³¹:

Ավանցում 1912 թ. օգոստոսի 5-ին բռնկվեց 250 բանվորների գործադուլ, որոնք պահանջում էին նյութական դրույթյան բարելավում և խիստ պատիժ նեոպաթի օրենքը խախտողներին (համաձայն այդ օրենքի, այն նախն էր շուտ բեռնավորվում, որը շուտ էր տեղ հասնում): Ականատես Ս. Հայկունին գրում էր. «նավարարները միաձայնությունամբ որոշում են մինչև վերջ տանել իրենց գործադուլը»²³²:

Բայազետում 1914 թ. մարտի 10-ին բնակիչները ըմբոստացան զորակոչի դեմ: Նրանք 400—500 հոգով հարձակվեցին կայմակամի, մութասարիֆի ու ոստիկանների վրա և ծեծեցին նրանց: Ալեկոծված ամբոխը զսպվեց զորամասերի օգնությամբ: Ձերբակալվեց 11 հոգի՝ որպես շարժման ղեկավարներ ու առավել ակտիվ մասնակիցներ, և փողոցներում նշանակվեցին պարեկներ²³³:

1909 թ. գարնանը Ակնի բնակիչները բողոքեցին աղաների վայրագությունների դեմ և պահանջեցին կուսակալից ստեղծել անձի ու գույքի ապահովություն: Բայց կուսակալը ձնշեց շարժումը և պատասխանատվության կանչեց կաղմակերպիչներին ու ակտիվ մասնակիցներին²³⁴:

Նույն թվականի ամռանը Քըզիի քրիստոնյաներն ու մահմեդականները ծառայան հացահատիկի սպեկուլյացիայի դեմ և պահանջեցին իջեցնել գները: Ականատեսներից մեկը գրում էր, որ եթե կառավարությունը չկանխի, ապա «մեծ-մեծ ցույցեր և խռչոք անտեղություններ անխուսափելի են: Վաշխառու մյուլթեզիմներ մեծագույն խոհեմություն ըրած պիտի ըլլան՝ տեղի տալով ժողովրդի արդար բողոքներուն»²³⁵:

Բաբերգում 1910 թ. փետրվարին հայերն ու թուրքերը փորձեցին վճռել կայմակամին ու նրա տեղակալներին, սակայն կուսակալը ձնշեց այդ ելույթը²³⁶:

1914 թ. Արճնշի քրիստոնյաներն ու մահմեդականները դիմագրավեցին կառավարության հարկային հարստահարության սաստկացմա-

նը: Բայց տեղական իշխանությունները ձնշեցին նրանց շարժումը, մասնակիցների մեջ պառակտում մտցնելով թուրքերի հարկերն իջեցնելու և հայերինը ավելի բարձրացնելու ձանապարհով²³⁷:

Որոշ դեպքերում Արևմտյան Հայաստանի մի քաղաքի բնակիչների ելույթը արձագանք ու պաշտպանություն էր գտնում մյուս քաղաքների բնակիչների կողմից: Այսպես, երբ 1912 թ. սեպտեմբերին Շարին կարահիսարի հայերը պահանջեցին թուրքական պառլամենտից պաշտոնադրվել ներքին գործերի մինիստր Դանիշ բեյին, Վանի, Ամասիայի, Բարերդի և այլ քաղաքների բնակիչները պաշտպանեցին նրանց պահանջը և, դիմելով պատրիարքարան, խնդիր դրեցին բարձրացնել այդ հարցը իթիլաֆական կառավարության առաջ²³⁸:

Անհրաժեշտ է նշել, որ բացի Արևմտյան Հայաստանից, թուրքական բռնությունների դեմ հանդես էին գալիս նաև կայսրության մյուս քաղաքների հայերը: Այդ տեսակետից աչքի էին ընկնում հատկապես կոստանդնուպոլսեցիները, որոնք օրգանապես կապված լինելով գավառի հետ, հաճախ ցույցեր էին կազմակերպում և պահանջում հայ բնակչության վիճակի բարելավում: Նրանց ցույցերը ակտիվ բնույթ ստացան հատկապես 1912 թ. ամռանն ու աշնանը, երբ իթիլաֆականների պետական հեղաշրջման հետևանքով երիտթուրքերի իշխանությունը տապալվեց: Մայրաքաղաքի հայերը սովորաբար դիմում էին պատրիարքարան և պահանջում, որ նա թուրքական կառավարության հետ գործուն բանակցություններ վարելու ձանապարհով հասնի իրենց պահանջների իրականացմանը: 1912 թ. օգոստոսի 25-ին «Մշակը» գրում էր, որ Կ. Պոլսի «ամեն թաղերեն հավարված խուռն բազմություն մը, մեծ մասամբ գավառացիներ բազկացած, եկած էր ազգային ժողովին նիստին ներկա ըլլալու և անկե պահանջելու համար, որ դարման տարվի գավառացի ազգայնոց դժբախտ վիճակին... ժողովրդային հուլման այս նշանը խաղաղ ցույցի մը հանգամանքը առավ, և կը հուսացվի, որ իր ազդեցությունը պիտի ունենա ապահովաբար օսմ. կառավարության վրա»²³⁹: Յուցարարների ձնշման տակ պատրիարքարանը դիմում է ներքին գործերի մինիստր Դանիշ բեյին, որը, սակայն, ցինիկաբար պատասխանում է, թե հարստահարությունները եթե չի նեխին, կառավարության կարիքը չէր զգացվի և առաջարկում է նման

²³¹ Տե՛ս «Մշակ», 1914, № 64, մարտի 25:
²³² «Աշխատանք», 1912, № 39—86, էջ 4:
²³³ Տե՛ս ՎՍՄԷ ԿՊՊԱ, ֆ. 71, գ. 149, թ. 28, ՌԱՔԱ, ֆ. ԿԿ. Պոլսի դեսպանությունը», գ. 1606, թ. 16, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1914, ց. 482, գ. 719, թ. 384:
²³⁴ Տե՛ս «Ազատամարտ», 1909, № 36, օգոստոսի 4:
²³⁵ «Ազատամարտ», 1909, № 57, օգոստոսի 28:
²³⁶ Տե՛ս ՍՄԷՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2000, գ. 7716, թ. 10:

²³⁷ Տե՛ս «Աշխատանք», 1914, № 20—166, էջ 4:
²³⁸ Տե՛ս «Մշակ», 1912, № 206, սեպտեմբերի 19:
²³⁹ «Մշակ», 1912, № 194, սեպտեմբերի 2:

խնդրով այլևս չանհանգստացնել իրեն²⁴⁰: Մինիստրի այդ պատասխանն ավելի է զայրացնում մայրաքաղաքի հայությանը, որը հանդես է գալիս նոր ցույցերով: Ուշագրավ է, որ Կ. Պոլսի հայերի այդ ցույցերը արձագանք են գտնում ոչ միայն Թուրքիայի հայաբնակ քաղաքներում, այլև արտասահմանում: 1912 թ. օգոստոսի 30-ին «Մշակը» գրում էր. «Արտասահմանի և զավառի հայերը ավելի սրտապնդող երևույթի մը ականատես ըրին դմեղ: Սոֆիայի և Ալեքսանդրիոյ, Զմյուռնիայի, Պարտիզակի, Օվաջըկի, Ռոտտոսոյի միտինգները պատրիարքարանին դիմումներուն մեծապես ուժ կուտային և կը միտեին ապացուցանելու, թե պատրիարքարանին աղմուկը արվեստական չէր, այլ բուն ժողովրդային պահանջման հետեանը»²⁴¹:

Այդ զանգվածային բողոքներից հետո իթիլաֆիական վարչապետ Ղազի Մուխթար փաշայի առաջարկությամբ ներքին գործերի մինիստրը, Վանի, Բաղեշի, Խարբերդի, Կեսարիայի, Նիկոմիդիայի և այլ նահանգների կուսակալների մասնակցությամբ, 1912 թ. սեպտեմբերին հրավիրեց խորհրդակցություն, ուր որոշվեց լուծել հայերի հողային հարցը ոչ թե դատական, այլ վարչական եղանակով²⁴²: Դա, իհարկե, նոր չէր, այլ հին որոշման կրկնություն, որը, ունենալով սոսկ զեմագոզիկ նշանակություն, չիրագործվեց կյանքում:

Այդպիսով, Արևմտյան Հայաստանի քաղաքների աշխատավորները, պայքարելով հիմնականում թուրքական կառավարության ազդակին ու սոցիալական ճնշումների դեմ, որոշ շափով հանդես էին գալիս նաև ընդդեմ կապիտալիստական շահագործման ու վաշխատուական կեղեքումների: Մի շարք տեղերում այդ շարժումները ստանում էին ինտերնացիոնալ բնույթ, ընդգրկելով տարբեր ազգությունների աշխատավոր զանգվածներին: Սակայն դրանք մասնակի երևույթներ էին: Որպես կանոն արևմտահայ քաղաքային բնակչության պայքարը մնում էր մեկուսի, բռնկվում էր տարերայնորեն և, հասնելով որոշ հաջողությունների, սովորաբար ավարտվում էր պարտությունով:

5. ԳՅՈՒՂԱՑԻՍԿԱՆ ՇԱՐՃՈՒՄՆԵՐԸ

Նրիտթուրքական կարգերի դեմ ըմբոստացավ նաև արևմտահայ բազմահազար գյուղացիությունը: Նրա պայքարն արտահայտվեց ամեն

նատարբեր ձևերով՝ բողոքներով ու զանգատներով, հարկերից հրաժարվելով ու խուսափելով, ակտիվ ընդվզումներով ու ելույթներով: Դրանցից ամենատարածվածը բողոքներն ու զանգատներն էին, որոնք աճում էին տարեցտարի և ընդունում ավելի մասսայական բնույթ: 1910 թ. «Բյուզանդիոնը» նշում էր, որ ժողովրդական արդար բողոքները «հետզհետե սկսած են ծայր տալ արդեն երկու տարի է լինել ամենուրեք»²⁴³: «Մշակը» 1912 թ. գրում էր, որ մինչև 1910 թ. միայն հողային հարցի մասին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը ստացել է 7000 խնդրագիր, 1911 թ. ստացավ ևս 3000 խնդրագիր. այժմ «այդ թիվը գնալով աճում է»²⁴⁴:

Այդ բողոքներում գյուղացիները պատմում էին իրենց դառն անցյալի ու ոչ երջանիկ ներկայի մասին և առաջարկում բարելավել իրենց դրույթունը: Օրինակ, Բիթլիսի զավառի գյուղացիները 1908 թ. սեպտեմբերի կեսերին երիտթուրքական կոմիտեին հղած իրենց բողոքագրում պահանջում էին ոչնչացնել մարաբայությունն ու սալաֆությունը, վերագործնել սուլթան Աբդուլ Համիդի տիրապետության տարիներին իրենցից բռնագրաված հողերը, պետական միջոցներից գյուղացիներին սերմացու տալ առանց տոկոսների, դադարեցնել հարկերի հավաքումը և թահսիլդարներին հտ կանչել գյուղերից, ոչնչացնել ապուրները, բացել արդյունաբերական ձեռնարկություններ և այդ նախապահով կանխել հայերի տարազնացությունը, «բացառիկ օրենքով պատժել Ղասթմբեզը, Բիզա բեզը, շեյխ Սեիդ, Քեոռ Հյուսիսի փաշաները և նման ավազակները», անհապաղ հանձնաժողով ուղարկել և լուծել հողային հարցը, «տալ վիլայեթներին կարուկ հրահանգներ՝ բացառիկ օրենքով ավազակները, հափշտակիչները, կողոպտիչները, մարդասպանները պատժելու, գրաված թալանը, հողերը հտ դարձնելու, քանի որ դատարանները անկարող են, անկանոն, և ժողովրդի զանգատները մնում են միշտ առանց հետևանքի»²⁴⁵: Դրանք, ըստ էության, հեղափոխական նշանակություն ունեցող պահանջներ էին:

Գյուղացիական շարժումները ավել կամ պակաս շափով տարածված էին Արևմտյան Հայաստանի համարյա բոլոր զավառներում: Խուսանք դրանց մասին առանձին-առանձին:

Մուշի զավառում հեղափոխությունից անմիջապես հետո վերա-

²⁴³ «Բյուզանդիոն», 1910, № 4226, սեպտեմբերի 19:

²⁴⁴ «Մշակ», 1912, № 96, մայիսի 8:

²⁴⁵ «Գործ», 1908, № 28, հոկտեմբերի 14:

²⁴⁰ Տե՛ս «Մշակ», 1912, № 197, սեպտեմբերի 6:

²⁴¹ «Մշակ», 1912, № 200, օգոստոսի 30:

²⁴² Տե՛ս «Մշակ», 1912, № 205, սեպտեմբերի 16:

նիսի 14-ին վերստին հարձակվեցին, սակայն դարձյալ նահանջեցին: Տեսնելով, որ չեն կարողանում կոտրել գյուղացիների դիմադրությունը, նրանք փորձեցին ներխուժել Ուրանց՝ բանակցություններ վարելու պատրվակով, բայց դրանից էլ ոչինչ չստացվեց: Հունիսի 15-ին նրանք անցան նոր հարձակման, սակայն ուրանցիները ոչ միայն ետ շարժեցին, այլև սպանեցին նրանց. «Այսպես կը մեռնին հայր ու որդի, որոնք տարիներով պատուհաս դարձած էին Կարճկանի և Խիզանի գավառներու անպաշտպան հայությունը», — գրում էր Մալխասը²⁶⁸: Տեսնելով իրենց ցեղապետների անփառունակ վախճանը, 1913 թ. հունիսի 20-ին բրդերը ետ քաշվեցին: Ուրանցը պահպանեց իր անկախությունը մինչև մեծ եղեռնը:

Նշանավոր էր Կարճկանի գյուղացիների պայքարը հայտնի ոճրագործ Մուսա բեյի դեմ: Դեռ 90-ական թվականներին այս հրեշք բազմաթիվ հայկական գյուղեր ավերեց, իսկ 1908 թ. հեղափոխությունից հետո, շարունակելով իր եղեռնագործությունները, 25 հայի զրկեց կյանքից: Հովանավորվելով թուրքական պաշտոնյաների կողմից, նա մնաց անպատիժ և զանազան շահատակություններով կուտակեց մեծ հարստություն: Կարճկանի բնակիչները պահանջեցին իշխանություններից պատժել ոճրագործին: Չստանալով պատասխան, 1913 թ. օգոստոսի 13-ին իրենք սպանեցին նրան²⁶⁹: Իշխանությունները փնտրեցին վրիժառուներին և Գոմս ու Օղվանց գյուղերի մոտ ավելի քան երկու օր կռվելով նրանց հետ, չկարողացան գերել ու իրենց զայրույթը թափեցին խաղաղ բնակիչների վրա²⁷⁰: Նրանք զինվորներով հեղձեցին գավառի հայկական գյուղերը և ձերբակալելով 21 հոգու, բանտ ուղարկեցին:

Կարճկանի գյուղացիական շարժումներից հիշարժան է Փիկանց գյուղի հայերի ելույթը: Հեղափոխությունից հետո նրանք Յաղուր աղայից փորձեցին ետ ստանալ իրենց հողերը, սակայն արդյունքի չհասնելով, 1911 թ. մեկնեցին Վան և պահանջեցին թուրքական պաշտոնյաների միջամտությունը: «Աշխատանքը» գրում էր. «Ամբողջ գյուղա-

²⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 162, Ուրանցի ղեկավարի մասին տե՛ս նաև «Մշակ», 1913, № 136, հունիսի 23, № 147, հուլիսի 7, 1914, № 148, «Բյուզանդիոն», 1913, № 5080, 5088, «Դրոշակ», 1914, № 1, 4, 5:

²⁶⁹ Տե՛ս «Դրոշակ», 1914, № 1, էջ 6:

²⁷⁰ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1913, № 5125, սեպտեմբերի 2:

ցիներն իրենց տուն ու տեղով, տեղս թափված են 8—10 օրն ի վեր»²⁷¹: Յավոթ չգիտենք, թե ինչով վերջացավ գյուղացիների պայքարը:

1909 թ. դեկտեմբերի 11-ին Հաջի Հասան աղան, երբ փորձեց բռնագրավել Արճեշի Հասպիսնակ գյուղի հողերը, հանդիպեց գյուղացիների համառ դիմադրությանը: Նրանք ոչ միայն կարողացան պահել իրենց հողերը, այլև ստիպեցին թուրքական պաշտոնյաներին ձերբակալել մի քանի հանցագործ բրդերի²⁷²: Սուր բնույթ բնորոնեց նաև գավառի Զեկերեկ գյուղի բնակիչների ելույթը: 1912 թ. հունիսի 4-ին նրանք կռվի դուրս եկան իրենց անասունները հափշտակող բրդական ցեղապետների դեմ և վճռեցին նրանց գյուղի սահմաններից²⁷³:

Ադիլջևազում կամ Ալջավազում գյուղացիները ծառացան տիրահոշակ Քյոռ Հյուսեին փաշայի դեմ, որը համիդյան տիրապետության տարիներին բռնագրավել էր նրանց հողերը: 1908 թ. սահմանագրուտարիներին բռնագրավել էր նրանց հողերը: 1908 թ. սահմանագրուտարից հետո գյուղացիական բազմաթիվ խմբեր գնացին Վան, բողոքությունից հետո գյուղացիական բազմաթիվ խմբեր իրենց հողերը: Միաժամաբեցին իշխանություններին և պահանջեցին իրենց հողերը: Միաժամանակ նրանք կուսակալին ներկայացրին Հյուսեին փաշայի կատարած նաև նրանք կուսակալին ներկայացրին Հյուսեին փաշայի կատարած բազմաթիվ ոճրագործությունների ցուցակը: 1909 թ. փետրվարի 16-ին «Բյուզանդիոնը» գրում էր. «Բողոքագիրներ տրվեցան ուղղակի դատարանին, ամբաստանելով Հյուսեին փաշան տասնե ավելի մարդասպանության, բազմաթիվ թալաններու և հափշտակությանց և մեծագումար նույնի, բազմաթիվ թալաններու և հափշտակությանց և մեծագումար նույնի, արմտյաց, անասուններու, ինչպես նաև հողերու բռնի յուրացման խնդիրներու մեջ: Հետզհետե ուրիշ բողոքներ ալ կհասնին Վանա ու Կարնո նահանգներուն զանազան գավառակներու հայ, թուրք և քյուրդ բնակիչներեն, որոնց նախնական քննությունը սկսված է ու քյուրդ բնակիչներեն, որոնց նախնական քննությունը գյուղացիների հարցաքննիչ դատավորին առաջ»²⁷⁴: Երիտթուրքերը գյուղացիների հանդեպ թողնեցին ճնշման տակ, ինչպես ասվեց, ձերբակալեցին Քյոռ Հյուսեին փաշային, սակայն կարճ ժամանակից հետո վերստին ազատ արձակեցին²⁷⁵: Իշխանությունների այդ վարքագիծը ցուցանում էր, որ հայերը չէին կարողանում պահպանել իրենց հողերը: Աչբի ընդունվեց գյուղացիներին, և նրանք շարունակեցին պայքարը:

²⁷¹ «Աշխատանք», 1911, № 23, էջ 14:

²⁷² Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1909, № 3998, դեկտեմբերի 16:

²⁷³ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1912, № 4757, հունիսի 19:

²⁷⁴ «Բյուզանդիոն», 1909, № 3787, մարտի 24:

²⁷⁵ «Աշխատանքը» այդ առթիվ գրում էր, որ Ադիլջևազի գյուղացիները Հյուսեին փաշայի վրա 270 բողոքագիր ուղարկեցին և մերկայացրին նրա գազանային արարքները, որայց ինչ օգուտ... հազիվ երկու ամիս բանտարկվել է հետո անպարտ արձակվեցավ», («Աշխատանք», 1911, № 33, էջ 3):

ազգային ու սոցիալական հարստահարումների դեմ: Մի շարք տեղերում հայդուկները կարողացան պաշտպանել գյուղացիների անձն ու գույքը և, ահաբեկելով հարստահարիչներին, լուծել նրանց վրեժը:

6. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՀՈՒՋՈՒՄՆԵՐԸ

Երիտթուրքերի կառավարման տարիներին տիրապետող կարգերի ու անտանելի բռնությունների դեմ ըմբոստացան նաև հայ զինվորները: Զորակոչելով ծառայության, իթթիհատական կառավարությունը ազդարարում էր, թե կայսրության բոլոր ալլազգի քաղաքացիները, այդ թվում նաև հայերը, պետք է օգտվեին այն իրավունքներից, ինչ թուրքերը: Բայց երիտթուրքական ռազմական իշխանությունները, ղեկավարվելով կառավարության շովինիստական, հատկապես հակահայկական քաղաքականությամբ, հայ երիտասարդներին դրեցին ավելի ծանր կացության մեջ, քան թուրքերին: Նրանք հայերին արհամարհում էին ու ստորադասում որպես գյավուրներ, ենթարկում ծաղրածանակի և անհամատեղելի համարում, որ երեկվա ստրկական վիճակում գտնվող ռայան այսօր մահմեդականների ու հատկապես թուրքերի հետ հավասար զենք կրեն և համարվեն օսմանյան Թուրքիայի լիիրավ ռազմիկներ: Իթթիհատական ռազմական իշխանությունները հայ զինվորներին ավելի վատ էին կերակրում ու հանդերձավորում: Սպաները վիրավորում էին նրանց ազգային ու կրոնական զգացմունքները, հարկադրում կատարել ամենածանր ու ստորացուցիչ աշխատանքներ, իսկ առարկելու կամ շենթարկվելու դեպքում ծեծում ու բանտարկում էին: Ականատեսը նշում էր, որ թուրք սպաները հայ զինվորներին անդադար քշում էին դավառից-զավառ, «առանց զգեստի, առանց կոշիկի, նույնիսկ առանց բավականաչափ սնունդի, իսկ սրանց փոխարեն ծեծ ու առատ հիշոցներ, հայհոյանքներ այդ «գյավուրների» հասցեին»³⁴⁰: Հայ զինվորները այս մարմնական տանջանքների վրա հաճախ ավելանում էին հոգեկան ծանր ապրումներ, երբ լսում էին, որ քրդական կամ թուրքական հրոսակները ավերել են իրենց տունն ու տեղը, տարել ունեցվածքը, արատավորել պատիվը:

Օսմանյան զորանոցներում տիրող հակասանիտարական պայմանների պատճառով հաճախ տարածվում էին զանազան տարափոխիկ ու ծանր հիվանդություններ, որոնք գերեզման էին տանում բազմաթիվ

³⁴⁰ «Մշակ», 1911, № 271, դեկտեմբերի 8:

երիտասարդներին: 1913 թ. մոլեզնոզ տիֆի հետևանքով զարնանը միայն Մուշում մահացան 340, իսկ աշնանը Վանում՝ 1000 հայ զինվորներ³⁴¹: Մահվան դեպքերը մեծ էին հատկապես Միջագետքում ու արաբական երկրներում, ուր կլիմայական պայմանները նպաստում էին համա-ճարակների տարածմանը: Հիվանդները մատնված էին անուշադրության և նույնիսկ մեռնելուց հետո օրերով մնում էին աննկատ:

Հայերը, շտանելով այդ դժնդակ պայմանները, սկսեցին խուսափել բանակից: Ոմանք ազատվում էին զորակոչից փողի օգնությամբ: Կառավարությունը այդ խրախուսում էր, քանի որ ստանում էր զգալի կամուրաներ: 1910 թ. սեպտեմբերի 15-ին էրզրումի ռուսական զլխավոր հյուպատոս Շտրիտտերը նշում էր, որ թուրքական իշխանությունները չեն առարկում, եթե հայերը փրկագնով ազատվեն զինվորական ծառայությունից, որովհետև վաստակում են յուրաքանչյուր զինվորից 50 լիրա: Միայն մեկ շաբաթվա ընթացքում էրզրումի պետական գան-ճարանը այդ ճանապարհով մուտք արեց 1500 լիրա³⁴²:

Հայ երիտասարդների մի մասն էլ, շքանկանալով ծառայել օսմանյան բանակում, հեռանում էր այլ շրջաններ կամ մեկնում արտասահման: Թե որքան մեծ էր սրանց թիվը, կարելի է դատել հետևյալ տրվման: 1913 թ. կառավարությունը էրզրումի սանջակից պահանջեց յալներից. 1913 թ. կառավարությունը էրզրումի սանջակից պահանջեց 80 հոգի, 800-ից ավելի զինվոր, բայց կարողացավ հավաքել միայն 80 հոգի, 10 տոկոս³⁴³: Իսկ ծառայողները հաճախ լքում էին թուրքական կամ 10 տոկոս, արհամարհելով փախստականների համար սահ-բանակն ու փախչում, արհամարհելով փախստականների համար սահ-բանակն ու փախչում, արհամարհելով դրանք բանակի սարսափելի մանված պատիժները կամ գերադասելով դրանք բանակի տիրապետող բռնու-պայմաններից: Նրանք միտինգներ էին գումարում տիրապետող բռնու-յալմանների ու կամայականությունների դեմ, պահանջում ապրելակերպի թյունների ու կամայականությունների դեմ, պահանջում ապրելակերպի բարելավում, զավառներում հարազատների նկատմամբ գործադրած վայրագությունների վերացում, հղում էին իրենց բողոքները մայրավայրագությունների վերացում, հղում էին իրենց բողոքները մայրա-քաղաք, սպառնալով, որ հարցերի բացասական լուծման դեպքում որո-շել են «զցիլ զենքը»³⁴⁴:

Արևմտահայ ինչպես քաղաքի ու գյուղի աշխատավորների, այն-պես էլ զինվորների ընդվզումները բռնկվում էին տարերայնորեն, պես էլ զինվորների ընդվզումները բռնկվում էին տարերայնորեն,

³⁴¹ Տե՛ս Ռ.Ս.Ս., ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1913, ց. 482, գ. 719, թ. 369—370: «Մշակ», 1913, № 173:

³⁴² Տե՛ս նույն տեղում, 1910, ց. 482, գ. 1646, թ. 20:

³⁴³ Տե՛ս «Մշակ», 1912, № 89:

³⁴⁴ Տե՛ս «Մշակ», 1912, № 288, դեկտեմբերի 26:

ճրկրագործները: Կառավարական օրենքները, հրամանագրերը, որոշումները և պաշտոնական այլ գրույթները ժողովրդականացվելու էին թուրքերեն, հայերեն ու քրդերեն, իսկ բնակիչների խնդրագրերը, դիմումներն ու գանգատները գրվելու էին նրանց ցանկացած լեզվով: Դատարաններում քաղաքացիները կարող էին հանդես գալ իրենց մայրենի լեզուներով, սակայն որոշումները կազմվելու էին թուրքերեն ու թարգմանվելու կողմերի ազգային լեզուներով:

Մարզի յուրաքանչյուր ժողովուրդ կարող էր իր միջոցներով բացել մասնավոր դպրոցների՝ ինչ վերաբերում էր համիրդյան բռնությունների տարիներին համալսարանի հոգեբան, ապա նախագիծը գտնում էր, որ պետք է գեներալ-նահանգապետների ղլխավորությամբ կազմել հատուկ հանձնաժողով, քննել հարցը, վերադարձնել հոգեբար իրենց նախկին տերերին կամ պարտադրել բռնագրավողներին՝ փոխարենը հատուցել դրամով ու այլ արժեքով:

Մանդիլտամի նախագիծը պահպանում էր արևմտահայության 1863 թ. Ազգային սահմանադրությունը, արգելում էր մարզի տերիտորիայում մուհաջիրների բնակեցումը, ենթադրում էր հատուկ կանոնների մշակում՝ Հայկական մարզից դուրս, բայց թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայ բնակչության կացության բարելավման վերաբերյալ (հատկապես Կիլիկիայի) և, վերջապես, հայտարարում էր, թե տերությունները կհետևեն որոշումների կենսագործմանը³⁷¹:

Մանդիլտամի այս նախագիծը իթիլաֆականների նախագծի համեմատությամբ դրական էր, քանի որ ինչ-որ շափով երաշխիք էր ստեղծում թուրքական բռնությունների ու կամայականությունների սահմանափակման ու հայերի ազգային կյանքի զարգացման համար:

Իթիլահատի պարագլուխները փորձեցին արտամղել ռուսական նախագիծը դիվանագիտական քննարկումներից և 1913 թ. հունիսին ներկայացրին իրենցը, որի մեջ խոսում էին կայսրության ընդհանուր բարենորոգումների մասին, կանգ չառնելով հատկապես Արևմտյան Հայաստանի վրա: Նրանք երկիրը բաժանում էին վեց սեկտորների, իսկ Հայաստանը, կամ, ինչպես իրենք էին անվանում, արևելյան վիլայեթները՝ «երկու սեկտորի՝ առանց սրանց սահմանների որոշման»³⁷²: Յուրաքանչյուր սեկտորի ղլխի կանգնում էր եվրոպացի ընդհանուր

վերատեսուչը՝ թուրք օգնականով, որոնք նշանակվում էին Թուրքիայի մինիստրների խորհրդի կողմից՝ սուլթանի հաստատումով և առանց մեծ պետությունների համաձայնության:

Վերատեսուչներին իրավունք էր վերապահվում կառավարությանը ներկայացնել նախագծեր տեղական օրենքների փոփոխման, հարկահանության ընթացքի, ժանդարմերիայի գործունեության և այլ հարցերի մասին, իսկ պաշտոնյաներին ազատելը թողնվում էր թուրքական կենտրոնական իշխանությանը կամ կուսակալներին³⁷³:

Երիտթուրքերի նախագիծում խոսք չկար Հայաստանի մասին, ընդհակառակը՝ այդ անունը շեղծելու համար, ինչպես նշում էր Կ. Պոլսի ֆրանսիական գործերի հավատարմատարը 1913 թ. հուլիսի 6-ին, «Բարձր Դուռը մինչև իսկ վարչական շրջանների աղյուսակում մեկը մյուսից անջատել է արևելյան վիլայեթները և բաժանել երրորդ շրջանի (Էրզրումի, Սըլվադի, Տրապիզոնի, Զանիկի սանջակների կամ Սասունի վիլայեթներ) և հինգերորդ շրջանի (Բիթլիսի, Դիարբեքրի, Մամուրեթ-ու-Ալիդի, Վանի վիլայեթներ) միջև: Նա շորրորդի մեջ գրել է Բյուրուքի, Հալեպի, Դամասկոսի, Ուրֆայի սանջակների, Զորի և Երուսաղեմի վիլայեթները»³⁷⁴: Ինչ խոսք, որ երիտթուրքերի նախագիծը բխում էր իրենց շովինիստական քաղաքականությունից և ոտնատակ էր տալիս հայ բնակչության կենսական շահերը:

1913 թ. հունիսի 3-ից Կ. Պոլսում մեծ տերությունների դեսպանները քննության առան ռուսական նախագիծը, որի ժամանակ անգլիական ու ֆրանսիական ներկայացուցիչները բավարարվեցին մասնակի փոփոխություններով ու շտկումներով, իսկ գերմանական, ավստրո-հունգարական ու իտալական դեսպանները բռնեցին ժխտողական դիրք և պահանջեցին ռուսականի փոխարեն հիմք ընդունել թուրքականը: Գուլկեիչը, հետագայում անդրադառնալով այդ քննարկմանը, գրում էր. «Թուրքական շահերի պաշտպանության հարցում առանձնապես աչքի ընկավ գերմանական ներկայացուցիչը և եթե կրկնեց ենթ-ֆեոդի հանձնաժողովի արձանագրությունները լույս ընծայվեին, այն ժամանակ հայերն ահնհայտ կերպով կժանոթանային գերմանացիների իսկական զգացմունքների հետ, որոնք աշխատել են միաժամանակ գրավել հայերին իրենց շողորթող խոստումներով»³⁷⁵:

373 Տե՛ս նույն տեղում:

374 Նույն տեղում, էջ 249:

375 Նույն տեղում, էջ 344:

371 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61—69:

372 «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության... փաստաթղթերում», էջ 242:

Տեական վիճաբանություններից հետո ուսական ու գերմանական դեսպանները 1913 թ. սեպտեմբերին եկան, վերջապես, հետևյալ համաձայնություն: Արևելյան Անատոլիայում կազմվում են երկու սեկտորներ, որոնցից մեկի մեջ մտնում են էրզրումի, Տրապիզոնի և Սըվազի, իսկ մյուսի մեջ՝ Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Դիարբեքի վիլայեթները: Նրանք կառավարվում են ընդհանուր վերատեսուչների կողմից, որոնց Բարձրագույն Դուան պահանջով տալիս են տերությունները: Վերատեսուչները կարող են հարց բարձրացնել պաշտոնյաների նշանակման կամ ազատման մասին, իսկ Բ. Դուռը ընդառաջում կամ մերժում է նրանց առաջարկությունները: Յուրաքանչյուր սեկտորում պաշտոնյաները նշանակվում են հավասար թվով մահմեդականներից ու քրիստոնյաներից և այդ նույն սկզբունքով բնակչության կողմից ընտրվում են ժողովներ: Թուրքական կառավարության կողմից սահմանված բարենորոգումներն իրագործում են մեծ տերությունները՝ Կ. Պոլսի իրենց դեսպանների և տեղական հյուպատոսների միջոցով: Այդ տերությունները միաժամանակ կարող են մշակել երկու սեկտորների համար այլ բարենորոգումներ³⁷⁶:

Այս նախագիծը 1913 թ. սեպտեմբերի 24-ին ընդունվեց նաև Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի կողմից ու հանձնվեց մեծ վեղիրին: Չնայած այդ նախագիծը ուսականի համեմատությամբ մեծ քայլ էր դեպի ետ, քանի որ պահպանում էր Թուրքիայի իրական իշխանությունը Արևմտյան Հայաստանում և համարյա բացառում լուրջ ձեռնարկումները, այնուամենայնիվ երիտթուրքերը ձգտում էին չլիրառել այն: Այդ նպատակով մի կողմից նրանք դիմեցին գործնական որոշ քայլերի՝ համոզելու համար միջազգային շրջաններին, թե արդեն բարելավվում է հայերի դրությունը Արևմտյան Հայաստանում, ինչ-որ չափով սահմանափակեցին ավազակությունը, հետապնդեցին ու սպանեցին տասնամյակներ շարունակ հայերին կոտորող ու թալանող քրդական որոշ աղաների (Շաքիր աղային, Միր Մհերին և այլոց), մի քանի տեղերում վերցրին քրդերի բռնազրաված հայկական հողերն ու վերադարձրին նախկին տերերին³⁷⁷:

³⁷⁶ Տե՛ս «Сборник дипломатических документов...» стр. 93—94.

³⁷⁷ Օգտագործելով այդ հանգամանքը, թուրքական պաշտոնյաները սկսեցին հայտաբարել, թե արևելյան նահանգներում հողային հարցն արդեն լուծված է: Այսպես, Վանի կռակալ Քահսիմ բեյը 1913 թ. աշնանը հրապարակորեն հայտարարեց. «Վանի նահանգի մեջ հողային խնդիր չէ մնացած գրեթե, բացի Հեքյարիի մեջ եղած աննշան խնդիրները»: Դա պարզապես անհեթեթություն էր: Եվ պատահական չէ, որ Քահսիմ բե-

Երիտթուրքերը, մյուս կողմից, ձգտում էին ավելի սեղմել տերությունների հայկական բարենորոգումների նախագիծը: Այդ առթիվ 1913 թ. հոկտեմբերի 16-ին (29-ին) Գիրսը գրում էր Սազոնովին. «Դուռը չի կարող ընդունել եվրոպայի մասնակցությունն ընդհանուր վերատեսուչի նշանակման հարցում: Նա համաձայնվում էր միայն ընդունել եվրոպական խորհրդականներին տասը տարվա ժամանակամիջոցում, մի պայմանով, որ Դուռն առաջարկության խնդրով դիմի ոչ թե բոլոր մեծ պետություններին, այլ նրանցից որևէ մեկին... Առհասարակ մեծ վեղիրն այժմ ավելի պակաս զիջողություն է ցույց տալիս, քան մեր բանակցությունների սկզբում: Գուցե նա անձամբ ավելի զիջողաբար վարվեր, եթե ենթակա շլիներ երիտասարդ թուրքերի կարինտի խիստ հսկողությանը, որը գործում է իր ղեկավարների շովինիստական զգացումների ազդեցության տակ»³⁷⁸:

Ռուսական դեսպանն այնուհետև շարունակում էր. «Ընդհանրապես վերցրած, երիտասարդ թուրքերն աշխատում են թաղել հայկական հարցը, համարելով այն Թուրքիայի ներկա դրության համար ամենավտանգավոր հարցերից մեկը և երկյուղելով, որ հայերին արած ամեն մի զիջողություն կարող է առաջ բերել արաբների համապատասխան պահանջը»³⁷⁹:

Վի այդ հայտարարությունը առաջ բերեց բուռն ցասում ու զայրույթ: Մի շարք իրազեկներ հարկ համարեցին մամուլում անդրադառնալ կուսակալի այդ հայտարարությանը և հերքել այն: «Բյուզանդիոնի» թղթակիցը գրում էր. «Վանա նահանգի մեջ ուրիշ հողային խնդիր մնացած չէ ըսելը հողային խնդրոյ անգետ ըլլալ կնշանակե... հողային խնդիրը մակերևութային տնօրինությունով լուծված չի կրնար համարվի... գրավված են բազմաթիվ հողեր մանավանդ Կարճկանի շրջանում: Նորտուզի, Աղբակի, Արճեշի, Խոշապի մաթիվ հողեր հայ գյուղերը գաղթած և անոնց հողերը նույն շրջաններու քյուրտ պեյերուն բազմաթիվ հայ գյուղերը գաղթած և անոնց հողերը նույն շրջաններու քյուրտ պեյերուն և աղաներուն կողմն գրավված են. ասոնք ե՞րբ արդյոք վերադարձվեցան իրենց տերերուն. ոչ, հողային խնդիրը դեռ շատ հեռու է լուծված ըլլալի և թող ներողամիտ ըլլա Քահսիմ բեյը, երբ բանք, որ ինքը հողային խնդիրը նույնիսկ դեռ չէ կրցած լիովին «ուսումնասիրել» («Բյուզանդիոն», 1913, № 3218):

«Հորիզոնի» թղթակիցը մեջ բերելով կուսակալի վերոհիշյալ հայտարարության բովանդակությունը, բացականչում էր. «Ահա կառավարության ներկայացուցիչի մը ափաշ-թարա տղիտություն կամ ավելի ճիշտ ստախոսություն... Վասպուրականը իր ամբողջությամբ հողային հրատապ խնդրով կը տապալակի, Արճեշը, Ալճավազ՝ իրենց կարգին, Մոկա, Կարճկան՝ իրենց կարգին, Թիմար, Բերկրի՝ իրենց կարգին, Սարա, Խոշապ և Նորդուզ՝ իրենց կարգին, իսկ Հեքյարիին ալ՝ իր կարգին, ամեն տեղ կան ու կը մնան հողային այս անլուծելի ու կնճոտ խնդիրներ և անոնց երեսն քանի-քանի օջախներ քանդված ու ցիր ու ցան եղած են» («Հորիզոն», 1913, № 284, դեկտեմբերի 19):

³⁷⁸ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության... փաստաթղթերում», էջ 284:
³⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 285:

Երբ իթթիհատի պարագլուխները շարունակեցին սակարկությունները, 1913 թ. նոյեմբերի 9-ին Սազոնովը պատասխանեց Պետերբուրգի թուրքական դեսպան Քուրխան փաշային. «...Այժմ մենք հասել ենք մեր զիջողության գագաթնակետին և այլևս նոր զիջումներ չենք անելու»³⁸⁰: Ապա ցուցում տվեց Կ. Պոլսի իր դեսպանին. «Բարեհաճեցեք Ձեր բացատրությունների ժամանակ հայտնել մեծ վեղիրին նույնը, ինչ որ ես ասացի դեսպանին, ավելացնելով, որ մեր առաջարկությունների ընդունման ուշացումը կստեղծի Քուրբիայի համար մի դրություն, որը կսպառնա նրան լուրջ հետևանքներով: Եթե հայերը կորցնեն իրենց դրության բարելավման հույսը, այն ժամանակ նրանք ստիպված կլինեն դիմելու ծայրահեղ միջոցների, իսկ մենք բազմիցս նախազգուշացրել ենք Քուրբիային, որ դեպի այդպիսի մի դրության անտարբեր մնալ չենք կարող»³⁸¹:

Բայց իթթիհատը շարունակում էր լարախաղել: 1913 թ. նոյեմբերի կեսերին նա կազմեց մի հանձնաժողով, որի վրա պարտականություն դրեց ուսումնասիրել հայկական հարցը³⁸²: Այդ նույն թվականի դեկտեմբերին առաջադրեց այնպիսի պայմաններ, որոնք չէին կարող ընդունվել տերությունների, մասնավորապես Ռուսաստանի կողմից: Բարձր Դուռը, օրինակ, պահանջում էր, որ տերությունները հայկական սեկտորների կառավարման համար տան ոչ թե ընդհանուր վերատեսուչներ, այլ խորհրդատուներ³⁸³. սա ըստ էության նշանակում էր տերությունների ներկայացուցիչների դիմազրկում, նրանց ահաբեկման միջամտության չեղարացում: 1914 թ. հունվարին Քուրբիայի մինիստրների խորհուրդը հրաժարվեց ընդունել մահմեդականների ու քրիստոնյաների թվական հավասարությունը ընտրական ժողովներում³⁸⁴ և այլն: Վերջապես, 1914 թ. հունվարի 14-ին Սազոնովը առաջարկեց Պետերբուրգի թուրքական գործերի հավատարմատար Ֆահրեդդին բեյին՝ «ժամանակն է վերջ տալ հայկական բարենորոգումներին և խուսափել տարածայնություններ ու ձգձգումներ առաջ բերելուց...»³⁸⁵: Եվ թուրքական կառավարությունը ստիպված եղավ ընդունել Ռուսաստանի

380 Նույն տեղում, էջ 297:

381 Նույն տեղում:

382 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 302:

383 Նույն տեղում, էջ 307:

384 Նույն տեղում, էջ 317:

385 Նույն տեղում, էջ 330:

արտաքին գործերի մինիստրի պահանջը: Հունվարի 26-ին Գուլկեիշը հաղորդեց Սազոնովին, որ ինքն ու մեծ վեղիրն արգեն ստորագրեցին հայկական բարենորոգումների համաձայնագիրը: Այդ համաձայնագրի բովանդակությունը հետևյալն էր.

Արևմտյան Հայաստանը բաժանվում էր երկու սեկտորների. մեկը ընդգրկում էր Վանի, Բիթլիսի, Խարբեղի և Դիարբեքի, իսկ մյուսը՝ Էրզրումի, Տրապիզոնի և Սըվազի վիլայեթները: Այդ սեկտորների կառավարման համար մեծ տերությունները բարձրագույն դասն պահանջով տալիս են ընդհանուր վերատեսուչներ կամ գեներալ ինսպեկտորներ, որոնք նշանակվում են 10 տարի ժամանակով, հսկում իրենց սեկտորների պաշտոնակալության, դատարանների, ոստիկանության և ժանդարմերիայի գործունեությունը և անհրաժեշտության դեպքում օգտագործում իրենց իրավասության տակ գտնվող տերիտորիաների ռազմական միավորումները: Ընդհանուր վերատեսուչները իրավունք ունեն պաշտոնազրկել իրենց շարդարացնող անձանց, դատի տալ հանցագործներին, փոփոխել ստորին պաշտոնյաներին, հարց հարուցել կառավարության առաջ բարձրաստիճանի պաշտոնյաներին ազատելու կամ փոխելու մասին և այլն: «Հողային հարցերը վճռում են ընդհանուր վերատեսուչի անմիջական վերահսկողությամբ»: Պետական օրենքները, հաստատված են նրա վճարած հարկերին համապատասխան գումար: Կառավարությունը չի արգելում, որ ժողովուրդները իրենց միջոցներով բացեն ազգային դպրոցներ: Նորակոչիկները խաղաղ պայմաններում թաղանթում են իրենց սեկտորների ռազմական օկրուգներում, բայց ծառայում են իրենց սեկտորների ռազմական իշխանությունների մատուցած ծառայության ընդգրկվելիս՝ ռազմական իշխանությունների մատուցած ծառայության հետևանքով: Համիդիական զնդերը վերակառուցվում են պահանջած վայրերում: Համիդիական զնդերը վերակառուցվում են պահանջած վայրերում: Համիդիական զնդերը վերակառուցվում են ռազմական հաստատությունների, սակայն զենքերը սլահվում են ռազմական պահեստներում և տրվում միայն զորավարությունների ու զորակոչի դերահրամանատարներին: Այդ զնդերը կազմվում են օսմանյան բոլոր քաղաքացիներին՝ անկախ լեզվից ու կրոնից և ենթարկվում իրենց շրջանների զորահրամանատարներին:

Սեկտորներում անց է կացվում մարդահամար, որի արդյունքներով որոշվում է «գոյություն ունեցող զանազան կրոնների, ազգությունների

և լեզուների իսկական համաշափությունը»: Վանի և Բիբլիսի վիլայեթներում գլխավոր խորհուրդների (մեջլիսի—ուումի) և կոմիտեաների անդամների ընտրությունները կատարվում են քրիստոնյաներից ու մահմեդականներից հավասար քանակությամբ ներկայացուցիչներ ընտրելու եղանակով: Այդ կերպ պետք է կատարվեն նաև էրզրումի վիլայեթի նույն խորհուրդի ընտրությունները, եթե մարդահամարը չավարտվի մեկ տարվա ընթացքում: Ինչ վերաբերում է Սըվազի, Խարբերդի և Գիարբեքի Վիլայեթներին, ապա այդ վիլայեթներում ընտրությունները կատարվում են ըստ մահմեդականների ու քրիստոնյաների քանակի: Նման սկզբունքներով պետք է բաշխվեն նաև սեկտորների պաշտոնները³⁸⁶:

Համառոտակի այդ էր 1914 թ. հունվարի 26-ի բարեփոխումների բովանդակությունը:

Համեմատելով այդ բարեփոխումները Մանդեղլտամի կամ ռուսական նախագծի հետ, պետք է ասել հետևյալը. Մանդեղլտամի նախագիծը ստեղծում էր միասնական հայկական մարդ, օժտում նրա կառավարիչին որոշակի ինքնուրույնությամբ, կազմում մարդային մեկ ժողով, ներառնում Հայկական մարդի մեջ գերազանցապես հայաբնակ վայրերը, ոչնչացնում էր համիդիական գնդերը, պահպանում արևմտահայերի 1863 թ. սահմանադրությունը, արգելում Արևմտյան Հայաստանում մուհաջիների բնակեցումը, առաջարկում էր հատուկ բարենորոգումների մշակում Արևմտյան Հայաստանից դուրս գտնվող, բայց Թուրքիայի սահմաններում ապրող հայերի համար և այլն: Մինչդեռ 1914 թ. հունվարի 26-ի բարենորոգումները հայկական հողերը բաժանում էին Կրկոյ սեկտորների, օժտում նրանց կառավարիչներին շնչին ինքնուրույնություններով, մտցնում սեկտորների կազմում նաև մահմեդական շրջանները, որ նրանց ազգային գեմբը դարձնեն որբան հնարավոր է անորոշ ու խառնիճաղանջ, չէին ցրում համիդիական գնդերը, լռում էին արևմտահայերի ազգային սահմանադրության պահպանման, ինչպես նաև Թուրքիայի այլ շրջանների հայերի գրությունների բարելավման մասին, շրջանցում էին Արևմտյան Հայաստանում մուհաջիներ շնակեցնելու հարցը:

Հետևաբար, Մանդեղլտամի կամ ռուսական նախագիծը արևմտահայերի կացության բարելավման համար ավելի բարենպաստ էր, քան 1914 թ. հունվարի 26-ի բարենորոգումները:

³⁸⁶ Տե՛ս «Сборник дипломатических документов...», стр. 162—165.
«Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության... փաստաթղթերում», էջ 339—342:

Սակայն 1914 թ. հունվարի 26-ի բարենորոգումները ունեին որոշ առավելություններ 1895 թ. հոկտեմբերի 8-ի (20-ի) սուլթանի դեկրետի համեմատությամբ: Եթե սուլթանի դեկրետը հայկական նահանգներում գլխավոր կոմիսար նշանակելիս իրավունք էր տալիս սուլթանին չհարցնել տեղությունների կամքը, ապա 1914 թ. հունվարի 26-ի բարենորոգումները պարտադրում էին հաշվի նստել նրանց կարծիքի հետ: Ի տարբերություն սուլթանի դեկրետի, որը չէր քրիստոնյաների տարբերական ծառայության մասին, 1914 թ. հունվարի 26-ի բարենորոգումները պահանջում էին, որ նրանք նույնպես ղինվորական նորոգումները պահանջում էին, որ նրանք նույնպես ղինվորական ծառայության անցնեն: Եթե սուլթանի դեկրետն անփոփոխ էր թողնում համիդիան, ապա բարենորոգումները մտցնում էին նրանց մեջ ինչ-որ փոփոխություն: Ի տարբերություն սուլթանի դեկրետի, որը շրջանցում էր ոչ թուրք ժողովուրդների դպրոցական խնդիրը և կրթության նպատակներով նրանցից հավաքած գումարները արամադրում թուրքական տակներով նրանցից հավաքած գումարները էին ստեղծում այդ դպրոցներին, բարենորոգումները որոշ պայմաններ էին ստեղծում այդ ժողովուրդների դպրոցական գործի առաջընթացի համար: Եթե սուլթանի դեկրետով ազգությունների քանակը հաշվի էր առնվում միայն նի դեկրետով ազգությունների քանակը հաշվի էր առնվում միայն պաշտոնները բաժանելիս, ապա բարենորոգումներով նաև ոստիկաններ ու ժանդարմներ նշանակելիս:

Գերագնահատելով 1914 թ. հունվարի 26-ի բարենորոգումները, Գուլկեիչը գրում էր. «Հունվարի 26-ի վավերագիրը ահագին նշանակություն ունի հայ ժողովրդի ապագա պատմական ճակատագրի հակություն ունի հայ ժողովրդի ապագա պատմական ճակատագրի համար»³⁸⁷, «1914 թվականի հունվարի 26-ի վավերագիրը պետք է համարել հայ ազգի պատմության նոր, ավելի բախտավոր դարաշրջանի սկիզբը»³⁸⁸:

Իրականում այդ բարենորոգումների ծրագիրը գործնական նշանակություն չունեցող մի փաստաթուղթ էր, որը պետք էր իմպերիալիստական տեղություններին ու թուրք կառավարիչներին՝ հայ ժողովրդին ու հայկական հարցով հետաքրքրվող համաշխարհային հասարակայնությանը խաբելու համար:

Վավերագրի ստորագրումից երկու օր անց, 1914 թ. հունվարի 28-ին թուրք կառավարիչները պահանջեցին տեղություններից ընդհան-

³⁸⁷ «Сборник дипломатических документов...», стр. 170, կամ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության... փաստաթղթերում», էջ 347:

³⁸⁸ «Сборник дипломатических документов...», стр. 173, կամ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության... փաստաթղթերում», էջ 350—351:

նուր վերատեսուչների թեկնածություններ և առաջարկված հինգից
ընտրեցին երկուսին՝ հուլանդացի վեստենեկին և նորվեգացի Հոֆին,
բայց այդ անձինք Կ. Պոլիս ժամանելիս (1914 թ. մայիս), երբ ուղեցին
համաձայնեցնել իրենց անելիքները թուրքական կառավարության հետ,
ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ բեյը, Գերմանիայից պաշտպանու-
թյուն ստանալով, անուշադրության մատնեց նրանց պահանջը, ապա
լարախաղելով բանն այնտեղ հասցրեց, որ վեստենեկն ու Հոֆը
հարկադրված եղան իթթիհատական խաբեբայի հետ խոսել ուլտիմա-
տումի լեզվով՝ սպառնալով, որ եթե չկատարվեն իրենց օրինական
պահանջները, կլքեն Թուրքիան: Երբ պայմեց առաջին համաշխարհա-
յին պատերազմը, իթթիհատի պարազուխները փորձեցին օգտագործել
այդ առիթը և օրակարգից հանել բարենորոգումների խնդիրը: Նրանք
կեղծ խոստումներ տվեցին Ռուսաստանին, անգամ հայտարարեցին, թե
իրենց բանակը կդնեն նրա տրամադրության տակ (թեպետ արդեն
Գերմանիայի հետ կնքել էին ռազմական դաշնակցություն), միայն թե
ուսական կառավարությունը չպաշտպանի հայկական հարցը: Սակայն
Սադոնովը, հավանական է, համոզված լինելով, որ արդեն անկարելի է
Թուրքիային խել Գերմանիայի գրկից, շուղեց խաբվել ավելորդ պատ-
րանքներով և 1914 թ. օգոստոսի 12-ին պատասխանեց երիտթուրքերին,
յե Ռուսաստանը կարող է ընդունել նրանց բոլոր պայմանները «բացի
հայկական բարենորոգումների հրաժարումից»³⁸⁹:

* * *

Հայկական հարցի վերաբացման օրերին հայ քաղաքական կուսակ-
ցությունները մեծ հույսեր էին կապում նրա լուծման հետ: Նրանք
գտնում էին, որ միջազգային դիվանագիտությունը, կրկին անդրադառ-
նալով հայկական հարցի քննարկմանը, այժմ կտա զոհացուցիչ վճիռ:
Գաշնակցության օրգան «Հորիզոնը» դեռ 1912 թ. սեպտեմբերի 21-ին
հայտարարելով, թե Թիֆլիսի հայության տարբեր խավերի կողմից
պատգամավորություն է գնացել կաթողիկոսի մոտ, որ «Կովկասի հա-
յության կողմից միջնորդե կայսեր՝ իր ազդու միջամտությամբ վերջ
դնելու տաճկահայոց անապահով վիճակին», գրում էր. «Մենք համոզ-
ված ենք, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը ընդառաջ կերթա Թիֆլիսի
ժողովի դիմումին և իր հովվապետական գերագույն պարտականու-
թյունը կհամարեն... նպաստել տաճկահայ տառապող ժողովրդի ապա-

հովություն», և որ կաթողիկոսը կարող է լիովին վստահ լինել, որ իր
քայլը «համակարանք միայն կը հարուցանե մեռ սահմաններում և
երախտագիտության դգացումներ տաճկահայոց սրտերում»³⁹⁰: Նույն
թվականի նոյեմբերին «Հորիզոնը» այն կարծիքն էր հայտնում, որ
արևմտահայերի հարցը կարող է ունենալ երեք լուծում և դրանք բո-
լորն էլ կապված են Ռուսաստանի հետ: «Եթե Թուրքիան անդամատվի,
լորն էլ կապված են Ռուսաստանի հետ: «Եթե Թուրքիան անդամատվի,
այն ժամանակ Հայկական բարձրավանդակը կանցնի ռուսներին, քանի
որ նրանք են այդ շրջանի անմիջական սահմանակիցները: Եթե հաս-
տատվի միջազգային հսկողություն Թուրքիայի վրա՝ այն ժամանակ
հայաբնակ նահանգների հսկողությունը կանցնի ռուսներին նույն
հիմնական պատճառով: Եթե մինչև իսկ հայերին տրվի ինքնավարու-
թյուն, այդ դեպքում էլ նա կը դրվի Ռուսաստանի հովանավորության
տակ: Այդպիսով, ինչպես անցյալում, այնպես էլ ներկայում թուրքա-
հայ ժողովրդի բախտը կապված է Ռուսաստանի հետ»³⁹¹:

Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, թերթը հորդորում էր Ռուսաս-
տանի հայերին «մի ազգային դիմում ուղարկել ռուսաց պետությունը և
տանի հայերին «մի ազգային դիմում ուղարկել ռուսաց պետությունների գումար-
խնդրել, որ նա նախաձեռնե հայոց հարցը պետությունների գումար-
վելիք դեսպանախորհրդի կամ վեհաժողովի առաջ դնելու»³⁹²: Բայց
թերթը միաժամանակ նշում էր, որ հայոց հարցի բարվոք լուծումը
միայն Ռուսաստանից չի կախված: Այն կախված է նաև եվրոպական
տերություններից: «Առանց եվրոպական աջակցության... հայոց հարցը
կը մնա անվճիռ»: Ուստի գտնում էր, որ «ռուսահայ ժողովուրդը պետք
է՝ թույլտվություն առնելով մեր կառավարությունից, դիմե նաև Բեռլինի
և Կառնապոլիսի ստորագրող մյուս մեծ պետություններին, խնդրելով, որ
պաշակցեն մեր պետության նախաձեռնությունը և նպաստեն հայոց ար-
դար դատի իրական լուծումին»: Ամփոփելով իր ասելիքը, թերթը
գրում էր. «Հայերի պահանջը տարրական բան է. կյանքի, գույքի
և պատվի ապահովություն և կուլտուրական զարգացման հնարավո-
րություն: Թե ինչ քաղաքական ձև կստանա այս պահանջների իրագոր-
ծումը՝ այդ մեզանից կախված չէ: Մեզանից կախված է միմիայն մի
բան. խնդրել այդ ամենը մեր արյունակից եղբայրների համար՝ նախ
Ռուսաստանից, իբրև ռուս քաղաքացի, ապա նրա թույլտվությամբ՝
եվրոպայից, իբրև մի ազգ, որի կեսը տառապում է դարերով անհնարին

³⁹⁰ «Հորիզոն», 1912, № 206, սեպտեմբերի 21:

³⁹¹ «Հորիզոն» 1912, № 259, նոյեմբերի 23:

³⁹² «Հորիզոն», 1912, № 260, նոյեմբերի 24:

³⁸⁹ «Раздел Азиатской Турции по секретным документам бывшего министерства иностранных дел», М., 1924, стр. 59.

նեղութեանց մեջ»³⁹³։ Ստեփան 1913 թ. «Հորիզոն» շէր սահմանափակվում այդ պահանջներով։ Նա արդեն առաջ էր քաշում Ռուսաստանի հովանավորութեամբ ինքնավար Հայաստան ստեղծելու գաղափարը։ Թերթը նշում էր, որ միջազգային հարաբերությունները խանգարում են Ռուսաստանին միակցելու իրեն հայկական վիճակները։ Ուստի նա այժմ բավարարվում է ազդեցության գոտիների ստեղծումով։ Այդպիսի գոտի Ռուսաստանը կարող է ստեղծել նաև իր ու Թուրքիայի միջև, հռչակելով Հայաստանի ինքնավարությունը։ «Ստեղծելով կիսանկախ հայկական շրջան, հայաբնակ նահանգները դարձնելով ինքնավարություն իր հովանու տակ, Ռուսաստանը դրանով կազատվի շատ զլխացավանքներից։ Այդ ինքնավար երկիրը կանջատե Թուրքիան Պարսկաստանից... իր գոյությունը պարտական լինելով Ռուսաստանին՝ այդ նորաստեղծ ինքնավար երկիրը կապված կմնա մեր պետության հետ անխզելի կապերով, իր կայունությունն ու ապահովությունը այդ կապի մեջ տեսնելով»³⁹⁴։

Հայկական հարցի լուծման իր տեսակետն ունեւր նաև հնչակյան կուսակցությունը։ Նրա օրգան «Հնչակը» 1913 թ. գտնում էր, որ Ռուսաստանը շահագրգռված է ստեղծել ինքնավար Հայաստան, քանի որ Գերմանիան ձեռք գցելով Թուրքիայի տնտեսական բարձունքները, շարժվում է դեպի Արևելք, դեպի Իրան։ Նրա առաջխաղացումը կանխելու համար Ռուսաստանը պետք է ստեղծի «ինքնավար Հայաստան այն ժամալով, որ Սև ծովից մինչև Միջերկրական ծովը մի պատվար շինի՝ Փոքր Ասիայից դեպի Միջագետք-Մոսուլի, Բաղդադի, Բասրայի վիճակները»։ Թերթը նշում էր, որ ինքնավար Հայաստանը բացի վեց նահանգներից, ընդգրկելու է նաև Ադանայի, Մերսինի, Ճեպելը-Պերեքեթի, Գոզանի, Մարաշի և Ուրֆայի սանջակները։ Այդպիսի Հայաստանի ստեղծումով թեև շահագրգռված են նաև Անգլիան ու Ֆրանսիան, սակայն այն պետք է գտնվի Ռուսաստանի հովանավորության տակ, քանի որ «այդ իրավունքը ամենից ավելի պատկանում է Ռուսաստանին, որի թևարկությունը երբեք չի հակասում հայ ազգային քաղաքական շահերին»³⁹⁵։

Բայց «Հնչակը» շուտով փոխեց իր կողմնորոշումը և Ռուսաստանի հովանավորության փոխարեն առաջ քաշեց եվրոպական կոնտրոլի

հարցը, գտնելով, որ ինքնավար Հայաստանի ստեղծման համար պետք է ախտիվ դեր խաղա նաև հայ ժողովուրդը։ 1913 թ. թերթը գրում էր. «Ասում են, թե եվրոպական դիպլոմատիան տրամադիր չէ հայկական խնդրով զբաղվելու։ Դա սխալ է։ Եթե հայ ժողովուրդը պատրաստանքով զբաղվելու ունենա իր դատը ձեռք առնելու, շարժվելու, եվրոպական դիպլոմատիան էլ տրամադրություն կունենա հայկական խնդրով զբաղվելու»³⁹⁶։ Հայ քաղաքական կուսակցությունները «պիտի իրենց ուժերը ներդնեն Հայաստանի ազատության կռիվի մեջ և այն ժամանակ դիպլոմատիան էլ առիթ, տրամադրություն կունենա զբաղվելու հայկական խնդրով»³⁹⁷։

1913 թ. սեպտեմբերի 7-ին Կոնստանդուպոլիսում գումարած իրենց կուսակցության VII պատգամավորական ընդհանուր ժողովում հնչակյանները կայացրին հետևյալ որոշումը. «Պաշտպանել ինքնավար Հայաստանի գաղափարը, որպես միակ միջոցը Հայաստանի մեջ ապրող թե՛ հայ և թե՛ մյուս տարրերի հաշտ, խաղաղ, անվրդով վարդաքցմանը և հառաջագիմությունը, համոզված լինելով, որ դա այն անհրաժեշտ պայմանն է, որով հայ ազգը կարող է ազգային անհատական գոյությունը ապահովել ներքին ու արտաքին ոտնձգությունների դեմ։ Եվ որովհետև թյուրք տիրապետող ազգի և նրա ղեկավարիչ դասակարգերի պատմական ընդհանրությունը և շուրջապարտությունը այլևս անվիճելի է, պատմական և որոշ է նաև արտաքին ուժերի հարաբերությունն ու քաղաքական ձգտումները,— պաշտպանել ինքնավար Հայաստանի գաղափարը՝ եվրոպական կոնտրոլով»³⁹⁸։ Հնչակյան կուսակցության օրգանը գրում էր, թե ինքնավար Հայաստան ասելով պետք է հասկանալ մի երկիր, էր, թե ինքնավար Հայաստան ասելով պետք է հասկանալ մի թուրքական գոյություններին»³⁹⁹։

Ռամկավարները պահանջում էին հայ ազգաբնակչության կյանքի ու գույքի պաշտպանություն, նրա կուլտուրական վարդաքցման ապահովում՝ թուրքական կառավարման սահմաններում։ 1913 թ. փետրվարին «Վան-Տոսպը» գրում էր, որ այժմ, երբ հայկառամկավարների օրգան «Վան-Տոսպը» գրում էր, որ այժմ, երբ հայկական հարցը կրկին բարձրացել է միջազգային ասպարեզ, հայ ազգն ուրիշ պահանջ չունի, ինչ ունեւր անցյալում. «Ըվեք հայ ազգին իր

³⁹³ Նույն տեղում։

³⁹⁴ «Հորիզոն», 1913, № 26, փետրվարի 2։

³⁹⁵ «Հնչակ», 1913, № 3, էջ 13։

³⁹⁶ «Հնչակ», 1913, № 4—5, էջ 12։

³⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 13։

³⁹⁸ «Հնչակ», 1914, № 1, էջ 28։

³⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 23։

քաղաքացիական տարրական իրավունքները, ավել մեղ մեր կյանքի, գույքի և պատվի անձեռնմխելիության սրբազան իրավունքը, ավել գոհացում մեր այդքան արդար պահանջին... Ապահովուցուցեք մեզ այս անգամ գործնական երաշխիքներով»⁴⁰⁰: Շաբաթաթերթն այնուհետև շարունակում էր, որ օսմանյան պետության ղեկավարները եկել են հիմա այն համոզման, որ «այս անգամ անհրաժեշտ միջոցներ պետք է ձեռք առնվին հայի արդարացի դժգոհությունը վերջ տալու և անոր համար տանելի կյանքի պայմաններ ստեղծելու»: Ուստի կոչ էր անում հայ քաղաքական կուսակցություններին առժամանակ մոռանալ իրենց ներքին տարաձայնությունները և համախմբվել «այն հարցի շուրջը, որ կը կոչվի տաճկահայկական հարց»⁴⁰¹: Շաբաթաթերթը նշում էր, որ հայկական հարցի լուծման ամենազորեղ ազդակները, եթե գտնվում են դրսում՝ օսմանյան կառավարության ու եվրոպական դիվանագիտության մեջ, ապա դրանց մեկն էլ «պետք է փնտրենք մեր մեջ—հայության ոգիի մեջ»⁴⁰²: Ռամկավարները գտնում էին, որ հայկական հարցը պետք է լուծել ոչ թե ապստամբությամբ կամ հեղափոխության միջոցով, այլ իրադաղ ճանապարհով: 1913 թ. «Վան-Տոսպը, իր առաջնորդողում գրում էր. «Մի անգամ ընդմիջտ կը հայտարարենք, լավ միտք ըրեք, հայ ազգը դժգոհ է, բայց ոչ ապստամբ», թե նա ամբողջ 30 տարվա ընթացքում ուրիշ նպատակ չի ունեցել, քան «հայ ցեղի ինքնուրույն կուլտուրայի զարգացումը նորոգված ու բարեկարգ օսմանյան պետության մեջ... այս է եղած մեր ազգային նշանաբանը»⁴⁰³:

Հայկական հարցի վերաբացման օրերին էջմիածնի կաթողիկոսությունը պահանջում էր բարելավել հայերի կացությունը: Այլևս չվստահելով թուրքական կառավարությանը, այն գտնում էր, որ այդ բարելավումը պետք է կատարել դրսի, մասնավորապես եվրոպական տերությունների օգնությամբ: 1912 թ. սեպտեմբերին «Արարատը» գրում էր. «Մենք կողմնակից չենք, առհասարակ, որ պետությունների ներքին անկախությունը վտանգվի արտաքին միջամտությունից, բայց քանի որ Տաճկաստանի անցյալ և ներկա ռեժիմը անկարող և ապիկար է երկրում ամենատարրական կարգ մտցնելու... այդպիսի պետության խոսք

հասկացնել կարող է միմիայն ուժը—արտաքին զորեղ և վճռական միջամտությունը»⁴⁰⁴:

1913 թ. մարտին նույն ամսագրում կարդում ենք. «Այսօր ամբողջ աշխարհի համար պարզ է, որ հայկական հարցը համենայն դեպս թուրքերի միջոցով չի կարող լուծվել. նույնքան և պարզ է, որ միայն հայերն իրանք անկարող են վերջ դնել իրանց քաղաքական տերերի և հարևանների անարդար ու տմարդի կառավարությանը: Հայկական հարցն այսօր քաղաքականության նուրբ ու բազմաձև լարերին թի մեջ է. և եթե որևէ լուծում կա—այդ դիպումատիպից ու քաղաքականությունից է, որ գալու է»⁴⁰⁵:

Ի տարբերություն հայ հոգևորականության ու բուրժուական կուսակցությունների, հայ ղեմավարական լայն ղանգվածների ներկայացուցիչները հայկական հարցի լուծումը կասյում էին միայն ղեմակառավար Ռուսաստանի հետ: Նրանք գտնում էին, որ ցարիզմի կործանումից հետո Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդները կապրեն վերածնունդ և մից հետո Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդները կապրեն վերածնունդ և մից ժողովուրդների հետ միասին իր դարավոր երազանքների իրականացմանը կհասնի նաև հայ ժողովուրդը: 1913 թ. 2. Թումանյանը գրում էր. «...Մեր մեջ հավատ կա արմատացած, թե Անգլիան ու Ֆրանսիան եղել են հայկական հարցի բարեկամները: Ինձ թվում է, մեզ էս սիան եղել են հայկական հարցի բարեկամների, Դիլլոնի, Բերարի, Պրեսան-Քաղցր մոլորության մեջ զցել են Գլադստոնի, Դիլլոնի, Բերարի, Պրեսան-Ընդդեմ Թուրքիայի վատթար կառավարության: Իսկ իրենց պետությունները, որ միշտ եղել են Ռուսաստանի դորացման դեմ արևելքում, դրա հետ միասին միշտ էլ դեմ են եղել հայկական հարցին»⁴⁰⁶: Բանաստեղծ հետ միասին միշտ էլ դեմ են եղել հայկական հարցին է լինի տեղծն այնուհետև շարունակում էր. «...հայ ժողովուրդը պետք է լինի ռուսի հետ և իր կյանքի, գույքի ու պատվի ապահովության հույսը պետք է կապի Ռուսաստանի հաջողության հետ... Եվ էսօր, եթե հայկական հարցը, ինչ ձևով ուղում է լինի—մի լուծում է առնելու, դա լինելու է Ռուսաստանի հաղթանակը կամ նրան փոխադարձաբար արած մի զիջումը»⁴⁰⁷:

Վ. Տերյանը 1914 թ. կարդացած «Հայ գրականության գալիք օրը» ղեկուցման մեջ ասում էր. «Ես Տաճկահայկական հարցի լուծմանը

400 «Վան-Տոսպ», 1913, № 3, փետրվարի 9, էջ 27:
 401 «Վան-Տոսպ», 1913, № 4, փետրվարի 16, էջ 38:
 402 Նույն տեղում, էջ 40:
 403 «Վան-Տոսպ», 1913, № 2, էջ 14:

404 «Արարատ», 1912, սեպտեմբեր, էջ 798:
 405 «Արարատ», 1913, փետրվար-մարտ, էջ 267—268:
 406 «Հարիզոն», 1913, № 11, հունվարի 16:
 407 «Հարիզոն», № 14, հունվարի 19:

էին»⁴²⁴: Այնուհետև. «...Հայկական հարցը լուծված չէ... հայ մշտնջենական հարստահարված մասսան՝ պատենելի վրա կանգնած՝ պետք է շարունակի իր ազատագրական պայքարը: մինչև որ իր սիրով փայփայած իղձերի պսակումը — եվրոպական կոնտրոլով ինքնավար Հայաստանի ծրագիրը իրականանա...»⁴²⁵:

Ռամկավարները սկզբում դրական վերաբերվեցին բարենորոգումներին և տերությունների ընդունած ծրագիրը բնութագրեցին որպես «հաջող վերջավորություն», նշեցին, թե հայ ժողովուրդը «այսօր ուրեմն կրնա քիչ մը ավելի հույսով ու վստահությամբ նայիլ ապագային...»⁴²⁶: Բայց հետո թերահավատությամբ լցվեցին այդ ծրագրի հանդեպ, գրելով, որ Թուրքիան անցյալում շատ է խոստացել բարեկամել հայերի վիճակը և չի կատարել. «...Մի գուցե խոշոր հուսախաբություն մըն ալ ներկա ծրագիրն ըլլա և օգուտ մը չտալն զատ մինչև իսկ նոր փորձանքներ բանա մեր գլխուն»⁴²⁷: Ապա կանգնելով շեղք դիրքում, ամակավարները, այնուամենայնիվ, շուղեցին վատատես լինել: «Ազգի» մարտի 18-ի առաջնորդողում նրանք շարունակում էին. «Չենք կրնար գուշակել, թե ինչ ապագա պիտի ունենա, որչափ տոկուն ու տևական պիտի ըլլայ (ծրագիրը), բայց պետք է որ առանց հոռետեսության քիչ մը հույսով նայինք անոր վրայ և մեր կողմն աշխատինք դյուրացնելու անոր գործադրությունը»⁴²⁸:

Էջմիածնի կաթողիկոսությունը սկզբում ողջունեց բարենորոգումների ծրագիրը, գտնելով, որ այն արևմտահայ բնակչության կացության բարելավման լավագույն միջոցառում է: 1914 թ. հունվարի 29-ին կաթողիկոսը, պատասխանելով տերությունների կողմից հաստատված նախագծի առթիվ Պողոս Նուբար փառայի շնորհավորանքներին, գրում էր. «Իմ շնորհակալությունս Ձերդ վսեմափայլության Ձեր եռանդուն գործունեության համար Տաճկաստանում բարենորոգումներ մտցնելու առթիվ: Բախտավոր եմ, որ մեր եղբայրների գործը հաջողությամբ է առաջ ընթանում»⁴²⁹: Նույն թվականի ապրիլի 16-ին «Արարատը» գրում էր. «...Հազիվ հազ հույսի արև ծագեց և բարենորոգումների

ծրագիրն հանդես եկավ և որի իրականացման շրջանումն ենք ապրում»: Ամսագիրն ապա գտնում էր, որ հայ քաղաքական կուսակցությունները պետք է «նպաստեն ամեն կերպ շուտով իրականացնելու ընդունված բարենորոգումները», որ «հայ քաղաքական գործիչների համերաշխ գործունեությունը ամենամեծ գրավականն է «հայկական հարցի» հաջողության»⁴³⁰:

Բայց հետագայում էջմիածնի հոգևորականությունը նույնպես հիասթափվեց բարենորոգումների պատրանքներից և առաջ քաշեց Ռուսաստանի հովանավորությամբ Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը: 1914 թ. օգոստոսի 5-ին Գևորգ V-ը կովկասի փոխարքային գրած նամակում նշում էր, որ հայկական հարցի լուծման համար անհրաժեշտ է Անատոլիայում ստեղծել անբաժան ու միասնական հայկական մարզ, նրա կառավարման համար Ռուսաստանի կողմից նշանակել թուրքական պետությանը չենթարկվող բարձրաստիճան մի քրիստոնյա, մարզում մտցնել լայն ինքնավարություն, ընտրելով պաշտոնյաներին քրիստոնյաներից ու մահմեդականներից և, վերջապես՝ բարենորոգումների կենսագործման հսկողությունը դնել միայն Ռուսաստանի վրա⁴³¹:

Արևմտահայ դեմոկրատական մտավորականության ներկայացուցիչ Զոհրապը 1914 թ. հունվարի 31-ին Ա. Չոպանյանին հղած նամակում գրում էր, որ բարենորոգումների ծրագրով ձեռք ենք բերում վարկուն, դատական ու ժանդարմական իրավասություններով օժտված եվրոպական հսկողություն, վարչական հաստատություններում ու դատարաններում հայոց լեզվի գործածություն, կառավարման մեջ հայերի մասնակցություն (ըստ նրանց թվի), եվրոպական քննիչների հսկողումանակցություն (ըստ նրանց թվի), հայերի վճարած տուրքից նրանց թյամբ հողային հարցի կարգավորում, հայերի վճարած տուրքից առանձնակրթության գործի բարելավման համար որոշակի գումարի առանձնացում, համիդիական գնդերի միացում թուրքական կանոնավոր բանացում, համիդիական գնդերի միացում թուրքական կանոնավոր բանացում, համիդիական գնդերի միացում թուրքական կանոնավոր բանացում կին և այլն, սակայն կորցնում ենք «հայկական բոլոր վիլայեթներին մեկ հայկական նահանգ կազմելը և ասոր հետևանքն ըլլալով մեկ ընդհ. ժողով և մեկ ընդհ. կառավարիչ ունենալու ձևը»⁴³², կամ այլ կերպ ասած՝ Մեծ Հայաստանի ստեղծումը: Ի մի բերելով այդ գնահատա-

424 «Երիտասարդ Հայաստան», 1914, № 36, հունիսի 9:

425 Նույն տեղում:

426 «Ազգ», № 37, մարտի 4:

427 «Ազգ», № 39, մարտի 18:

428 Նույն տեղում:

429 «Արարատ», 1914, փետրվար, էջ 121:

430 «Արարատ», 1914, ապրիլ, էջ 328—329:

431 Տե՛ս «Геноцид армян...», стр. 243—244, 245—246.

432 «Արևմտահայ գրողների նամականի», էջ 51:

րըստույթուն, այդ աղաները փորձեցին գնել կալվածքներ և հաստատ-
վել Իրանում: Սակայն շուտով նրանք հրաժարվեցին այդ մտքից, հա-
մախմբվեցին Մակուի բուրգ նշանավոր տիրակալներից մեկի՝ Սմկույի
շուրջը և սկսեցին սպառնալ երիտթուրքերին ու «սահմանադրույթունը
բերող» հայերին: 1910 թ. «Բյուզանդիոնը» գրում էր, որ այդ աղաները
մտադիր են Իրանում ուժ հավաքել, հարձակվել վասսալորականի վրա և
մատնել «նոր արյունահեղություններու»⁴:

Բայց իթթիհատի պարագլուխները երկրում իրենց դիրքերը քիչ թե
շատ ամրապնդելուց հետո սկսեցին ետ կանչել փախած աղաներին և
ազատ արձակել ձերբակալվածներին, կամենալով օգտագործել դրանց
Արևմտյան Հայաստանում տեղական ժողովուրդների, հատկապես հա-
յերի ազգային ու սոցիալական շարժումները Ճնշելու և Արևմտյան Իրա-
նում տերիտորիալ նվաճումներ կատարելու նպատակին⁵: Փախած աղա-
ների այն հարցին, թե կպահպանվեն արդյոք իրենց անձի անձեռնմխե-
լիությունն ու կալվածքները, երիտթուրքերը տվին դրական պատասխան
և նրանց վերադարձը արագացնելու համար 1910 թ. ապրիլին հայտա-
րարեցին, թե ովքեր շեն վերադառնա մեկ ամսվա ընթացքում, կզրկվեն
իրենց տիրույթներից⁶: Եվ աղաները բռնեցին ետդարձի ճամփան: 1910 թ.
մայիսի 15-ին «Ազատամարտը» գրում էր. «Մեկ շաբաթ է, որ հետզհե-
տե իրենց տեղերը կը վերադառնան Մակու (Պարսկաստան) ապաստա-
նած փախստական աղա-պեկերը»: Նրանք պահանջում են, որ «իրենց
վրա ոչ ոք չխոսի, իրենց կալվածքներուն ոչ ոք չդիպչի, ինչ որ իրենց
ձեռքն է և կա, պահանջող չըլլա»⁷: Երիտթուրքերն այդպես էլ վարվե-
ցին: Վանի կուսակալը սիրալիբ ընդունեց նրանց, կատակելով անվա-
նեց «Ֆիրարի փաշալարի» (փախստական փաշաներ) և ուղարկեց իրենց
կալվածքները⁸:

Շարունակելով ներման ու համագործակցության քաղաքականու-
թյունը, երիտթուրքերը 1913 թ. մայիսին բանակցություններ սկսեցին
Դիարբեքրի ու Սղերդի շրջանների մարզասպանության համար մահ-

⁴ «Բյուզանդիոն», 1910, № 4027, հունվարի 21:

⁵ Երիտթուրքերի նվաճողական քաղաքականության մասին Արևմտյան Իրանում
մանրամասն տե՛ս Վ. Ա. Բայբուրյան, Թուրք-իրանական հարաբերություններում (1900—
1914 թթ.), Երևան, 1974:

⁶ Տե՛ս Ռ.Ա.ՔԱ., ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1910, ց. 482, գ. 718, թ. 60:

⁷ «Ազատամարտ», 1910, № 283, մայիսի 15:

⁸ Վրացական ՍՄՀ ԿՊՊԱ., ֆ. 521, ց. 2, գ. 492, թ. 196:

վան դատապարտված 62 աղաների հետ, խոստանալով ազատություն,
եթե չապստամբվեն կառավարության դեմ⁹:

Տեսնելով իթթիհատական կառավարության հովանավորման քա-
ղաքականությունը, իրենց հպատակությունը հայտնեցին նրան Խարբեք-
րի, Խոզատի, Տարոնի ու վասսալականի մի շարք ըմբոստացած աղա-
ներ: Արտակ Դարբինյանը գրում էր, որ սահմանադրությունից հետո
«կարգ մը բյուրտ ցեղապետներ եկան վան, հավատարմության հավաս-
տիքներ տվին տեղական կառավարությանը»¹⁰: Իսկ այնտեղ, որտեղ
քուրդ աղաները դեռ շարունակում էին զիմադրավել, երիտթուրքերը
քուրդ աղաները դեռ շարունակում էին զիմադրավել, երիտթուրքերը
հպատակեցրին նրանց ուժով: Օրինակ, Դերսիմի մասին «Բյուզանդիո-
նը» հաղորդում էր. այստեղ «զինվորական զործողությունները ավարտ-
վեցին և Դ զորաբանակի հրամանատար Իբրահիմ փաշան Երզնկա վե-
րադարձավ»¹¹:

Երիտթուրքերը իրենց քաղաքական նպատակներին ծառայեցրին
նաև համիդիներ: Ճիշտ է, դեռ 1908 թ. հուլիսին նրանք հրաման արձա-
կեցին այդ գնդերի ցրման մասին¹², սակայն չիրագործեցին հրամանը:
Բավական է նշել, որ մինչև 1909 թ. փետրվարը գնդերից հավաքեցին
Բավական է նշել, որ մինչև 1909 թ. փետրվարը գնդերից հավաքեցին
Բանդամենը միայն 1000 հրացան¹³: Բայց իթթիհատականները անհրա-
ժեշտ համարեցին փոխել համիդիներ անունը, բանի որ այն ժողովրդի մեջ
թողել էր դառն հիշողություններ և դեռ շարունակում էր առաջ բերել
վանեցին «Քոչվորներից բաղկացած թեթև հեծելազորային գնդեր»
(«Աշիրեթ հաֆիֆ սուվարի ալայլարի»¹⁴) և որոշ փոփոխության ենթար-
կելով կանոնադրությունը, հրապարակեցին այն «կանոնադրություն թե-
թև հեծելազորային աշիրեթական գնդերի մասին» վերնագրով¹⁵:

Այդ կանոնադրության համաձայն թեթև հեծելազորային գնդերը
կազմվում էին քոչվոր ու կլիտաքոչվոր բրգական ցեղերից այն սկզբուն-
քով, որ յուրաքանչյուր ցեղ կազմեր մեկ գունդ, իսկ եթե նրանց թիվը
չբավարարեր գնդի համար սահմանված բանակին, կներառվեին հարև-

⁹ Տե՛ս ՍՄՀՄ ԿՊՊԱ., ֆ. 2000, գ. 7716, թ. 421:

¹⁰ Արտակ Դարբինյան, նշված աշխ., էջ 179:

¹¹ «Բյուզանդիոն», 1909, № 3915, սեպտեմբերի 9:

¹² Տե՛ս Ռ.Ա.ՔԱ., ֆ. Կ. Պոլսի դեսպանությունը», 1908, գ. 1595, թ. 76:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1597, թ. 16:

¹⁴ ՍՄՀՄ ԿՊՊԱ., ֆ. 2000, գ. 7716, թ. 31, Ռ.Ա.ՔԱ., ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1912—1914,

ց. 482, գ. 1648, թ. 22:

¹⁵ Վրացական ՍՄՀ ԿՊՊԱ., ֆ. 521, ց. 2, գ. 521, թ. 20—31:

ուանդությունը և եվրոպական տերությունների, մասնավորապես ռուսական ցարիզմի նվաճողական քաղաքականությունը: Ի տարբերություն աղաների, որոնք ուղում էին անխախտ պահել միջնադարյան հարաբերությունները, լիբերալ-մտավորականները կամենում էին որոշ բարեփոխություններ մտցնել ազգային կյանքում: Չնայած դրան, նոր առաջացող քրդական լիբերալիզմը դեռ չէր անջատվել տիրապետող աղայական-շեյխական ուղղությունից և գործում էր նրա գերիշխանության տակ: Քրդական շարժման ավանգարդում կանգնած այդ վերնաշերտերը ոչ միայն չէին արտահայտում աշխատավոր բնակչության շահերը, այլև գործում էին նրանց դեմ: Դրանում համոզվելու համար համառոտակի ծանոթանանք նրանց ծրագրերին ու գործերին:

Քրդական լիբերալ-մտավորականների ղեկավարներից մեկը նշանավոր բեղեր-խաներից սերված Աբդուր Բեղաք բեյն էր: 1911 թ. ապրիլին Վանում ռուսական փոխհյուպատոս Օլֆերեի հետ զրուցելիս նա ասում էր, որ քրդերը ձգտում են թոթափել թուրքական լուծը: Բայց այդ նպատակին հասնելու համար նախապես անհրաժեշտ է քրդական ազատագրված մի օջախ ստեղծել Թուրքիային սահմանակից Իրանական Քրդստանում: Նա ենթադրում էր, որ ինքը, միանալով Կոթուրի նշանավոր քուրդ աղա Սմիտյի հետ, կնվաճի Դիլմանը, ապա հեռագիր կուղարկի պարսկական կառավարությանը, առաջարկելով՝ ձանաչել իրեն Ուրմիայի նահանգապետ, խոստանալով դրա դիմաց պաշտպանել Իրանի արևմտյան սահմանները: Եթե Պարսկաստանը ընդունի իր առաջարկությունը, կլինի շահի խոնարհ ծառան և կզբաղվի Իրանական Քրդստանում կուլտուրական աշխատանքներով, եթե մերժի, ապա կնվաճի նաև Ուրմիան ու Սուլջ-Բուլաղը և ազատելով դրանք թուրքական տիրապետությունից, սկիզբ կդնի քրդական ինքնավար իշխանության: Այնուհետև գործունեություն կծավալի Թուրքական Քրդստանում և ապստամբության միջոցով կձգտի հասնել նրա ազատագրությանն ու անկախությանը: Բայց դա կկատարի այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանը պատերազմ սկսի Թուրքիայի դեմ: Ուրիշ պայմաններում չի դիմի ապստամբության, քանի որ Թուրքիան հեշտությամբ կճնշի այն:

Աբդուր Բեղաքը միամտորեն կարծում էր, որ Ռուսաստանը Թուրքիայի դեմ պատերազմելիս նպատակ ունի ոչ թե նոր հողեր նվաճել, այլ ձեռք բերել իր համար խաղաղ ու անվնաս հարևան, որպիսին, նրա համոզմունքով, կարող են լինել քրդերը: Այդ պատճառով էլ պատերազմի դեպքում քրդերը կկանգնեն ռուսների կողմը: Նա նշում էր. «Թուրքերը Ռուսաստանի թշնամին են, քրդերը՝ Թուրքիայի: Հետևաբար, Ռուսաստանը ունի մեզ հավատալու բոլոր հիմքերը»²¹, ապա ավելացնում. «Ռուսաստանի համար իբրև հարևան ձեռնտու է ունենալ հավատարիմ քրդերին, քան կասկածելի հայերին»²²: Աբդուր Բեղաքը հույս չէր կապում եվրոպական պետությունների հետ, գտնելով, որ նրանք հեռու են և այդ պատճառով չեն կարող ձգնել քրդերին: Ամփոփելով իր մտքերը, նա եզրափակում էր, որ քրդերը իրենց անկախ իշխանությունը նախապես կստեղծեն Պարսկաստանում, հետո, երբ Ռուսաստանը պատերազմ վարի Թուրքիայի դեմ՝ նաև Թուրքիայում, ապա միավորելով այդ երկու իշխանությունները՝ հիմք կդնեն անկախ Քրդստանի, որը կգտնվի Ռուսաստանի հովանավորության տակ: «Ահա մեր պլանը: Եթե մեզ հաջողվի այն իրագործել, լավ, եթե ոչ՝ կպատասխանենք մեր գլխով»²³:

Օլֆերե փորձեց դրական տրամադրել իր կառավարությանը Աբդուր Բեղաքի պլանին, համոզելով, որ եթե քրդական ապստամբությունը պարտվի, այնուամենայնիվ կթուլացնի Թուրքիային, իսկ եթե հաղթի, կկազմալուծի նրան իբրև Ռուսաստանի հակառակորդ: Ապա նա ղեկուցում էր. «Մեզ համար ավելի շահավետ է մեր կողքին տեսնել քրդական ինքնավար իշխանություն, որն անհրաժեշտությունից դրված բարեկամություն կփնտրի Ռուսաստանի հետ, քան թուրքական ռազմական ճամբար կամ ինքնավար Հայաստան, պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ մենք Կովկասում ունենք մոտ 1,5 միլիոն հայ և ընդամենը 130000 քուրդ»²⁴: Նման պարագաներում, եզրափակում էր նա, հայերի պահանջները Ռուսաստանից կարող են լինել շատ ավելի հիմնավոր ու լուրջ, քան քրդերինը: Սակայն ռուսական կառավարող շրջանները ոչ միայն չունկնդրեցին իրենց փոխհյուպատոսին, այլև Աբդուր Բեղաքին համարեցին պրովոկատոր ու արկածախնդիր, որի նպատակն էր բարդություններ ստեղծել պարսկա-թուրքական սահմանի վրա՝ «թուրքական հետադա նվաճումներն արգարացնելու համար»²⁵:

1911 թ. գարնանը Աբդուր Բեղաքը շրջում էր Պարսկաստանի ու Թուրքիայի քրդաբնակ շրջանները, կոչ անում պայքարի դուրս գալ թուրքական տիրապետության դեմ և ստեղծել միասնական քրդական պետություն

21 Ռ.Ա.ՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1911—1914, ց. 482, գ. 719, թ. 50:

22 Նույն տեղում:

23 Նույն տեղում, թ. 51:

24 Նույն տեղում, թ. 64—65:

25 М. С. Назарев, Курдистан и курдская проблема, М., 1964, стр. 158.

տուժյուն: Իմանալով այդ մասին, իթիհատի պարագլուխները փորձեցին ձերբակալել նրան: Սակայն նա փախավ Ռուսաստան, առժամանակ հաստատվեց Երևանում, ապա կրկին մեկնելով Պարսկաստան, շարունակեց իր պրոպագանդան: 1911 թ. վերջերին Սմիլգայի և Շամդինյանի շեյխ Մեհմեդ Սըզըբի որդի Քահալի աջակցությամբ Աբգուր Բեղաբը հրավիրեց քրդական մի շարք ցեղապետների խորհրդակցություն: Հայտնի է, թե ինչ հարցեր արծարծվեցին այդ խորհրդակցությունում, բայց դիտենք, որ շուտով քրդական ցեղապետների խորհրդակցություններ տեղի ունեցան նաև Արևմտյան Հայաստանում: 1911 թ. դեկտեմբերին «Աշխատանք» գրում էր, որ խոշարում «Իսմայիլ աղայի մոտ կայացավ քուրդ աղաների ժողովը, որուն կը մասնակցեին Սատիմ, Մանսուր, Շյուբրի բեյերը և Հասան ու Իսմայիլ աղաները: Ժողովի սրուշումները խիստ գաղտնի կը պահվին: Որչափ իմացանք, քրդական շարժումներու պատրաստություն կը տեսնեն: Մակունն մավզեր, հրացաններ բերել տված են 12—27 լիրայի արժողությամբ»²⁶:

1912 թ. գարնանը թուրքական կառավարությունը Շամդինյանում լրտեսների օգնությամբ կարողացավ ձերբակալել Աբգուր Բեղաբին ու շեյխ Քահալին, սակայն Վան տեղափոխելիս ճանապարհին Սմիլգայի շարձակվեց ոստիկանների վրա և աղատեց նրանց²⁷: Հետապնդումներից խուսափելու համար Աբգուր Բեղաբը մեկնեց Ռուսաստան: Թուրքական կառավարությունը պահանջեց ցարական իշխանություններից արգելել նրա հակաօսմանյան պրոպագանդան, բայց, արդյունքի չհասնելով, դիմեց այլ միջոցի: 1912 թ. վերջերին հայտարարեց, թե Աբգուր Բեղաբը ներման կարժանանա, եթե թողնի Ռուսաստանը և վերադառնա Թուրքիա: Աբգուր Բեղաբը համաձայնեց կատարել այդ պայմանը, եթե երիտթուրքերը կտան իրեն 2000 թուրքական լիրա, կնշանակեն սենատոր, ետ կըտան իր հողերը, պաշտոնի կնշանակեն իր հարազատներին, կվերադարձնեն քրդերի վակֆները և կբացեն քրդական դպրոցներ²⁸: Իթիհատի պարագլուխները մերժեցին Աբգուր Բեղաբի առաջարկությունները, ենթադրելով, որ նա արդեն կապված է ռուսական կառավարող շրջանների հետ և ծառայում է նրանց: Հետագայում երիտթուրքերը մահմեդական բնակչությանը Աբգուր Բեղաբի դեմ զրգոելու համար սկսեցին նրա դեմ հրապարակել մի շարք հոդվածներ: Վանի «Չալդիրան» թերթը լույս

ընծայեց «Գալաճանություն» վերնագրով մի հոդված, որի մեջ Աբգուր Բեղաբին համարում էր դավաճան, նշում էր, թե փողի համար նա ընկել է գյավուրների (ռուսների) գիրկը, վաճառելով նրանց իր հայրենիքը, խիղճը, հավատը, աղափությունը²⁹: Չբավարարվելով դրանով, երիտթուրքերը փորձեցին իրենց գործակալների միջոցով Իրանական Քրդստանում սպանել նրան: Սակայն այդ նրանց չհաջողվեց:

Չստանալով բավարարություն երիտթուրքերից, Աբգուր Բեղաբը իր երազանքների իրականացման համար շարունակեց բանակցություններ վարել ցարական իշխանությունների հետ: 1913 թ. վերջերին նա դիմեց Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Գաշկովին, որ Ռուսաստանը Իրանական Քրդստանը դարձնի համարքրական շարժման կենտրոն և իրեն ճանաչի այդ շարժման ղեկավար: Նա պատրաստակամություն հայտնեց անգամ հրաժարվել թուրքական քաղաքացիությունից և ընդունել իրանական հպատակություն³⁰: Սակայն ցարական կառավարող շրջանները, չցանկանալով լարել իրենց հարաբերությունները Թուրքիայի հետ, մերժեցին նրա առաջարկությունը:

Աբգուր Բեղաբը հավակնություն ուներ դառնալ ապագա քրդական ինքնավարության կամ պետության ղեկավար, բայց հանդիպում էր մի շարք ցեղապետների առարկությանը: Չգտնելով վերացնել այդ առարկումները, նա փորձում էր հավատացնել ցեղապետներին, թե ռուսական կառավարող շրջանները այդ հարցը արդեն լուծել են իր օգտին: 1914 թ. գարնանը Սզերդի սանջակի Շիրվան օկրուգում քրդական ազդեցիկ աղաները հավաքվեցին խորհրդակցության, ուր որոշեցին պատգամավոր ուղարկել Թիֆլիս և ստուգել Աբգուր Բեղաբի հայտարարությունը³¹:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ «Ռուսաստանի բարեկամ» Աբգուր Բեղաբը, տեսնելով նրա անհաջողությունը, լքեց ռուսներին և քրդական մի շարք ցեղապետների հետ միասին պատրաստվեց խփել թիկունքից: Հետագայում նա փորձեց հերքել դա, բայց ռուսական ռազմական իշխանությունները այլևս չվստահեցին նրան և 1915 թ. ուղարկեցին Թիֆլիս³²:

Աբգուր Բեղաբը լարախաղում էր Ռուսաստանի, Թուրքիայի ու Պարսկաստանի հարաբերությունների վրա, փորձելով լուծել քրդական հարցի-

²⁶ «Աշխատանք», 1911, № 6—53, էջ 15:

²⁷ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1912, № 4882, նոյեմբերի 15:

²⁸ Տե՛ս Մ. Ս. Լազարև, նշված աշխ., էջ 204, 213:

²⁹ Տե՛ս Ռ.Ա.ՔԱ, ֆ. «Կ. Պոլսի դեսպանությունը», գ. 1606, թ. 27—28:

³⁰ Տե՛ս Մ. Ս. Լազարև, նշված աշխ., էջ 237:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 209:

³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 330—331:

ըը նրանցից որևէ մեկի միջոցով: Խոշոր իրանագետ ու քրդագետ Վ. Ֆ. Մինորսկին, որն առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ծառայում էր Պարսկաստանում՝ իբրև ռուսական զինվանատան աշխատող, անվանում էր Աբգուր Բեղաբին քաղաքական արկածախնդիր, որը երկզեմ խաղ է խաղում ռուսների ու թուրքերի միջև³³:

Քրդական լիբերալ մտավորականության ներկայացուցիչներից էր նաև շեյխ Ուբեյդուլլայի որդին Աբդուլ Կադերը: Սուլթան Համիդի կառավարման տարիներին նա գտնվում էր արսորում: 1908 թ. հեղափոխությունից հետո ազատություն ստացավ և նշանակվեց օսմանյան սենատի անդամ: Ձեռնամուխ լինելով քաղաքական ակտիվ գործունեության, 1908 թ. աշնանը նա հիմնեց «Քրդական փոխօգնության և առաջադիմության ընկերությունը» («Քուրդ թավուն վա թարափի ջամիատի»), ուր համախմբվեցին սոցիալական տարբեր խավերի և տարբեր հայացքների մտավորականներ: Նրանք ծրագրում էին քրդաբնակ շրջաններում քացել ազգային դպրոցներ, պաշտոններում նշանակել քրդերին, գործավարությունը կատարել մայրենի լեզվով, հիմնել բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, հրատարակել թերթեր ու ամսագրեր, թուրքական մեջլիսում ունենալ իրենց ներկայացուցիչը, կառուցել արդյունաբերական ձեռնարկություններ և ընդհանրապես ակտիվացնել շինարարական աշխատանքները: 1908 թ. նոյեմբերին լույս տեսավ ընկերության թերթի առաջին համարը «Քուրդ» վերնագրով: Այն ուներ կրոնական, գիտական, քաղաքական, գրական բովանդակություն և չէր անցնում լիբերալ-բուրժուական գաղափարախոսության սահմաններից³⁴: Երիտթուրքերը երկյուղ կրելով, որ նշված ընկերությունն ու նրա օրգանը կարող են նպաստել քրդերի ազգային դարթոնքին և աղատագրական շարժումների ծավալմանը, 1910 թ. լիկվիդացրին դրանք:

Քաղաքական կողմնորոշման հարցերում Աբդուլ Կադերը ևս երկակի խաղ էր խաղում, թեքվելով մերթ Թուրքիայի, մերթ Ռուսաստանի կողմը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ցարական կառավարությունից նա պահանջեց 30 գյուղ իրանական Քրդստանում, շեղորություն պահպանելու պայմանով և հայտարարեց, որ

³³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 278—279:

³⁴ Տե՛ս «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հատ. VII, Քրդագիտություն, Երևան, 1975, էջ 72—74 (Ձախլիս Ձախլի, «Ռոժե քուրդ» ամսագիրը որպես XX դարի սկզբի քրդական հասարակական-քաղաքական մտքի ուսումնասիրման աղբյուր):

էթե Ռուսաստանը շտեղծի իր ղեկավարությունը ինքնավար Քրդստան, ապա կկազմակերպվի հայկական ջարդեր³⁵: 1917 թ. մայիսին Կ. Պոլսից նա փախավ Մեքքա, իսկ հետագայում մասնակցելով շեյխ Սաիդի ապստամբությանը, 1925 թ. Դիարբեքիրում քեմալական կառավարության կողմից կախաղան բարձրացվեց:

1912 թ. սկզբներին հայտնի հրապարակախոս ու գիտնական Ռաֆիկ Հելմի և այլոց նախաձեռնություններով ստեղծվեց քրդական նոր ընկերություն «Հույս» («Խիլա») անունով, որի մեջ ընդգրկվեցին գերազանցապես մայրաքաղաքի քուրդ ուսանողները: Այդ ընկերության անդամները հասարակական ու քաղաքական կապերով կապված էին արաբական մի շարք նշանավոր գրողների ու գործիչների հետ: Այն իր բաժանմունքներն ուներ Բիթլիսում, էրզրումում ու այլ քաղաքներում և նույնիսկ արտասահմանում³⁶: 1913 թ. հունիսին ընկերությունը Կ. Պոլսում քրդերեն ու թուրքերեն լեզուներով սկսեց հրատարակել «Քրդի արևը» կամ «Քրդի օրը» («Ռոժա քուրդ») ամսագիրը, ուր տպագրվում էին մի շարք նշանավոր գործիչների, այդ թվում նաև Աբդուլլա Ջեզետի ու Իսմայիլ Հակկի Բարան զադեի հոդվածները: Սրանք, լինելով երտթուրքական կուսակցության գաղափարախոսներ ու կառավարության անդամներ, աշխատում էին իթթիհատի օգտին, բայց միաժամանակ հարում էին քրդական ազգային շարժմանը: «Քրդի արևը» թափանցում էր կայսրության արևելյան շրջանները, մասնավորապես Քրդստան ու Արևմտյան Հայաստան ու տարածվում բնակչության մեջ: Այն հրապարակում էր գերազանցապես կուլտուր-լուսավորական բովանդակությամբ հոդվածներ³⁷: Ամսագիրը պահանջ էր դնում քրդերի համար քացել դպրոցներ, ստեղծել դպրություն, ուսումնասիրել հարազատ ժողովրդի պատմությունն ու բանասիրությունը, զարգացնել ազգային սովորույթներն ու գիտակցությունը, ներդնել քրդերի մեջ եվրոպական կուլտուրան՝ առանց արմավյան փոփոխելու տիրապետող կարգերը: Այդ ամսագիրը ոչ միայն չէր շոշափում դասակարգային հակասությունները, այլև աշխատում էր համահարթել դրանք և քուրդ ժողովուրդը ներկայացնում էր իբրև հասարակական միատարր ամբողջություն³⁸: Չնայած դրան, իթթիհատի պարզուխները «Քրդի արևը» նույնպես համարեցին վտանգավոր և շորթ քուրդ համարի հրատարակումից հետո, 1913 թ. աշնանը փակեցին:

³⁵ Տե՛ս Մ. Ս. Լազարև, նշված աշխ., էջ 304:

³⁶ Տե՛ս «Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հատ. VII, էջ 74:

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 76—78:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 82—88:

հայաբնակ ու քրդաբնակ գյուղերը և մնում անպատիժ: 1912 թ. Սղերդի առաջնորդի տեղապահը գրում էր. «Պշարե Չաթո անուն շարագործ մը և եղբայր Ճեմիլ, իրենց ծառաներով գյուղե գյուղ կը պտտին և բռնի ու կամավ դրամ, ոչխար, գառն և եզն կհավաքեն ու գյուղերու վրա դրամ, ցորեն ևլն կսահմանեն, շտվողը կգտնեն իր պատիժը և իրենց շահագանդողներուն վրա կձգեն ոճիրներ»⁴⁷: Այդ եղբայրների ավազակային գործունեության մասին հաղորդում էր նաև Վ. Շիրկովը, նշելով, թե միայն 1913 թ. ապրիլի վերջերին խարզանում Ջեմիլը թալանեց ու ավերեց 11 հայկական գյուղ, որի բնակիչները ահաբեկված փախան սարերը⁴⁸:

Գյուղացիության մասսայական բողոքների ճնշման տակ երիտթուրքական իշխանությունները երբեմն հետապնդում էին ոճրագործ եղբայրներին, բայց ձեռքակալելիս կաշառք էին վերցնում ու ազատ արձակում: Այդպես վարվեցին նրանք, օրինակ, 1913 թ. հոկտեմբերի 8-ին, երբ հանցագործներին բազմաթիվ ոստիկանների ուղեկցությամբ Բիթլիսից շուքով ուղարկեցին խարզան⁴⁹: Եվ Չաթոն ու Ջեմիլը, օգտվելով իշխանությունների թողալուցից ու հովանավորությունից, նոր եռանդով շարունակեցին աշխատավորության ահաբեկումներն ու կողոպտումները: «Բյուզանդիոն» գրում էր. «Ղարզանի ծանոթ շարագործները Չաթոյի Պշար ու Ճեմիլ ավազակ եղբայրները, Պիթլիսի կուսակալեն ներում ստանալե ետք, թե իրենք և թե հարևան քյուրտ աղաները վերստին սկսած են հարստահարել տեղվույն խաղաղ ազգաբնակչությունը—քրիստոնյա, մահմեդական, եղիտի: Անխնա կհավաքեն ցորեն, գարի, բրինձ, դրամ ևլն, խստիվ պատվիրելով, որ ոչ ոքի չխոսին: Խեղճ ժողովուրդը ստիպված է թե քուրդ ավազակին պահանջը գոհացնել և թե լռել, իր մեջ խեղդելով բողոքի ամեն ձայն»⁵⁰:

Մարդիկցիների ցեղապետ Շարաֆ բեյը, որի դեմ դաշնակցականները կազմակերպեցին մահափորձ դեռ 1897 թ., խանասորի արշավանքի ժամանակ, շարունակում էր իր հարձակումները Աղբակի գյուղերի վրա և կոտորում ու թալանում էր նրանց բնակիչներին նաև հեղափոխությունից հետո: 1912 թ. աշնանը նա ավերեց նույն գավառի էրնակ հայ-քրդական գյուղը, որի բնակիչները մեծ դժվարությամբ կարողացան ետ ստանալ

իրենց հոտերի մի մասը⁵¹: Հայկական հարցի վերաբացման օրերին նա կանգնեց Սեիդ Ալիի դիրքերում և սպառնաց բնաջնջել հայերին, եթե նրանք իրագործեն իրենց ցանկությունները: 1913 թ. ամռանը Բաշկալի Հասպատան գյուղի բնակիչներին Շարաֆ բեյը հայտարարեց. «Հայեր, դուք մտադիր եք ինքնավարություն ձեռք բերելու, սակայն անօգուտ ջանք է, եթե երբեք այդ հանգամանքը իրականանա, վստահ եղեք, որ ինչքան կարողություն ունինք պիտի աշխատինք հայությունը անմիջապես բնաջինջ ընելու, ահա այս բանը լավ հասկեցեք»⁵²:

Շաքիր աղան ու նրա ազգական Միր Մհեն Սեիդ Ալիի ոչ այնքան դադափարական, որքան ավազակային ղինակիցներն էին: Սկսած 1888 թ. Շաքիր աղան ահի ու սարսափի մեջ էր պահում Շատախի բնակչությունը: 1908 թ. հեղափոխությունից հետո գյուղացիների համառ պահանջով երիտթուրքերը ձերբակալեցին նրան, բայց 8 օր անց կրկին ազատ արձակեցին⁵³: Այնուհետև նա շարունակեց իր ոճրագործությունները, հաշվհարդար տեսնելով իրեն դիմագրավողների ու հատկապես իր վրա բողոքողների հետ: 1913 թ. սեպտեմբերին, երբ իշխանությունները փորձեցին վերստին ձերբակալել, Շաքիր աղան փախավ և հետապնդման ժամանակ սպանվեց:

Իր դազրելի արարքներով Շաքիր աղայից համարյա ետ չէր մնում նրա եղբոր որդի Միր Մհեն: Կսելով Աղանայի ջարդերի մասին, նա ենթադրեց, թե հայկական նոր կոտորածներ են իրագործվում և կանովա գյուղում սպանեց 7, Ծիծանցում՝ 8, իսկ Կվերսում՝ 6 հայի⁵⁴: Հետագայում նա շարունակեց ոճրագործությունները, թալանելով ու սպանելով և՛ քրիստոնյաներին, և՛ մահմեդականներին: Այդ ավազակի հետ գործարքի մեջ մտած երիտթուրքական պաշտոնյաները 1912 թ. նորդուզի գյուղացիներից նրա համար նույնիսկ դրամ հավաքեցին, որ գավառը հանդիստ թողնի: Սակայն Միր Մհեն դրամը վերցնելով, շարունակեց իր գործը: Թուրքական «Թանին» պաշտոնական թերթի ոչ լրիվ տվյալներով, միայն մի քանի տարվա ընթացքում նա սպանել էր 85 քրիստոնյա, 58 մահմեդական և 53 ոստիկան ու զինվոր⁵⁵: Վանի սանջակի հասարակության պահանջով, իշխանությունները փորձեցին ձերբակալել Միր Մհենին,

⁴⁷ «Բյուզանդիոն», 1912, № 4839:

⁴⁸ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1914, ց. 482, գ. 546, թ. 130:

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 228:

⁵⁰ «Բյուզանդիոն», 1913, № 5190, նոյեմբերի 18:

⁵¹ Տե՛ս «Աշխատանք», 1912, № 7—103, էջ 7:

⁵² «Վան-Տոսպ», 1913, № 21, էջ 248—249:

⁵³ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Կ. Պոլսի դեսպանությունը», 1908, գ. 1595, թ. 121, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1908, ց. 482, գ. 716, թ. 135:

⁵⁴ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1913, № 5177, նոյեմբերի 3:

⁵⁵ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1913, № 5180, նոյեմբերի 6:

բայց նա փախուստի դիմեց և 1913 թ. հոկտեմբերին Շատախի լեռնե-
րում հետապնդող զորամասերի կողմից սպանվեց: «Բյուզանդիոնը»
գրում էր, որ այդ եղևնագործի մահը մեծ ուրախություն է պատճառել
թե հայերին և թե քրդերին, «որովհետև Շատախի լեռներին մինչև նոր-
դուզ ու անկե մինչ քաղաք վխտացող ավազակներուն հույսն ան էր մը-
նացեր»⁵⁶:

Քրդական աղայական շարժման մեջ մեծ դեր էր խաղում նաև Քյոո
Հյուսիսին փաշան: Սուլթան Աբդուլ Համիդի կառավարման տարիներին
նա հուշակվել էր իր բազմաթիվ եղևնագործություններով ու վայրագու-
թյուններով, Աղլեկազի ու հարակից շրջանների գյուղացիների հողերի
բռնագրավումներով և շարժական գույքի թալանով: Բնակչության հա-
մառ պահանջով 1908 թ. սեպտեմբերին երիտթուրքերը փորձեցին ձեր-
բակալել նրան: Հյուսիսին փաշան, նախապես իմանալով այդ մասին,
թաքնվեց Սիփան լեռան ծերպերում և իր հրոսակներով շարունակեց
ավազակությունը: Սակայն տեսնելով, որ այդպես չի կարող երկար ապ-
րել, պաշտոնյաներից մեկի խորհրդով մեկնեց Վան, երզվեց, որ հավա-
տարիմ կծառայի սահմանադրությանը, կվերադարձնի իր բռնագրաված
կալվածքները գյուղացիներին և իր բոլոր հանցագործությունները բար-
դեց Ձեքի փաշայի վրա, հայտարարելով, թե դրանք կատարված են նրա
թելադրանքով: Եվ Վանի իշխանությունները ազատ արձակեցին նրան,
մանավանդ, երբ մայրաքաղաքից այդ օրերին ցուցում ստացան՝ դա-
դարեցնել հողային միջոցառումները, քանի որ շուտով կհրատարակվեն
ագրարային այնպիսի օրենքներ, որոնք իբր թե կբավարարեն բոլորին⁵⁷:

Իշխանությունների այդ վարքագիծը նոր ուժով բորբոքեց գյուղա-
ցիության պայքարը: Աղլեկազի ինչպես հայ, այնպես էլ քուրդ շինա-
կանները միասնաբար ոտքի կանգնելով, ավելի քան մեկ տարի համա-
ռորեն պահանջում էին ոչ միայն վերադարձնել իրենց հողերը, այլև պատ-
ժել տասնամյակներ շարունակ իրենց արյունը ծծող ու բրտինքը լա-
փող փաշային⁵⁸: էրզրումի կուսակալը ստիպված էր 1909 թ. վերջերին
առաջարկել Քյոո Հյուսիսինին բացատրություն տալ իր դեմ հարուցած
գանդատներին: Ենթադրելով, թե արդեն իր կյանքը վտանգի տակ է,
Հյուսիսին փաշան, իր ազգականներ էմին և Թիմուր փաշաների հետ միա-

աին թողեց Թուրքիան և 1909 թ. դեկտեմբերին անցավ Պարսկաստան ու
հաստատվեց Մակուում⁵⁹: 1910 թ. սկզբներին Քյոո Հյուսիսինը նամակ
ուղարկեց Վորոնցով-Պաշկովին, խնդրելով միջնորդել ցարին՝ Քրդաս-
նը վերցնելու իր հովանու տակ և օգնելու իրեն՝ ապստամբվելու Թուր-
քիայի դեմ: Նամակի վերջում նա ավելացնում էր, որ եթե այդ ամենը
անհնարին լինի, ապա իրեն ճանաչեն ուսասնական և թույլատրեն
ապրելու Ռուսաստանում: Սակայն ուսական կառավարող շրջանները,
դեկավարվելով Մերձավոր Արևելքում իրենց արտաքին քաղաքականու-
թյամբ, հրաժարվեցին նրան օգնելուց, բայց թույլատրեցին ապրել Ռու-
սաստանում, Երևանի նահանգում:

1910 թ. փետրվարին երիտթուրքերը առաջարկեցին Հյուսիսին փա-
շային՝ վերադառնալ Թուրքիա, խոստանալով ապահովել նրա անձի ու
գույքի անձեռնմխելիությունը: Եվ Քյոո Հյուսիսինը նույն թվականի մա-
յիսի 10-ին մեկնեց Վան, իսկ այնտեղից Թուրքական զինվորների ուղեկ-
ցությամբ՝ դեպի տուն, և հաստատվեց Ջոնիկ գյուղում⁶⁰:

Վերհաստատվելով իր կալվածքներում և հովանավորվելով կառա-
վարության կողմից, Հյուսիսին փաշան շարունակեց բռնությունները և
դաժան հաշվեհարդար տեսավ իրենց իրավունքների համար պայքարող
գյուղացիների հետ, խտրություն չդնելով ազգությունների միջև: Շուտով
նա մտավ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մեջ, իսկ
1911 թ. հուլիսի 10-ին հեռագիր ուղարկեց սուլթանին, որի մեջ հայտնե-
լով իր նվիրվածությունը, նշում էր. «7 միլիոն քրդեր պատրաստ են,
անհրաժեշտության դեպքում, թափել իրենց արյունը սահմանադրության
պաշտպանության համար և սուլթանի առաջին իսկ կանչով դուրս կգան
թշնամու դեմ՝ հանուն հայրենիքի պաշտպանության»⁶¹:

Բայց այս «նվիրվածությունը» չխանգարեց փաշային, որ տարի ու
կես անց՝ 1913 թ. հունվարին հավանություն տար Աբդուր Բեգաբի ծրա-
գրին՝ թուրքական կառավարության դեմ ապստամբվելու և ինքնավար
Քրդաստան ստեղծելու մասին: Հատկանշական է, որ երբ թուրքական իշ-
խանությունները ձևեց գեցեցին Քյոո Հյուսիսինի նամակներից մեկը և
ցանկանում էին ձերբակալել նրան, վերջինս զործադրեց ամեն ջանք,

⁵⁶ «Բյուզանդիոն», 1913, № 5162, հոկտեմբերի 16:

⁵⁷ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. 4. Պոլսի դեպպանությունը», 1908, գ. 1595, թթ. 98—99:

⁵⁸ Տե՛ս ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 521, ց. 2, գ. 492, թ. 196, ՌԱՔԱ, ֆ. 4. Պոլսի դեպպա-
նությունը», 1908, գ. 1595, թ. 99, «Բյուզանդիոն», 1909, № 3776, մարտի 11:

⁵⁹ Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2000, գ. 7692, թ. 6:

⁶⁰ Տե՛ս ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 521, ց. 2, գ. 492, թ. 196, 215, ֆ. 71, գ. 39, թ. 38, «Մշակ»,
1910, № 98, մայիսի 9:

⁶¹ ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2000, գ. 7716, թ. 266:

անգամ վկայակոչեց իր լիակատար անգրագիտությունը և «ապացուցեց»,
թե նամակի հեղինակը ինքը չէ⁶²:

Շարունակելով իր երկդիմի քաղաքականությունը, փաշան մի կողմից
ակտիվ մասնակցում էր թուրքական կառավարության դեմ ապստամբություն
նախապատրաստող խորհրդակցություններին⁶³, իսկ մյուս կողմից մտերմական
հարաբերություններ էր զարգացնում կուսակալների ու իթթիհատական
ալլ պաշտոնյաների հետ: Եվ երբ տեղի ունեցավ Բիթլիսի ապստամբությունը,
որը ավարտվեց պարտությունով, 1914 թ. մարտին նամակ ուղարկեց
Վանի կուսակալ Թահսիմ բեյին, ուր «իր նվիրվածությունն էր հայտնում
թուրքական կառավարությանը ու նորվում Բիթլիսի ապստամբներին,
անվանելով նրանց դավաճաններ»⁶⁴: Իսկ նույն թվականի ապրիլին,
կապ պահպանելով ապստամբության ղեկավարների հետ,
կարեկցում էր նրանց անհաջողության համար⁶⁵:

Ի վերջո 1914 թ. հունիսին, երկյուղ կրելով, թե երիտթուրքերը կարող
են ձերբակալել իրեն, Քյոո Հյուսեինը դիմեց Վանի փոխհյուպատոս
Ակիմովիչին, խնդրելով՝ միջնորդել ռուսական կառավարությանը, որ թույլատրի
իրեն անցնել Պարսկաստան կամ Ռուսաստան՝ ցարի հովանավորության տակ:
Ակիմովիչն ընդառուցեց նրան⁶⁶: Մեր նպատակից դուրս է Հյուսեին փաշայի
հետագա գործունեության լուսաբանումը: Նշենք միայն, որ նա սպանվեց
1929 թ. Սիրիայի սահմանի վրա Մուսա և Կասրմ բեյերի հարազատներից
մեկի՝ Նըհոյի ձեռքով:

Հայտնի Ուբեյդ-Ուլլայի թոռ, Մեհմեդ Սըղբըի որդի 22-ամյա շեյխ
Թահան 1908 թ. հետո ներքաշվելով քաղաքական շարժման մեջ, պաշտպանեց
ինքնավար Քրդստանի գաղափարը: 1912 թ. նոյեմբերին Օլֆերևի հետ
զրուցելիս նա հայտարարեց. «Հասել է ժամանակը, երբ քրդերը նույնպես
պարտավոր են մտածել իրենց մասին: Նրանք այլևս չպետք է մնան
թուրքական լծի տակ և պետք է ազատման հղանակ գտնեն ու այնուհետև
լինեն ռուսական ցարին հավատարիմ ծառա»⁶⁷: Բայց Թահան, պայմանների
բերումով, զբաղվեց ավելի շատ անձնական, քան քաղաքական խնդիրներով:
Հորեղբայրը՝ Աբդուլ Կադերը վերադառնալով

աքսորից, պահանջեց երիտասարդ շեյխից բաժին հանել իրեն հայրենական
կալվածքից: Թահան մերժեց, որի հետևանքով հարազատների միջև
1911 թ. օգոստոսին առաջացավ զինված ընդհարում: «Մշակը» գրում էր,
որ Շամդինանում «պատերազմական գրություն է շեյխ Ուբեյդուլլայի
որդի Աբդուլ Կադերի և նրա եղբորորդի Սահիդ Թահայի միջև. սրանք
իրար դեմ հարյուրավոր զինված քրդեր են ձակատեցրած ու կոլում են
մի ինչ-որ բնականական վեճի կամ ազդեցության թե ժառանգության բաժանման
համար. մինչ ցայդ սպանվել են 30-ից ավելի քյուրդեր ու դրանից էլ
ավելի վիրավորվել»⁶⁸: Կառավարության միջամտությամբ ընդհարումն
առժամանակ դադարեց: Աբդուլ Կադերը Անդրկովկասի վրահարումն
մեկնեց Կ. Պոլիս: Սակայն 1912 թ. գարնանը կոիվը վերսկսվեց շեյխ
Թահայի ու Աբդուլ Կադերի որդու միջև: Երկու կողմերից ընկան լոթը
հողի: Վախենալով, թե ազգականների միջև ծագած ընդհարումը կարող
է վերածվել համաքրդական շարժման, կուսակալը հակառակորդներին
բերեց Վան, բայց չհամարձակվելով դատել նրանց, ուղարկեց մայրաքաղաք:
Աբդուլ Կադերը, օգտագործելով իր դիրքը, ազատեց որդուն, իսկ
Թահան փախավ և Անդրկովկասով անցավ Պարսկաստան: Այնուհետև
թուրքական կառավարությունը բազմիցս առաջարկեց Թահային վերադառնալ
Թուրքիա, բայց նա, վախենալով հորեղբոր վրիժառությունից և երիտթուրքերի
հայածանքներից՝ հրաժարվեց:

Սուլթանն անձամբ պահանջեց որ նավերադառնա Շամդինան, իսկ
իթթիհատի կառավարությունը հատուկ պատգամավորություն ուղարկեց,
որ համոզելով ետ բերեն նրան: Պատգամավորությունը նույնիսկ խոստացավ,
որ այսուհետև կառավարությունը արդելք չի դնի շեյխի ծխախոտի
արտահանմանը, որից նա տարեկան ստանում էր 5000—6000 լիթրայի
եկամուտ: Բայց Թահան մնաց անդրդվելի: Այն ժամանակ թուրքական
կառավարությունը դիմեց ալլ միջոցի. պտտճառաբանելով, որ շեյխ
Թահան տարիներ շարունակ չի վճարել պետության տուրքը, 1913 թ. նոյեմբերի
20-ին Վանի կուսակալ Թահսիմ բեյի միջոցով ավերեց նրա կալվածքը,
թալանեց ունեցվածքը և գերեց 14-ամյա եղբորը: Առաջին համաշխարհային
պատերազմի նախօրյակին շեյխ Թահան նույնպես համաշխարհային
պատերազմի նախօրյակին, թեքվելով մերթ դեպի Ռուսաստան, մերթ
դրսևորեց երկդիմի վարքագիծ, թեքվելով մերթ դեպի Ռուսաստան, մերթ
Թուրքիա: Եվ երբ 1914 թ. աշնանը Թուրքիան մտավ պատերազմի մեջ,
Թուրքիա: Եվ երբ 1914 թ. աշնանը Թուրքիան մտավ պատերազմի մեջ,
նա անցավ Թուրքիայի կողմը: Շուտով Թահան գերի ընկավ և ցարական
նա անցավ Թուրքիայի կողմը: Շուտով Թահան գերի ընկավ և ցարական
խշխանությունների կողմից ուղարկվեց Ռանենբուրգ (այժմ՝ Չապլիգին):

62 Տե՛ս Ռ.Ա.ՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1913, ց. 482, գ. 719, թ. 269:

63 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 341:

64 Նույն տեղում, ֆ. «Կ. Պոլսի դեսպանությունը», 1912, գ. 1606, թ. 15:

65 Տե՛ս Ռ.Ա.ՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1914, ց. 482, գ. 719, թ. 388:

66 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 402:

67 Ռ.Ա.ՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», ց. 482, գ. 719, թ. 243 բ:

68 «Մշակ», 1911, № 235, հոկտեմբերի 14:

13-ին վանից ուղարկեց ևս 4 հրանոթ, 4 գնդացի, 2 գումարտակ, 1 վաշտ ժանդարմ, Մուշից՝ 180 հետիոտն զինվոր, 2 լեռնային թնդանոթ, 50 հրաձիգ, իսկ Բայազետից, Ալաշկերտից ու Կարաբլիխից՝ 2 հետիոտն գումարտակ և 1 հեծյալ էսկադրոն¹⁰¹: Այդ բոլորի դիմաց Սեիդ Ալին դուրս բերեց 8000 մարդ¹⁰²: Պետք է նշել, որ կառավարական ուժերի զգալի մասը ֆիզիկապես ու հոգեպես կազմալուծված էր. զինվորներից ոմանք հիվանդացել էին տիֆով, մյուսները, լսելով, թե պետք է կովն թրդերի դեմ, հայտարարեցին, որ «չեն կրակի իրենց եղբայրների վրա»¹⁰³, իսկ Խիզանի կալմակամն ու մյուզիբը վախենալով թրդերի վրիժառույթյունից, փախան Բիթլիսից: Ռազմական գործողություններին ավելի վճռական նշանակություն տալու նպատակով կառավարությունն այս օրերին պաշտոնազրկեց Բիթլիսի կուսակալին և կանչելով Պոլիս, նրա պարտականություններն առժամանակ գրեց Սղերզի սանջակի մութասարիֆի վրա: Մարտի կեսերին հրաման տրվեց՝ շարժվել դեպի Կումաշ, ուր ճամբար էր դրել Սեիդ Ալին: Սակայն զինվորները հրաժարվեցին հրամանի կատարումից: Կոտրելով զինվորների դիմադրությունը, թուրքական հրամանատարությունը մարտի 19-ին Կումաշ ուղարկեց 400 զինվոր երկու լեռնային հրանոթներով, բայց Սեիդ Ալին չախճախելով նըրանց, ետ շարժեց. և մարտի 20-ին մտավ Բիթլիս:

Սպասելով կոտորածներ, հայերը պատրաստվեցին դիմադրության, իսկ 360 հոգի պատսպարվեցին ուսական հյուպատոսարանում: Սակայն Սեիդ Ալին, ենթադրելով, որ հակառակորդը իր դեմ կուղարկի նոր ուժեր, հենց նույն օրը դուրս եկավ քաղաքից, թողնելով իր զինվորներից 130 սպանված ու վիրավոր: Թուրքական հրամանատարությունը ուժեղացրեց իր ուժերը և կենդեցին, ուր կենտրոնացել էին թրդերը, բանդեց նրա կեսը: Հրամանատարությունը որոշել էր, որ եթե թրդերը շարունակեին մնալ Բիթլիսում, պայթեցնել զինապահեստը, իսկ այնուհետև ուժեղացրեցին ավերել քաղաքը, հաշվի չառնելով, որ զրանից կբնաջնջվեր նաև խաղաղ բնակչությունը¹⁰⁴:

Կառավարությունը մարտի 22—23-ին վանից ու Մուշից Բիթլիս տեղափոխեց նոր ուժեր և նրանց հրամանատար նշանակելով Իհսան փաշային, կարգադրեց շարժվել դեպի Խիզան: Նրա հետևից իբրև

օժանդակություն մի քանի հարյուր զինվորներով Խիզան ուղարկեց նաև Իբրահիմ բեյին: Ապրիլի 1-ին Իհսան փաշան, գերելով Սեիդ Ալին, վերադարձավ Բիթլիս, իսկ Խիզանում թողեց մի քանի ջոկատներ՝ ապրտամբներին որսալու և պատժելու համար: Շուտով այդ ջոկատները գրտան Դիադինում թաքնված շեյխ Շահաբեդդինին և մի շարք ապստամբների պարագլուխներին հետ միասին բերեցին Բիթլիս: Ինչ վերաբերում է մուլա Սելիմին, ապա նա, կանխագուշակելով ապստամբության պարտությունը, դեռ մարտի 20-ին ապաստան խնդրեց վ. Շիրկովից և թաքնվեց ուսական հյուպատոսարանում:

Ապրիլի 17—18-ին թուրքական իշխանությունները ձերբակալվածներից 44-ին ազատ արձակեցին իբրև անմեղների, 45-ին տարբեր ժամանակներով քշեցին Տրապիզոնի ու Սինոպի բանտերը, իսկ 14-ին մահվան դատապարտեցին: Այդ վճիռը նրանք ի կատար ածեցին ապրիլի 23-ին և 26-ին¹⁰⁵: Սեիդ Ալին, նրա եղբայր շեյխ Մեհմեդ Շիրինին, շեյխ Շահաբեդդինին, Ֆակի Խալիլին, մուլա Զիդին, մուլա Մախբուրի շեյխ Շահաբեդդինին, Ֆակի Խալիլին, մուլա Զիդին, մուլա Մախբուրի և նին, Ալի աղային, Խուրշուդին, Մեջիդ Խարջանլին, շեյխ Հայրույին և Մեհմեդ Կիրկիլին գնդակահարեցին, իսկ Սուլեյման աղային, Սելիմ Ֆակիհին և Հաջի Մերխանին կախազան բարձրացրին, պահելով ի ցույց ամենքին Բիթլիսի հրապարակում մի ամբողջ օր¹⁰⁶:

Բիթլիսի ապստամբությունը որոշ արձագանք գտավ Մամուտանքում, Կարկառում, Գավաշում, Բերվարում, Մանազկերտում, Խնուսում, Բուլանըխում և քրդաբնակ այլ վայրերում: Բայց ամենուրեք ճնշվեց:

Այդ ապստամբությունն ուղղված էր թուրքական կառավարության դեմ¹⁰⁷: Բայց այն ուղղված էր նաև հայկական բարենորոգումների դեմ¹⁰⁸:

Բիթլիսի ապստամբության ղեկավարները քուրդ աղաներն էին, որոնք պայքարում էին իրենց դասակարգային դիրքերի ապահովության ու ամրապնդման համար: Նրանք չէին ձգտում իրականացնել դեմոկրատական միջոցառումներ: Այդ պատճառով էլ պաշտպանություն չգտան ժողովրդական լայն զանգվածների կողմից:

Բիթլիսի ապստամբության պարտությունից հետո քուրդ աղաների մի մասը, երկուսը կրելով կառավարության հետապնդումներից, ցրվեց Արևմտյան Հայաստանի ու Քրդստանի տարբեր շրջաններում: Այդպես

105 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1914, ց. 482, գ. 719, թ. 389, գ. 546, թ. 322:

106 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 321—322:

107 Տե՛ս «Դրոշակ», 1914, № 4, էջ 53:

108 Տե՛ս «Արարատ», 1914, մայիս, էջ 408:

101 Տե՛ս նույն տեղում, ց. 283, գ. 719, թ. 383:

102 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿոմՊԱ, ֆ. 2000, գ. 7716, թ. 480:

103 ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», ց. 482, գ. 546, թ. 281:

104 Նույն տեղում, թ. 305:

վարվեցին, օրինակ, Քյոռ Հյուսիս փաշան, Օսման աղան, Մալա Մահ-
դար բեկը և ուրիշներ¹⁰⁹: Աղաների մի մասն էլ անցավ Պարսկաստան:
«Վան-Տոսպ» գրում էր. «Կը տեղեկանանք, թե Ապաղայի բյուրտ պե-
յերեն՝ Մուստաֆա պեյը և որդիներ Յուսուֆ և Սալեհ պեյերը, Իբրահիմ
պեյը, Յուսուֆ Ապտուլ աղան և յուր եղբայր Մեհմեդ աղան, զեղանի
Սալեհ աղան և յուր հորեղբոր որդի Ահմետ աղան, Ասեմանցի ցեղեն
Ջնդի աղան, իրենց ծառաներով միասին հունիսի 22-ին մեկնած են դե-
պի Պարսկաստան»¹¹⁰:

Իսկ մի մասն էլ, մնալով Արևմտյան Հայաստանում, փորձում էր
նախապատրաստել նոր ապստամբություն: 1914 թ. հունիսի 12-ին հայ-
դարանցի աղաներից մեկը՝ Աղլեհազի շեյխ Աբդուլ Ազիզը, իմանալով,
որ Վ. Շիրկուլը հրաժարվել է մուլա Սելիմին հանձնել թուրքական իշ-
խանություններին և համարելով հյուպատոսի այդ քայլը Ռուսաստանի
համակրանքը քրդերի նկատմամբ, այցելեց էրզրումի ուսական գլխա-
վոր հյուպատոսին և խնդրեց, որ Ռուսաստանը պաշտպանի քրդերի
ապստամբությունը թուրքական կառավարության դեմ և այնուհետև Քըր-
դեստանը վերցնի իր հովանավորության տակ: Նա հայտարարեց, որ մուլ-
լա Սելիմը, որին ինքը համարում է «քրդերի փատիշահ», հանձնարարել
է իրեն շրջել քրդաբնակ շրջանները և նախապատրաստել ցեղապետե-
րին, որ աշնանը ապստամբվեն: Նրա կարծիքով, այդ ապստամբությունը
պաշտպանություն կգտնի նաև թուրքերի կողմից, քանզի երիտթուրքերը
երկրում մտցնում են նրանց կրոնական զգացմունքները ոտնահարող և
զուրանի դոգմաները մերժող նորմեր, որ էրզրումից ինքը մեկնելու է
Նարիման, ուր հանդիպելու է Քյոռ Հյուսիս փաշային և նրանից ստանա-
լու է ավելի կոնկրետ ցուցումներ: Աբդուլ Ազիզը այնուհետև ասաց, թե
իբր հայերը նույնպես կմիանան իրենց ապստամբությանը, եթե այն
ընդգրկի ամբողջ Քրդստանը և քրդական բոլոր ցեղերը: Նա, վերջապես,
խնդրեց, որ եթե Ռուսաստանը չի կարող օգնել ու օժանդակել քրդերի
ապստամբությանը, թերևս թուլլատրի իրեն իր 1000 տնտեսություններից
բաղկացած ցեղակիցների հետ միասին արտագաղթել Անդրկովկաս:
Ռուսական գլխավոր հյուպատոսը առաջարկեց նրան դիմել Կ. Պոլսի
ուսական ղեսպանին¹¹¹:

Քուրդ աղաներից ոմանք էլ արդեն անցել էին պրակտիկ գործունեու-

¹⁰⁹ Տե՛ս «Մշակ», 1914, № 129, հունիսի 15:

¹¹⁰ «Վան-Տոսպ», 1914, № 26, էջ 314:

¹¹¹ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1914, ց. 482, գ. 2685, թ. 72—73:

թյան, ձեռնարկելով նորանոր ելույթներ իթիհատական կառավարու-
թյան դեմ: Դրանցից էր Բշարի Չաթոն, որը, Վ. Շիրկուլի 1914 թ. հուլի-
սի 4-ի հաղորդման համաձայն, ծառանալով իշխանությունների դեմ,
սպանել ու վիրավորել էր 16 զինվոր: Թուրքական պաշտոնյաները նրա
դեմ ուղարկեցին թարմ ուժեր, սակայն Չաթոն ոչ միայն մնաց անորսա-
լի, այլև զերելով ժանդարմական բինբաշի Քյազիմ է՛հնդուն, նրա երկու
զապիիների հետ միասին կախեց Սղերդում¹¹²: Արևմտյան Հայաստանի
որոշ շրջաններում աղաների նախաձեռնությամբ 1914 թ. գարնանն ու
ամռանը ստեղծվեցին հատուկ ջոկատներ, որոնք ահաբեկում էին Բիթ-
լիսի ապստամբության ժամանակ կառավարությանը օժանդակած ան-
ձանց¹¹³: Այսպիսի միջնորդումով վրա հասավ առաջին աշխարհամարտը,
և իթիհատը բուրդ աղաներին ճարպկորեն շրջեց արևմտահայերի դեմ
ու օգտագործեց նրանց իր հայաբնաջնջման ծրագրի իրականացման
համար:

Աղաների պայքարը քրդական ինքնավարության կամ անկախու-
թյան համար կարող էր նպաստել քրդերի համախմբմանն ու ազգային
դիտակցության զարգացմանը: Սակայն նրանց զեկավարությամբ ու
տիրապետությամբ ինքնավար Քրդստանի ստեղծման պլանը ուստպիա-
կան էր ու ընդհանուր առմամբ հետադիմական, քանի որ այն պահպա-
նում էր ֆեոդալական կարգերը, ուժեղացնում գյուղացիության միջնա-
դարյան շահագործումը, մերժում ժողովուրդների համագործակցությու-
նը, սրում էր հայ-քրդական հակասությունները, որովհետև ինքնավար
հայկական հողերի վրա՝ Քուրդ աղաները կատաղի պայքար էին տանում
հայկական հողերի վրա: Քուրդ աղաները կատաղի պայքար էին տանում
ինքնավարության կամ անկախության հաստատմանն ու զուտ էին հաս-
նել անգամ հայերի ցեղասպանության գնով:

2. ՔՈՒՐԴ ԳՅՈՒՂԱՅԻՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

Արևմտյան Հայաստանի քրդերի լիբերալ, ռեակցիոն-աղայական
շարժումներից զատ տեղի էին ունենում նաև գյուղացիական ելույթներ,
որոնք ուղղված էին թուրքական պետության և տեղական ֆեոդալական
հարստահարումների դեմ: Երկրի տարբեր շրջաններում այդ ելույթներն

¹¹² Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», ց. 482, գ. 546, թ. 341—342:

¹¹³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 719, թ. 408:

ընդգրկում էին գյուղացիական տարբեր դանգվածներ և արտահայտվում տարբեր ուժով: Վասպուրականի Ինկիլի գյուղի քրդերը սահմանադրու-
թյան հռչակման հենց առաջին օրը պահանջեցին իրենց հողերը: Սա-
կայն ցեղապետ Հյուսին բեկը ոչ միայն չվերադարձրեց, այլև հանդգնու-
թյան համար իր տիրույթներից վտարեց 25—30 ընտանիք:

Ավելի ակտիվ պայքար ծավալեցին շեմսկցի քրդերը, որոնք իրենց հողերը ետ նվաճելու նպատակով հարձակվեցին Սատան աղայի վրա և ջարդեցին նրա զուամեններին: Աղան, սակայն, չնշեց շեմսկցիների կույթը և սպանեց երկուսին: Հեղափոխությունից անմիջապես հետո նման դեպ-
քեր տեղի ունեցան նաև Կարճկանում, ուր բինկանցի քրդերը ծեծեցին Յազուբ աղային և նրա մարդկանց¹¹⁴: 1910 թ. շեմսկի քրդերը նորից ոտքի կանգնեցին և սկսեցին վարել աղայի կողմից հափշտակված իրենց հողերը, որի հետևանքով տեղի ունեցավ լուրջ ընդհարում և սպանու-
թյուն: Այդ նույն թվականին, երբ բախուրցիների ցեղապետ Հյուսին բեկը թափուով իր վրա ձևակերպեց գյուղացիների հողերը և առաջարկեց նրանց աշխատել իր մոտ որպես մարաբաներ, քրդերը ըմբոստացան նրա դեմ և հրաժարվեցին վճարել «պեկի զուպարան և հազար ու մեկ տեսակ տուրքերը»¹¹⁵: Զայրանալով գյուղացիների անհնազանդությունը վրա, բեկը վտարեց նրանց իր կալվածքներից: Քրդերը գնացին Վան, բախեցին պաշտոնյաների դռները և պահանջեցին իրենց հողերը:

Ազիլչեկազում քուրդ գյուղացիները դեռ 1908 թ. ծառայան Քյուս Հյուսինին փաշայի դեմ և պահանջեցին իրենց տարածությունները: Մեր-
ժում ստանալով, նրանք ոտքի ելան և 1911 թ. ներկայացուցիչներ ուղար-
կեցին մայրաքաղաք: Իմանալով այդ մասին, փաշան ինքն էլ Կ. Պոլիս ուղարկեց իր ներկայացուցիչներին, որոնց ցուցում տվեց՝ պատմել իթ-
թիհատի պարագլուխներին, թե «գյուղացիներն են, որ ոտնձգություն կրեն և իրեն վնաս կհասցնեն»¹¹⁶: Ներքին գործերի մինիստրը հետա-
ձգեց հարցի լուծումը: Բայց քրդերը չլռեցին և նորից բարձրացրին իրենց խնդիրը: Երբ երիտթուրքական պաշտոնյաները հայտարարեցին, որ նրանց հողային վեճը կլուծվի երկրում հողային հարցի ընդհանուր կարգավորման հետ միասին, նրանք պահանջեցին՝ վճռել այն հենց հի-
մա, առանց հետաձգելու: Սակայն իթթիհատական պաշտոնյաները կրկին անուշադրության մատնեցին նրանց պահանջը: 1913 թ. մայիսին քրդերը

նորից ըմբոստացան և ներկայացուցիչներ ուղարկեցին Վան: Փաշան, սա-
կայն, իմանալով այդ մասին, իր հրոսակների միջոցով ձանապարհին սպանեց նրանց և այդպիսով առժամանակ լռեցրեց իր դեմ ծավալված շարժումը:

Վանի սանջակի քրդերը հանդես էին գալիս նաև իրենց անձի ու գույքի պաշտպանություն համար: 1910 թ. սեպտեմբերին Կեճոն գյուղի բնակիչները հակահարված հասցրին իրենց հոտերը թալանող հրոսակ-
ներին, գերեցին հինգին և սպանեցին երկուսին: Սակայն ավազակների հետ կապված թուրքական պաշտոնյաները ձերբակալեցին նրանց իբրև մարդասպաններ¹¹⁷: 1912 թ. նոյեմբերի 19-ին հրոսակների դեմ պայ-
քարի դուրս եկան նաև Եկմալ գյուղի քրդերը, որոնք, ինչպես նշում էր «Աշխատանքի» թղթակիցը, «3—6 ժամ տևող կովէ հետո հաջողեցան փախցնել ավազակները»¹¹⁸: Երբեմն քրդերը, չկարողանալով սեփական ուժերով ապահովել իրենց ինքնապաշտպանությունը, դիմում էին թուր-
քական զինվորների օգնությանը, սակայն դրանով ավելի էին վատաց-
նում իրենց գրությունը: 1911 թ. Գերջամեթի ռեսը Օլֆերիի հետ զրուցե-
լիս ասաց. «Քուրդ ավազակների և թուրք ասկարների միջև տարբերու-
թյունը քիչ է»¹¹⁹:

«Աղատամարտը» խոսելով վասպուրականի քրդական շարժումների մասին և բերելով կոնկրետ փաստեր, հղրափակում էր. «Այդպիսի երե-
վույթներ մեկով-երկուքով չեն, որ վասպուրականի մեջ երևան կուզան, տասնյակներով, հարյուրներով կը համրվին»¹²⁰:

Բացի վասպուրականից, քրդական գյուղացիական շարժման կարե-
վոր օջախ էր նաև Տարոնը, մասնավորապես Մուշի գավառը: Քրդերը ժառանգան այստեղ Մուսա բեյի դեմ, որը 1908 թ. վերագառնալով աբ-
սորից, սկսեց բռնազրավել գյուղացիների հողերը և թալանել նրանց ունեցվածքը: Ակտիվ դիմադրություն ստանալով իրենց հարևաններից, քուրդ բնակիչները, որոնք, օգնություն ստանալով իրենց հարևաններից, 1912 թ. փետրվարին ջախջախեցին Մուսա բեյի ավազակային հորդանե-
րին և ներկայացուցիչներ ուղարկելով Մուշ, բողոքեցին նրա թալանչի-
կան գործունեության դեմ¹²¹: Քրդիի Հագաստան գյուղի քրդերը 1909 թ.

117 Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1910, № 4261, հոկտեմբերի 31:

118 «Աշխատանք», 1912, № 6—102, էջ 7:

119 ԻԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1911, ց. 482, գ. 719, թ. 118:

120 «Աղատամարտ», 1911, № 658, օգոստոսի 18:

121 Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1912, № 4716, մայիսի 1:

114 Տե՛ս «Աշխատանք», 1913, № 12—108, էջ 2:

115 «Աղատամարտ», 1911, № 658, օգոստոսի 18:

116 «Բյուզանդիոն», 1911, № 4470, հուլիսի 10:

ամուսնը երկու օր շարունակ դիմագրավեցին Հայդար բեյին, որը պաշարելով գյուղը, հարկ էր պահանջում: Չկարողանալով սեփական ուժերով հեռացնել շարիքը, նրանք դիմեցին թուրքական պաշտոնյաներին, սակայն արդյունքի չհասան: Հայդար բեյի հրոսակները փորձեցին ներխուժել նաև քրդական Ֆեմ գյուղը, բայց ստանալով հակահարված, ետ շարավեցին¹²²:

Երիտթուրքերի կառավարման տարիներին քրդական գյուղացիական շարժումների ծավալվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններում: Դուկտոր Ն. Տաղավարյանը, 1911 թ. շրջագայելով կայսրության արևելյան վիլայեթներում, գրում էր. «Այս տարի Արևելյան Անատոլիի մեջ ըրած ճանապարհորդութեանս առթիվ շատ տեղերու խեղճ գյուղացի քուրդ ժողովուրդն ինձ դիմելով իրենց հողերի գրավումը պատմեց... և անոր դարման մը ձեռք բերելու աշխատիլս հայցեց»¹²³: Իրենց կենսական խնդիրների լուծման համար քուրդ գյուղացիները դիմում էին նաև Տարոնի հայ հողերու առաջնորդին, խնդրելով՝ ահազանգել մայրաքաղաք և հայցել օգնություն¹²⁴: Բայց նրա միջամտությունը նույնպես չէր օգնում զործին:

Արևմտյան Հայաստանի քրդերը ծառանում էին նաև թուրքական կառավարության հարստահարումների ու ճնշումների դեմ: Նրանց հակահառավարական շարժումները հաճախ ընդունում էին սուր բնույթ և ավարտվում պաշտոնյաների ձեռով ու սպանություններով: Այսպես, Բարվարի գավառում խասիբերի կայմակամը 1913 թ. փետրվարի 4-ին, երբ մեկնեց քրդական խնուկ գյուղը հարկ հավաքելու, բնակիչները «բռնելով գայմագամը իր ոստիկաններու հետ աղևկ մը կը ձեռնեն»¹²⁵: Այդ նույն թվականին նման մի դեպք էլ տեղի ունեցավ Բերկրի գավառի Պընչական գյուղում, ուր քրդերը ձեռնեցին ոչխարների գլխաքանակը գրի առնող պաշտոնյային և նրան ուղևեցող անձանց: Երբ ոստիկանները ձերբակալեցին կազմակերպիչներին ու տարան բանտ, բնակիչները հարձակվեցին նրանց վրա և ազատեցին իրենց համագյուղացիներին¹²⁶:

¹²² Տե՛ս «Ազատամարտ», 1909, № 21, հուլիսի 16:

¹²³ «Ռահվիրա», 1912, № 4, փետրվարի 9:

¹²⁴ 1913 թ. «Բյուզանդիոնը» հաղորդում էր. «Մշո Դըվնիկ գյուղացի բյուրտերն առանձին խնդրանքով մը դիմած են առաջնորդ խարխանյան եպիսկոպոսին խնդրելով, որ կառավարության մոտ ազգու դիմումներ կատարել իրենք ազատելու համար Իպրահիմ պեկի սպանույթներեն» («Բյուզանդիոն», 1913, № 5126, օգոստոսի 21):

¹²⁵ «Աշխատանք», 1913, № 16—112, էջ 3:

¹²⁶ Տե՛ս «Վան-Տոսպ», 1913, № 10, էջ 114:

Քաշկալեում քուրդ գյուղացիները 1913 թ. մարտին հրաժարվեցին Ադնամոսմիի վճարումից, իսկ Գավաշի Պախվան գյուղում նրանք վոնդեցին հարկահաններին: Տեղական իշխանությունները իմանալով այդ մասին, ոստիկաններ ուղարկեցին Պախվան, որոնք գյուղացիներից մի քանիսին ձեռնեցին, իսկ մյուսներին դատի հանձնեցին¹²⁷:

Վարդոյի գավառի իրրպախուփ գյուղում 1913 թ. գարնանը թուրքական հարկահանի ղեղձումներից գազազած բնակիչները սպանեցին նրան: Այդ նույն ժամանակամիջոցում նման դեպքեր տեղի ունեցան նաև Մուշի դաշտի խարթուս և Խիզանի գավառի Պաժառխըթապ գյուղերում:

Երզնկայի սանջակում քրդերը ըմբոստացան ղինվորական պարհակի դեմ: 1912 թ. դեկտեմբերին կերթիկի քրդերը սպանեցին ղինակոչիկներ պահանջող երիտթուրքական ժանդարմներից մեկին, իսկ մյուսներին պատվիրեցին. «Վերադարձեք տուն և պատմեցեք ձեր պետերին այն, ինչ տեսաք այստեղ: Մենք չենք ձանաչում թուրքական իշխանություններին և չենք տա նորակոչիկներ»¹²⁸:

Մոտկանում հարկային քաղաքականության դեմ ուղղված քրդերի շարժումը 1913 թ. աշնանը այնպիսի չափերի հասավ, որ պաշտոնյաները նրանց զսպելու համար ուղարկեցին պատժիչ ջոկատներ, իսկ վանի սանջակում Խրկանց գյուղի քրդերի ելույթը ճնշելու համար սպանեցին 12 հոգու¹²⁹:

Դերսիմում և Խնուսում 1911 թ. քուրդ գյուղացիները ծառայան կառավարության հարկային հարստահարման սաստկացման դեմ: Էրզրումի իշխանությունները նրանց հպատակեցնելու համար ուղարկեցին 300 ղինվոր և լեռնային թնդանոթներ¹³⁰:

Թուրքական իշխանությունների և քրդերի միջև լուրջ ընդհարումներ եղան նաև Դերջանում, ուր 1914 թ. մարտին Հաջի Համդա գյուղի բնակիչները սպանեցին հարկահանին և բռնագրավեցին նրա զենքերը: Երբ պաշտոնյաները ուղարկեցին նոր հարկահան, որը ոստիկանների օժանդակությամբ հավաքելով 200 ոչխար, դուրս եկավ գյուղից, քրդերը հարձակվեցին, վիրավորեցին նրան և սպանեցին երկու ոստիկանի: Էրզրում

¹²⁷ Տե՛ս «Վան-Տոսպ», 1913, մարտի 23, էջ 99:

¹²⁸ ՍՄՇՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2000, գ. 7716, թ. 390:

¹²⁹ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 1913, № 5139, սեպտեմբերի 18:

¹³⁰ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիվ», 1911, ց. 482, գ. 1667, թ. 18:

Երկրի համարյա բոլոր շրջաններում նրանք դիմադրավում էին աղայական ավազակախմբերին և պաշտպանում իրենց ունեցվածքը: Այսպես, 1909 թ. Դիարբեքի կուսակալությունում թուրք գյուղացիները բողոքեցին իշխանություններին ազանների հրոսակային գործողությունների դեմ, որոնք հարձակվելով տարազգի, այդ թվում նաև թուրքական, քսան գյուղերի վրա, սպանել էին հիսուն մարդ և հափշտակել 20.000 ոսկու արժողությունը ասպրանք: Սակայն թուրք գյուղացիների բողոքը, կամ ինչպես նշում էր «Բյուզանդիոնը», նրանց «ողբն ու կոծը տեղական կառավարության կողմից անլսելի կմնա»¹³⁷:

Աղաների ավազակային գործունեության դեմ ծառայան նաև Սեբաստիայի վիլայեթի Ենի-Ափարտի գյուղի թուրքերը, բայց իշխանությունները ցինիկորեն պատասխանեցին, թե բերեք հանցագործներին, մենք կը պատժենք: Երբ ենիափարտցիները կատարեցին նրանց այդ պահանջը, պաշտոնյաները ազատ արձակեցին ավազակներին, հայտարարելով, թե դրանք ճամփորդներ են: Գյուղացիները դիմեցին մայրաքաղաք, բողոքելով, որ տեղական «կառավարությունը նրանց (իմա՝ ավազակներին—Ա. Հ.) կանչեց, կաշառք առավ, ազատ արձակեց, մեզ էլ հանդիմանեց»¹³⁸: Ենիափարտցիները կարծում էին, որ Կ. Պոլսի բարձրատիճանավորները կլինեն արդարադատ, սակայն նրանց հույսերը շարդարացան: Երբեմն թուրք գյուղացիները կազմակերպում էին ինքնապաշտպանություն և հաճախ հասնում հաջողության: Օրինակ, Բասենի Զերմուկսու գյուղի բնակիչները, 1913 թ. ամռանը ընդդիմակայեցին իրենց գյուղի վրա հարձակվող ավազակներին և վոնդեցին: Ընդհարման պատճառով երկուստեք եղան վիրավորներ¹³⁹:

Թուրք գյուղացիները ըմբոստանում էին նաև կառավարության հարկային հարստահարման դեմ: Բասենում 1911 թ. սկզբներին նրանք դիմեցին մայրաքաղաք, պահանջելով չհավաքել երեք տարվա ապառքները և չհարկադրել ջրաղացները, բաղնիսներն ու քարվանսարանները: Բասենցիների օրինակին շուտով հետևեցին Թորթոմի, Նամրվանի, Խնուսի ու Մանազկերտի թուրքերը, որոշելով վոնդել ոչխարը հաշվելու եկող պաշտոնյաներին: Խուսափելով միջոցառումից, կառավարությունը ստիպված տեղի տվեց և հրահանգեց էրզրումի կուսակալին՝ «չըզժգոհեցնել բնակիչներին»¹⁴⁰:

1912 թ. թուրք գյուղացիները մասսայաբար դիմադրավեցին կառավարությանը, երբ սա պատերազմի մտնելով Խտալիայի դեմ, 25 տոկոսով ավելացրեց հողային կամ կավածական տուրքը: «Մշակը» գրում էր, որ կառավարության այդ քայլը «Իսլամ ժողովրդին մեջ մեծ հուզում առաջ բերած է և հայտնի չէ, թե հետևանքը ինչ պիտի ըլլա»¹⁴¹:

Կառավարության հարկային հարստահարումների դեմ թուրք գյուղացիներն ըմբոստացան նաև հետագա տարիներին: Բասենում 1913 թ. ապրիլին թուրքերը ոչ միայն մերժեցին, այլև բազմաթիվ ստորագրություններով բողոքագիր ուղարկեցին կուսակալին հարկերի և ապառքների վճարման դեմ: Նրանք հայտարարեցին, որ եթե իրագործվի կայմակամի պահանջը, ապա հարկադրված կլինեն կամ ապստամբվել կառավարության դեմ, կամ արտագաղթել այլ գավառ: Համառ պայքարի արդյունքը եղավ այն, որ կուսակալը չեղյալ հայտարարեց կայմակամի կարգադրությունը և առժամանակ հետաձգեց հարկերի հավաքումը¹⁴²:

Թուրքական գյուղացիական շարժումները նույնպես տարերային ու անկազմակերպ էին: Բայց ի տարբերություն արևմտահայ գյուղացիական շարժումների, որոնք ուղղված էին հիմնականում իշխանությունների ու աղաների դեմ, թուրքական գյուղացիական շարժումներն ուղղված էին գերազանցապես իշխանությունների դեմ: Թուրքական գյուղում աղայական կեղերումներն այնպես տարածված չէին ու դաժանություններ չէին արտահայտվում, ինչպես հայկական գյուղում:

* * *

Երիտասարդ թուրքերի կառավարման տարիներին Արևմտյան Հայաստանում ծավալվեցին նաև թուրք զինվորների հուզումներ: Անցնելով իշխանության գլուխ, նոր կառավարիչները առաջվա նման թողեցին զինվորներին իրավազուրկ ու շարքաշ պայմաններում, ամիսներ շարունակ նրանց ոռձիկները չէին վճարում, իսկ վճարելիս ապօրինի պահումներ էին կատարում: Զինվորներին տալիս էին կիսամաշ ու պատառոտված շորեր, կերակրում ցածրորակ սննդամթերքներով, վիրավորում ու ծեծում էին և ժամկետը լրանալիս ձգձգում դորացրումը: Թուրք զինվորներից մեկը 1908 թ. դեկտեմբերին վանում կայացած հայերի ու թուրքերի համատեղ միտինգում այսպես նկարագրեց իրենց դրությունը. «Մենք, օսմանցի զինվորներս, ամենեն լքված տարրը կկազմենք. ո՛չ մեր կերած

¹³⁷ «Բյուզանդիոն», 1909, № 3798, ապրիլի 6:

¹³⁸ Ա. Սապան Գյուլյան, նշված աշխ., էջ 343:

¹³⁹ Տե՛ս «Մշակ», 1913, № 131, հունիսի 18:

¹⁴⁰ ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1911, գ. 1647, թ. 30:

¹⁴¹ «Մշակ», 1912, № 127, հունիսի 13:

¹⁴² Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1912—1914, ց. 482, գ. 1648, թ. 160:

կերակուրը կերակուր է, ոչ ալ մեր հագած հագուստները հագուստ են... կապրինք կես կուշտ, կես անոթի, և մեր զգեստներուն կտորները լեռներուն և դաշտերուն մեջ կմնան ու պատճառ կըլլան մեր ֆիզիկական անկումին, այնպես որ երբ բախտ ունենանք մեր տունները դառնալու, այնչափ կայլափոխվինք, որ դժվար կճանչցվինք մեր սիրելիներեն, թեև մեզմե շատերն այս բախտն ալ չեն ունենար, և մեռնելով, հավետ, առանց պատանքի կը թաղվին անծանոթ վայրերու մեջ: Մեղի համար որոշված թոշակները բոլորովին անբավական ըլլալի վերջը, ժամանակին ալ չեն վճարվիր, այնպես որ հավետ կստիպվինք մեր ոռճիկը կազմող նկանակներեն¹⁴³ մաս մը մեր բերնեն կտրելով ծախել և այս կերպով հոգալ անհրաժեշտ պետքերնիս: Երբ մեր զինվորական շրջանն լմբնալու վհասնի մեր ազատագիր (թեղքերի) առնելու օրը, այնչափ կ'ձգձգեն, որ երբեմն տարի մը կմոտենա, և հազիվ կուտան մեզի նույն գիրը, որով մենք մեր որոշված շրջանին ավելի մնալով զինվորություն մեջ, պարապ տեղը ժամանակ կանցնենք, զուրկ մնալով մեր հայրենիքեն, սիրելիներեն և աշխատություններեն, ամեն կերպ վնասվելով»¹⁴⁴:

Չտանելով այդ կացությունը, թուրք զինվորները բռնում էին պայքարի ուղին: Նրանք հրաժարվում էին զորակոչից, լքում բանակն ու փախչում, բողբոմ էին անտանելի պայմանների դեմ: 1909 թ. մայիսի սկզբներին էրզրումում թուրք զինվորները, ինչպես նշում էր Ն. Սկրյաբինը, ապստամբություն բարձրացրին և համարյա մեկ ամիս քաղաքը պահեցին իրենց ձեռքում: Զինվորական հրամանատարությունը մեծ դժվարությամբ ձնշեց խոռվությունը, ձերբակալեց ղեկավարներին ու դատի հանձնեց¹⁴⁵:

1913 թ. աշնանը թուրք զինվորական ընդվզումներ տեղի ունեցան նաև Երզնկայում ու Սղերգում: Սղերգում զինվորները հրաժարվեցին ներկայանալ պարապմունքի: Չկարողանալով ձնշել զինվորական ելույթը, տեղական իշխանությունները դիմեցին Վանի զորախմբերի օգնությանը Թուրքական բանակի հրամանատարները, երբ փորձեցին ձերբակալել ու բանտ նետել «խռվարարներին», հանդիպեցին համառ դիմադրության: Կատաղի հրացանաձգության հետևանքով եղան զոհեր, որոնց թիվը իշխանությունը թաքցրեց: Ի վերջո, հրամանատարները մեծ դժվարու-

թյամբ ձնշեցին շարժումը, կալանավորեցին ղեկավարներին և նույնքերի 6-ին վերադարձան Վան¹⁴⁶:

1913 թ. ղեկտեմբերին թուրք զինվորների հուզումներ առաջացան նաև Վանում: Կուսակալն օժանդակ ուժերի օգնությամբ միայն կարողացավ ձնշել դրանք¹⁴⁷:

Թուրք զինվորների ելույթները կտրված էին թուրք գյուղացիների ընդվզումներից ընդհանրապես և ոչ թուրք, հատկապես հայ գյուղացիական շարժումներից՝ մասնավորապես: Ավելին՝ երիտթուրքական զինվորական իշխանությունները օգտագործելով թուրք զինվորների հետամնացությունը, ծառայեցնում էին նրանց որպես գործիք Արևմտյան Հաստատանի ժողովուրդների ազգային ու սոցիալական ազատագրական պայքարի ձնշման համար:

4. ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ՇԱՐՃՈՒՄԵՐԸ

1908 թ. հեղաշրջումից հետո Արևմտյան Հայաստանում ծավալվեցին նաև ասորական շարժումները: Ասորի մտավորականները ձգտելով իրենց հայրենակիցների համար ստեղծել համընդհանուր հոգևոր կյանք և հաղորդակից դարձնել նրանց ժամանակի քաղաքակիրթ աշխարհին, Բաղդադում, Բասրայում, Մոսուլում, Դիարբեքիրում, Մարտինում, Սղերգում և մի շարք գյուղերում բացեցին դպրոցներ ու սկսեցին դասավանդում և մի շարք գյուղերում բացեցին դպրոցներ ու սկսեցին դասավանդում և մի շարք գյուղերում բացեցին դպրոցներ ու սկսեցին դասավանդում իր մայրենի լեզվին, ասորի մտավորականությունը սկսեց թերթեր հրատարակել կլ կնաև օտար լեզուներով: Բաղդադում ու Մարտինում լույս տեսան արաբերեն «Բաբելոնի արձագանքները», «Իմաստություն», Դիարբեքիրում՝ թուրքերեն «Շեփոր», ԱՄՆ-ում՝ անգլերեն «Ազգարար», Ուրմիայում՝ արամերեն տարբեր անուններով շորս թերթեր և այլն¹⁴⁸:

Չունենալով մեր ձեռքի տակ այդ թերթերից որևէ մեկը, մենք չենք կարող ասել, թե ինչ էր պահանջում ասորական մտավորականությունը և ինչ վերաբերմունք ուներ իր թիհատը նրա պահանջների հանդեպ, սա-

¹⁴³ Հաց, բլիթ:

¹⁴⁴ «Բյուզանդիոն», 1909, № 3747, փետրվարի 4:

¹⁴⁵ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1909, ց. 482, գ. 1645, թ. 116:

¹⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, 1912—1914, ց. 482, գ. 546, թ. 239—240:

¹⁴⁷ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1913, ց. 482, գ. 719, գ. 369:

¹⁴⁸ Տե՛ս «Աշխատանք», 1914, № 22—168, էջ 4:

կայն կասկածից վեր է, որ նրանք արժարժում էին դեմոկրատական խնդիրներ, որոնք հազիվ թե կարող էին ընդունելի լինել իթթիհատի կողմից¹⁴⁹:

Երիտթուրքերի իշխանության տարիներին Արևմտյան Հայաստանում բռնկվում էին նաև ասորական գյուղացիական հուզումներ: Այսպես, 1910 թ. Հեքիարիում նրանք հրաժարվեցին պետական հարկերի ու տուրքերի վճարումներից և դիմագրավեցին նրանց կուլթը ճնշելու նպատակով կառավարության ուղարկած զինվորներին¹⁵⁰: Խիզանի գավառի Գնձիկ գյուղում 1913 թ. մայիսին ասորիներն ըմբոստացան աղայի գաղանթյունների դեմ և իրենց քահանային ուղարկեցին գավառակենտրոն, որ «բողոքի կառավարության մոտ անոր գործած շարիքներու դեմ և իրենց անտանելի կացության մասին անկե դարման խնդրե»¹⁵¹: Սակայն աղա Մեհմեդ էմիրը իմանալով այդ մասին, նենգաբար հրավիրեց քահանային իր տունը և սպանեց նրան: Ապա սպառնաց տսորիներին, թե այդ բախտին կարժանանան բոլոր նրանք, ովքեր կհանդգնեն բողոքել իր վրա: Որոշ դեպքերում ասորիներին հաջողվում էր հակահարված հասցնել ավազակներին և վռնդել իրենց գյուղերից: Օրինակ, Սեթիբեկ գյուղի բնակիչները 1913 թ. սեպտեմբերին միասնաբար ոտքի կանգնելով ևս շարտեցին իրենց վրա հարձակվող հրոսակներին¹⁵²:

Ասորական գյուղացիական շարժումներն իրենց մասշտաբով փոքր էին, բայց ընդհանուր նմանություններ ունեին արևմտահայ գյուղացիական շարժումների հետ: Եվ դա հասկանալի էր. ասորիները նույնպես ենթարկվում էին այնպիսի ազդային ու սոցիալական հալածանքների, ինչպես արևմտահայերը:

Երիտթուրքական տիրապետության տարիներին իրենց հարստահարողների դեմ պայքարում էին նաև Արևմտյան Հայաստանում բնակվող այլ ազգերի գյուղացիները: Նրանք պաշտպանում էին իրենց հողը ազանների զավթումներից, հրաժարվում պետական ու կալվածատիրական

¹⁴⁹ Պետք է նշել, որ միսիոներները ասորիներն հրատարակեցին մի քանի թերթեր: Այսպես. կաթոլիկները լույս ընծայեցին «Ճշմարտության ձայն», իսկ ուղղափառները՝ «Սուրիական եկեղեցի», «Ասող» թերթերը: Անկախ միսիոներների հետապնդած նպատակներից, նրանց թերթերն այսպես թե այնպես նպաստում էին ասորական կյանքի քաղաքական ու մշակութային զարթոնքին:

¹⁵⁰ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1910, ց. 482, գ. 719, ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 521, ց. 2, գ. 492, թ. 196—198:

¹⁵¹ «Վան-Տոսպ», 1913, № 21, էջ 245—246:

¹⁵² Տե՛ս «Մշակ», 1913, № 223, հոկտեմբերի 9:

պարտավորություններից, ահաբեկում թուրքական պաշտոնյաներին ու աղաներին: Այսպես, 1912 թ. էրզրումի վիլայեթի Հեուհնք (Հեւլենք) գյուղի հույները համառորեն դիմագրեցին իրենց հողը բռնագրավող աղաներին: Չկարողանալով սեփական ուժով պաշտպանվել, նրանք դիմեցին կուսակալի, ինչպես և ուսական ղլխավոր հյուպատոսի օգնությանը: Երվանդ վրդ. Փերտահճյանը ականատես լինելով այդ պայքարին, գրում էր. «Տարաբախտ քրիստոնյաները բավական դիմագրեցին, հետո նազանդեցան, կուսակալի ոտքերը իրենց արցունքներով լվացին, բայց իզուր, ապա դիմեցին Կարնո ուս հյուպատոսին: Չեմ գիտեր, ի վեջո՞ւ այդ վայրագ գործն ինչ վախճան ունեցավ. ևս մեկնած էի»¹⁵³:

Այդպիսով, Արևմտյան Հայաստանի բոլոր ազգությունների գյուղացիները համարյա ամենուրեք պայքարում էին միևնույն նպատակի համար՝ հողի, ֆեոդալական ճնշումներից ու կեղերումներից ազատվելու, երիտթուրքական ազդային հալածանքներից փրկվելու, անձի ու գույրի ապահովության համար: Այդ պայքարում գերակշռող դերը խաղում էին հայ գյուղացիները. դա պայմանավորված էր նրանց սովորությամբ և սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական առավել ծանր կացությամբ: Արևմտյան Հայաստանի գյուղացիական կուլթներն ընթանում էին տարերայնորեն, իրարից անջատ ու մեկուսի և ավարտվում էին ընդհանուր առմամբ պարտությունով:

¹⁵³ «Բյուզանդիոն», 1912, № 4643, փետրվարի 1:

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃՆՇՎԱԾ ԺՈՂՈՎՈՐԳՆԵՐԻ
ՏԱՐԲԵՐ ԽԱՎԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Երիտթուրքական կառավարությունը իր շուրջնախառնական բազարա-
կանությունն Արևմտյան Հայաստանում անցկացնելու և ազգային-ազա-
տագրական շարժումները կանխելու կամ ձնշելու համար ղեկավարվում
էր «բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքով և յարախաղում էր հայ-քրդական
հակասությունների վրա: Մերթ նա մերձենում էր քրդական վերնաշեր-
տերին, մերթ հայ բազարական կուսակցություններին, զխավորապես
դաշնակցությանը և օգտագործելով մեկին մյուսի դեմ, աշխատում էր
չեզոքացնել նրանց: Տեսնելով թուրք կառավարիչների այդ վարքագիծը,
դաշնակցականների ու քրդական աղաների առանձին ներկայացուցիչներ
երբեմն փորձում էին համերաշխվել և ընդհանուր ձևակառուցվող դուրս գալ
իթիհատի դեմ: Այդ նպատակով նրանք պատգամավորներ էին ուղար-
կում իրար մոտ և բանակցություններ վարում: Դեռ 1908թ., այսինքն՝
հեղափոխությունից անմիջապես հետո դաշնակցականները փորձեցին
ընդունել իրենց կուսակցության մեջ քրդական աղաներին, բայց բերն
արձագանքեցին նրանց կողմն, իսկ ուլբեր մտան դաշնակցության մեջ,
դիմեցին այդ քայլին գերադանցապես իրենց հակառակորդներից վրեժ
յուծելու նպատակով: Այնուհետև, դաշնակցականները կամեցան Գիար-
բեքի վիլայեթում ստեղծել կուսակցության մասնաճյուղը և ներառել
նրա մեջ նաև տեղի բուրգ աղաներին, բայց դարձյալ արդյունքի չհա-
սան: 1909 թ. դաշնակցության ներկայացուցիչները փորձեցին հաշտու-
թյան ու համագործակցության բանակցություններ վարել Աղլեհաղի ազ-
դեցիկ տիրակալներից մեկի՝ Քյոռ Հյուսիսին փառայի հետ, սակայն՝ ա-
պարդյուն: 1913 թ. դաշնակցության վասպուրականի և Տարոնի կոմի-
տեները առաջարկեցին խիզանի նշանավոր շեյխ Սեիդ Ալիին ստեղծել

հայ-քրդական միություն թուրքական տիրապետության դեմ և ստանա-
լով նրա համաձայնությունը, ներկայացուցիչ ուղարկեցին բանակցու-
թյունների համար: Այդ ներկայացուցիչը, վանից մեկնելով Կարճկան և
հանդիպելով Սեիդ Ալիի ու նրա եղբայր շեյխ Ռաշիդի հետ, կնքեց պայ-
մանագիր, որ ասվում էր. «Քյուրդերու ու հայերու միացյալ ուժով Արե-
վելյան նահանգները հռչակել անկախ, որ պիտի կառավարվի երկրի
երկու բնիկ ազգերուն կողմն»¹: Սակայն այդ պայմանագիրը մնաց թղթի
վրա և գործնական նշանակություն չունեցավ:

Դաշնակցականները փորձեցին առնչվել նաև քրդական լայն շրջան-
ների հետ և այդ նպատակով 1909 թ. Կարինում քրդերի համար ստեղ-
ծեցին հայատառ այբբենարան, ապա հրատարակեցին Հայկական բարձ-
րավանդակի քրդերի մեջ տիրապետող կուրմանձի բարբառով ընթերցա-
րան, «Աղատամարտում» տեղ հատկացրին քրդալեզու հողավածների ու
հազորդուհանների և որոշ գյուղերում փորձեցին հիմնել քրդական դպրոց-
ներ²: Սակայն դաշնակցականների այդ ձեռնարկումները նախ՝ բուրգ
իրականության մեջ տիրապետող բռնությունների ու խավարի պայման-
ներում արդյունքի չհասան, երկրորդ՝ սոսկ առանձին գրվագներ էին
իրենց գործունեության մեջ, իսկ որպես կանոն նրանք թե՛ սահմանա-
գրությունից առաջ և թե՛ հետո անջատում էին արևմտահայ շարժումնե-
րը թուրքական տիրապետության դեմ մղվող ազատագրական համընդ-
հանուր պայքարից: 1911 թ. դաշնակցության ղեկավարներից մեկը՝ Ռ.
Դարբինյանը գրում էր, որ դաշնակցությունը «զժբախտաբար տակավին
լուրջ փորձեր չէ ըրեր դուրս գալու իր գործունեության ներկա ազգային
շրջանակեն, անմիջապես ազդելու, կրթելու համար ոչ հայ տարերն ևս,
որոնցմե իրոք կախված է պետության բախտը»³:

Երիտթուրքերի կառավարման տարիներին քրդական աղաները ևս
կատարեցին հայ-քրդական համագործակցության որոշ փորձեր, ձգտե-
լով, իհարկե, ծառայեցնել այդ համագործակցությունն իրենց դասակար-
գային նպատակներին: Այդ տեսակետից աչքի ընկավ Շամդինանի
շեյխ Ռեհյո-Ուլլայի որդի Աբդուլ Կադերը, որը դեռ 1909 թ. ապրիլին,

¹ Կ. Սասունի, Քյուրդ ազգային շարժումները և հայ-քրդական հարաբերությունները,
Գեյրութ, 1969, էջ 212—213: Տե՛ս նաև ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքխիվ», 1913, ց. 482, գ. 719,
թ. 328:

² Տե՛ս «Աղատամարտ», 1909, № 51, օգոստոսի 21, «Աշխատանք», 1911, № 1—48,
էջ 12:

³ «Աղատամարտ», 1911, № 489, հունվարի 28:

Ազանայի ջարդերի օրերին, հեռագրեց Արևմտյան Հայաստանի բրդերին՝ չկոտորել հայերին և պահպանել նրանց հետ բարիդրացիական հարաբերություններ⁴: Աբգուլ Կաղերը նույն թվի աշնանը մեկնեց Վան, հրավիրեց հայ, թուրք և քուրդ երեկելիների խորհրդակցություն և առաջարկեց բարեկամություն ու համերաշխություն: Խորհրդակցության մասնակիցները հայտարարեցին, որ իրենք հավատարիմ կմնան հայրենիքին, սահմանադրությանն ու ժողովուրդների հղբայրությանը: «Մշակը» այդ խորհրդակցության մասին գրում էր. «Տեսարանը հետաքրքրական էր ու շշմեցնող. այնտեղ իրար հետ կողք կողքի նստել և հղբայրություն, համերաշխություն էին ուխտում իսլամ և քրիստոնյա կրոնապետները՝ իրենց կանաչ ու ձերմակ փաթթոցներով և սև գլխանոցներով, այնտեղ էին նաև քուրդ փաշաներ, բեյեր, աղաներ, որոնք դարերից ի վեր սպանել, թալանել են հայերին, և հայ վաճառականներ, պաշտոնյաներ, այնտեղ էին վալին և թուրք աղդեցիկ էֆենդիներ, կառավարության պաշտոնյաներ, որոնց թվում էին շէին նրանք, որոնք շար խորհուրդ էին տաժում հայերի հանդեպ: Երեք աղգություններից էլ խոսողներ հղան աղգությունների միաբանություն... վրա»⁵:

Ուշագրավ է, որ այդ խորհրդակցության ժամանակ քուրդ աղաներն ու ցեղապետները ստորագրեցին մի հավաքական գրություն, որով խոստացան հայերին՝ «այսուհետև հղբոր պես ապրել... վատերին, սպանողներին, թալանիչներին չպահպանել, օգնել արդարության գործին, առառավելն մինչև առաջիկա գարնանը հանձնել հայերին՝ նրանցից գրաված հողերը և կալվածները»⁶:

Սակայն 1912 թ. աշնանը, երբ միջազգային դիվանագիտությունը վերստին առաջ քաշեց հայկական հարցը, Աբգուլ Կաղերը նույն թվականի վերջերին թուրքական կառավարող շրջաններին (գուցե և այդ շրջանների խրախուսանքով) ներկայացրեց Քրդատանի ինքնավարության ծրագիրը, որը տերիտորիալ առումով հսկայական հարցի լուծմանը: Այդ կապակցությամբ Թալեաթ բեյը նրան հայտարարեց, թե հայկական հարցի լուծման դեպքում քրդերը կոչնչանան: Աբգուլ Կաղերը պատասխանեց, որ քրդերը չեն կապում իրենց ձևակատարող հայերի հետ: Նրանք «պատրաստ են իրենց արյունը թափել թուրք որևէ կառա-

վարության համար, որ ուշադրության առնե քյուրտ աղգության օրինական շահերը»⁷:

Աբգուլ Կաղերի հակահայկական հայացքները որոշակի դրսևորվեցին նաև 1913 թ. «Բյուզանդիոնի» թղթակցի հետ զրույցում հայ գյուղացիների հողերի մասին: Ըստ նրա, հայերի հողերը անցել են քրդերի ձեռքը իբր «կանոնավոր գնումների ճամբով», այն ժամանակ, երբ կոտորածների պատճառով հայերը թողել են իրենց հողերն ու փախել, իսկ կառավարությունը վաճառել է դրանք քրդերին, որոնք այդ հողերի համար «ձեռքներին ունին կանոնավոր սեփականաթղթեր (թափու)»⁸: Այնուհետև նա նշում էր, որ քրդերը կարող են ետ վերադարձնել միայն այն տարածությունները, որոնք հայերի տարագրությունից ու փախուստից հետո մնացել են անտեր ու անմշակ և նվաճվել նրանց կողմից իբրև այդպիսին: Բայց այդ տարածություններն էլ վերադարձնելու համար պետք է ստեղծել հանձնաժողով և ոչ թե հարց հարուցել դատական մարմինների առաջ, քանի որ «դատական մարմիններով համաձայնություն անկարելի է»⁹: Աբգուլ Կաղերը դեմ էր նաև հայերի հողերը վարչական կարգով ետ վերցնելուն, գտնելով, որ այդ դեպքում կառաջանան ընդհանուր զգոհություն ու խառնաշփոթություն, որոնց ընթացքում «քյուրտեր ամեն ինչ պիտի ընեն իրենցմե առնված հողերը վերստին ձեռք բերելու համար»¹⁰: Վերջում Աբգուլ Կաղերը նշում էր, որ քրդերն ուզում են հայերի հետ հաշտ ապրել ու բարեկամներ մնալ, ըստ երևույթին, այդ բարեկամության տակ հասկանալով ձիու և ձիավորի ընկերությունը:

Մի այլ առիթով՝ 1913 թ. օգոստոսին, պատասխանելով «Իգտամի» խմբագիր Ալի Բեմալ բեյի հոդվածին, Աբգուլ Կաղերը ասում էր, որ հայերն ու քրդերը ավելի քան հազար տարի է ապրում են կողք-կողքի, հանդիսանալով իրար հարևաններ ու բարեկամներ: Նրանց համերաշխությունը խաթարվեց այն ժամանակ, երբ հայերը, տեսնելով Բալկանների աղատագրական շարժումը, իրենք էլ ոտքի կանգնեցին: «Այս տեսակ հակումի մը գոյությունը քյուրտերուն և հայերուն միջև ցրտություն առաջ բերավ և կարգ մը տեղեր ալ ծանոթ թիկադրությանց հետևանքով անցյալ ցավալի դեպքեր տեղի ունեցած են»¹¹: Այդպիսով՝ Աբգուլ Կաղերի հայ-քրդական համագործակցությունը սահմանափակվում էր բեր-

4 Տե՛ս Հակոբ Շահպաղյան, Քյուրդո-հայ պատմություն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 160:
5 «Մշակ», 1909, № 251, նոյեմբերի 12: Տե՛ս նաև «Բյուզանդիոն», 1909, № 3973, նոյեմբերի 17, № 3996, դեկտեմբերի 1:
6 «Մշակ», 1909, № 251, նոյեմբերի 12:

7 «Բյուզանդիոն», 1913, № 4935, հունվարի 16:
8 «Մշակ», 1913, № 114, մայիսի 28:
9 Նույն տեղում:
10 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև «Բյուզանդիոն», 1913, № 5041, մայիսի 11:
11 «Բյուզանդիոն», 1913, № 5134, սեպտեմբերի 12:

դական աղայական շահերի պաշտպանությունը, հետապնդում էր հայկական խնդիրը քրդական շահերին ծառայեցնելու նպատակ և այդ պատճառով ուներ ղեկավարատիվ նշանակություն:

Հայ-քրդական համագործակցության հայտարարություններով հանդես եկավ նաև քրդական շարժման մի այլ ներկայացուցիչ՝ Աբդուր Րեզաբը: Համարելով հայերին մի կողմից իր բարեկամները և դաշնակիցները թուրքական կառավարության դեմ, մյուս կողմից նա խորհուրդ էր տալիս իր զինակիցներին՝ «եթև հայերը շենթարկվեն, կոտորեք բուրխին», «ջարդել մինչև վերջին հայը», քանի որ նրանք «շատ են տնկել իրենց բիթը»¹²:

1913 թ. հրապարակված իր թուղթիկներից մեկում Աբդուր Րեզաբը մերժում էր հայկական ինքնավարությունը և այն համարում քրդերի համար կործանարար: «Երբ հայերին տրվելիք ինքնավարությունը վավերացվի, — ասվում էր թուղթիկում, — դրանից վերջ քրդերը ուրիշ բան չեն կարող անել, եթե ոչ նստել ու լաց լինել»: «Մենք՝ քյուրդերս ամենից ավելի իրավունք և արժանիք ունենք վայելելու ինքնավարությունը»: Նրա պատակ ունենալով գրավել ասորիներին իր կողմը, Աբդուր Րեզաբը թուղթիկում, այնուհետև, շարունակում էր. «Ոչ մենք և ոչ էլ մեր ասորի հայրենակիցները չենք ընդունում հայերին տրված շնորհները»¹³: Նա ուղղակի ահաբեկում էր քրդերին հայկական ինքնավարության կենսագործումով, հավատացնելով, որ եթե Եվրոպան այն իրագործի, ապա քրդական բոլոր շեյխերն ու աղաները կզինաթափվեն և կբնաջնջվեն, «իսկ դրանից վերջ ո՛վ պիտի պաշտպանի անլիզու և օրենքից անտեղյակ քյուրդերի հողային և անհատական իրավունքները գիտությունով հզորացած... հայերի դեմ»:

Ուստի նա կոչ էր անում քրդերին համախմբվել՝ անկախ կրոնից ու դասակարգային պատկանելությունից և ծառանալ հայկական բարենորոգումների կենսագործման դեմ: Իսկ եթե անհնարին լինի դրա կանխումը, ապա պետք է պահանջել, որ քրդերին նույնպես տրվի ինքնավարություն: Աբդուր Րեզաբը դիմելով քրդերին, նշում էր. «Քյուրդիստանի վեց նահանգները հայերուն տրվելուց վերջ, դուք էլ անոթի ու անպատասպար պիտի մնաք... այն ժամանակ ձեր կանայք ու զավակները փողոցի քարերի վրա պիտի նստին առանց հացի ու ապրուստի. և դու, ո՛վ քրդական ազգ, պիտի վունդվիս հայրենիքիցդ և զաղթականություն

ձանապարհի վրա մատնվիս կորուստի ու անհետացման: Այն ժամանակ մեր մզկիթները, սրբավայրերը ու տները, մեր պալատները թշնամու ոտների տակ պիտի պղծվեն ու փոշի դառնան»¹⁴:

Հայ-քրդական համագործակցության օգտին երբեմն խոսում էր նաև շեյխ Սևիդ Ալին և, ինչպես արդեն ասվեց, 1913 թ. դաշնակցության ներկայացուցիչների հետ նույնիսկ այդ ոգով պայմանագիր կնքեց: Բայց հենց որ սկսեցին որոշակի բայեր կատարվել հայկական բարենորոգումների կենսագործման ուղղությամբ, նա հանդես եկավ դրանց դեմ և, հրատարակելով «Այս հողը մեր հողն է» թերթը, փորձում էր հիմնավորել, թե Բիթլիսի նահանգը և նրա հարևան կուսակալությունները պատկանում են քրդերին, որոնք այդ վայրերը պետք է համախմբեն և ստեղծեն իրենց ինքնավար Քրդստանը¹⁵:

1914 թ. հունվարի 26-ի բարենորոգումների ծրագրի հրապարակումից շուրջ մեկ ամիս անց իր հրոսակներով շեյխը ներխուժեց Խարզան և հայտարարեց հայերին, թե բոլորին կբնաջնջի, եթե սահմանվի եվրոպական վերահսկողություն. «Մենք իսլամ ենք և միայն ու միայն իսլամ կը ձանձնանք», պնդեց, որ ինքն ու իր համախոհները պաշտում են սոսկ շարիաթը, իսկ «կոնտրոլ-մոնտրոլ չպիտի ձանձնան ու արջան զնով պիտի իրագործեն իրենց երդումը»¹⁶:

Բացի նշված աղաներից հայ-քրդական համագործակցության հայտարարություններով հանդես էին գալիս նաև այլ աղղեցիկ փաշաներ ու բեդեր (Քյոռ Նյուսեին փաշան, Մուսա բեյը, Շաբիր աղան և այլք): Նրանք փորձում էին հավաստիացնել, որ թուրքական տիրապետության տապալումից հետո կստեղծեն հայ-քրդական իրավահավասար պետություն, կվերադարձվեն հայերից բռնադրված հողերը և շարժական գույքը¹⁷: Սակայն այդ խոստումները աղաները տալիս էին հայերին խաբելու, իրենց շարժմանը ծառայեցնելու, իսկ այնուհետև Ֆեոդալական լուծը նրանց վզին կամ ավելի ամրապնդելու կամ ուղղակի ֆիզիկապես բնաջնջելու հաշիվներով: Անդրադառնալով բուրդ աղաների շարժումներին, 1913 թ. ապրիլի 20-ին Օլֆերը գրում էր, որ նրանք թեպետև հայտարարում են, որ իրենց շարժումն ուղղված է թուրքական կառավարության դեմ, բայց չի կարելի անտեսել նրանց թշնամությունը նաև գյա-

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1911, ց. 482, գ. 545, թ. 143:

¹⁶ «Մշակ», 1914, № 65, մարտի 26:

¹⁷ Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2000, գ. 7716, թ. 558—559:

¹² ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 2000, գ. 7413, թ. 290—291:

¹³ «Մշակ», 1913, № 246, հոկտեմբերի 6:

վորների հանդեպ¹⁸: Իսկ Վ. Շիրկովը 1914 թ. հունվարի 14-ին հաղորդում էր, որ քուրդ աղաները զինվելով, մի կողմից, ցանկանում են ապստամբվել կառավարության դեմ և ձեռք բերել ինքնավարություն, իսկ մյուս կողմից՝ բնաջնջել հայերին: Նրանք «զինվում են հայերի դեմ»¹⁹:

Հանրահայտ է, որ բուրժուական ու ֆեոդալական ղեկավար ուժերը օրգանապես անընդունակ են հաստատել ազգերի հավասար համագործակցություն և իրենց վարքագծով ավելի շուտ հեռացնում են աշխատավոր զանգվածներին իրարից, քան մոտեցնում: Հասարակական-քաղաքական միակ ուժը, որ կարող է կռել ու կոփել ազգերի իսկական համագործակցությունն ու եղբայրությունը, տանել նրանց դեպի ազատություն ու բարգավաճում, պրոլետարիատն էր ու նրա կուսակցությունը, որոնցից մեկը սակայն Թուրքիայում ու Արևմտյան Հայաստանում պատմական կոնկրետ պատճառներով դեռ թույլ էր ձևավորված, իսկ մյուսը չէր առաջացել:

Սակայն քուրդ աղաների մեջ կային այնպիսիները, որոնք, իրոք, ցանկանում էին ամրապնդել հայ-քրդական բարեկամությունը և ընդհանուր ուժերով զիմազորավել երիտթուրքական բռնություններին: Դրանցից էր Մոկսի մյուզիբ Մուրթալա բեյը: Դեռ Աբդուլ Համիդի կառավարման տարիներին նա հանաչվել էր իր հայապաշտպան գործունեությամբ և այդ վարքագիծը շարունակում էր նաև սահմանադրությունից հետո: Մուրթալա բեյը համարձակորեն խարաղանում էր քուրդ աղաների վայրագությունները, դատապարտում նրանց դադանային գործողությունները և հանդես էր գալիս երկու ժողովուրդների բարեկամության ու համագործակցության օգտին: 1909 թ., երբ Աբդուլ Կադերը վանում անցկացրեց հայ, քուրդ և թուրք երևելիների խորհրդակցություն, Մուրթալա բեյն այդ խորհրդակցությունում դատափետեց քուրդ աղաների դաժանությունները հայերի նկատմամբ և հայտարարեց, որ նրանք եղել են Աբդուլ Համիդի «որսի շները»²⁰:

Մուրթալա բեյի հայասիրական գործունեության արտահայտություններից մեկն էլ նրա օգնությունն ու օժանդակությունն էր Հովսեփ Օրբելուն՝ Մոկսի ազգաբնակչության բարբառը, ֆուլկլորը, ազգագրությունը և պատմական հուշարձաններն ուսումնասիրելու գործում: 1912 թ.

ամռանը, երբ Օրբելին ժամանեց Մոկս, Մուրթալա բեյը նրան ընդունեց մեծ հյուրասիրությամբ և պահեց իր մոտ ավելի քան մեկ տարի: Օլֆերեր իր ղեկուցագրերից մեկում նշում էր, որ շնորհիվ նրա օգնության, Օրբելին կապվեց Մոկսի քրդերի հետ, կազմեց նրանց լեզվի բարականությունն ու բառարանը: Հատկանշական է, որ երբ Օրբելին շկարողացավ վերջացնել իր աշխատանքները Մոկսում, Մուրթալա բեյը նրա հետ ուղարկեց իր ազգական Ալի աղային, որ օգնի գիտնականին շարունակելու իր ուսումնասիրությունները Վանում: Շուտով Ալի աղայի հետ Օրբելին այնպես մտերմացավ, որ Թիֆլիս վերադառնալիս, նրան վերցրեց իր հետ իբրև պատվավոր հյուր: 1912 թ. հուլիսի 10-ին Օլֆերեր գրում էր. «Մուրթալա բեյը ուղղակի հրաշալի մարդ է այս տեղերի համար: Նա կանոնավորության, բարիության ու խելացիության օրինակ է: Նա լավ է խոսում հայերեն, անաշառ է վերաբերվում քրիստոնյաների նկատմամբ: Հայկական կոտորածների ժամանակ Վանի վիլայեթում նա եղակին էր, որ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկեց քրիստոնյաներին փրկելու համար... Քրդերի մեջ մյուզիբը ունի մեծ ազդեցություն, որի խոսքը նրանց համար օրենք է: Օրբելին ու իր կինը արժանացան այդ քրդի տանը... բացառիկ հյուրասիրության ու ուշադրության: Նրանք հիացած էին քրդական այս բեկով»²¹:

Բացի Մուրթալա բեյից, հայ-քրդական բարեկամությանն ու համագործակցությանը անկեղծորեն ծառայում էր նաև խորմկցիների առաջնորդ Զեյնալը: Դեռ սահմանադրությունից առաջ ըմբոստանալով համիդյան բռնությունների դեմ, նա հարկադրված թափառում էր էրզրումի ու Դիարբեքի վիլայեթներում: 1908 թ. հեղափոխությունը հանգիստ շրջանը նրան, քանզի այժմ էլ խույս էր տալիս երիտթուրքերի հետա-

²¹ Վրացական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 71, գ. 76, թ. 195—196: Ցավոք, մենք ստույգ չգիտենք, թե ինչ եղավ Մուրթալա բեյի ճակատագիրը: Մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրները հակասական տեղեկություններ են հաղորդում նրա մասին: 1913 թ. սեպտեմբերին «Բյուզանդիոն» գրում էր. «Մոկսի մեջ սպանված է հայտնի Մուրթալա պեյը, անձնավորություն մը, որ հռչակված էր իր ազդեցությամբ ամբողջ շրջաններու մեջ: Սպանիչները, ինչպես կհաստատեն, անցած են Խիզան» («Բյուզանդիոն», 1913, № 5156): Նույն բանն էր հաղորդում նաև «Մշակը». «Սպանված է Մոկսի (Վան) նշանավոր Մուրթալա քուրդ բեյը... երեք վաշտ զինվորներ ու ոստիկաններ հետապնդում են սպանիչներին» («Մշակ», 1913, № 206, սեպտեմբերի 19):

Բայց 1914 թ. մայիսին Վանի ռուսական փոխհյուպատոս Ակիմովիչը գրում էր. «Մոկսի մյուզիբ Մուրթալա բեյը, որ շարդերի ժամանակ հանդիսանում էր հայերի հայտնի պաշտպան, հրաժարվեց ծառայությունից և շուտով կը մեկնի Կ. Պոլիս» (ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1914, ց. 482, գ. 719, Բ. 398):

¹⁸ ՏԵՄ ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքիսիվ», 1913, ց. 482, գ. 719, Բ. 310:

¹⁹ Նույն տեղում, 1914, ց. 482, գ. 546, Բ. 265—266:

²⁰ «Մշակ», 1909, № 251, նոյեմբերի 12:

դատարանը որոշում է, որ Իսմայիլ բեգն ու գյուղացիները համատեղ պետք է օգտվեն ոռոգող ջրից³⁷:

Երիտթուրքերի տիրապետության տարիներին իրենց հարստահարողների դեմ համատեղ պայքար էին վարում նաև թուրքերն ու բրդերը, բրդերն ու ասորիները և այլ ազգեր: 1911 թ. Վանի նահանգի Տոսկան գյուղի բուրդ ու ասորի բնակիչները պահանջեցին կուսակալից իջեցնել իրենց վրա դրված հարկերի շափերը: Սակայն կուսակալը կարգադրեց հարկահաններին ու ոստիկաններին անհապաղ հավաքել սահմանված հարկերը: Այդ ժամանակ գյուղացիները միասնաբար դիմադրավեցին, խլեցին նրանց զենքերը և բռնեցին գյուղից: Իմանալով այդ մասին, Վանի իշխանությունները 1911 թ. դեկտեմբերի 28-ին նոր ուժեր ուղարկեցին Տոսկան՝ շարժումը ճնշելու և կազմակերպիչներին պատժելու: «Աշխատանքը» գրում էր. «ժողովուրդը մեծ հետաքրքրությամբ կը հետևի այս խնդրի վերջավորությանը»³⁸:

Ասորիներն ու բրդերը համատեղ պայքարի ելան նաև Զուլամերկի գավառի Արճի գյուղում և 1912 թ. սեպտեմբերի 29-ին «երկար դիմադրություն է հետո կը կարողանան վերջապես իրենց տավարը հտ բերել»³⁹:

Յավոթ, Արևմտյան Հայաստանի ճնշված ժողովուրդների համատեղ պայքարը սովորաբար ավարտվում էր պարտությամբ: Պատմական կոնկրետ պայմանների հետևանքով այդ ժողովուրդներին տարանջատող ուժերը ավելի հզոր դուրս եկան, քան միավորող: Այդ պատճառով էլ նրանք ինչպես անցյալում, այնպես էլ իթթիհատի տիրապետության տարիներին շկարողացան միասնական ձակատ ստեղծել իրենց ճնշողների ու կեղեքողների դեմ և համընդհանուր ուժերով տապալել նրանց լուծը:

* * *

Այդպիսով, դեռ 1908 թ. հեղափոխությունից առաջ երիտթուրքերը խոստանում էին Թուրքիայի տիրապետության տակ ընկած ժողովուրդներին, իշխանության նվաճումից հետո, համագործակցելով նրանց հետ, երկիրը վերակառուցել նոր սկզբունքներով: Բայց անցնելով իշխանության գլուխ, նրանք դրժեցին այդ խոստումը, առաջ քաշեցին ոչ թուրք ժողովուրդների ձուլման (օսմանացման) քաղաքականությունը և ավելի սաստկացրին նրանց ազգային հալածանքներն ու ճնշումները:

³⁷ Տե՛ս «Նոր Գեղի Ազգազրական հանդես», Ա մաս, «Էին Քղի», 1962, էջ 16:

³⁸ «Աշխատանք», 1911, № 6—53, էջ 12:

³⁹ «Աշխատանք», 1912, № 47—94, էջ 7:

Երիտթուրքերը շլուծեցին նաև հողային հարցը: Ինչպես կայսրության այլ շրջաններում, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում հողերի մեծ մասը թողեցին ազանների ու գյուղական հարուստների ձեռքում, իսկ գյուղացիության ճնշող մեծամասնությունը շարունակեց տառապել հողազրկությունից ու սակավահողությունից: Այդ հիմքի վրա ոչ միայն պահպանվեցին, այլև ավելի ուժեղացան դեռ Աբգուլ Համիդի տիրապետության ժամանակ գոյություն ունեցող ֆեոդալական-ճորտատիրական հարաբերությունները: Երիտթուրքերը շմեղմեցին նաև աշխատավոր գյուղացիության հարկային հարստահարումները, ընդհակառակը՝ զանազան ձանադարձներով ավելի խստացրին դրանք, դատապարտելով անմիջական արտադրողներին աղքատության ու ֆիզիկական բնաջնջման:

Բնական է, որ նման պայմաններում Թուրքիայում շարունակվելու էին ազգային ու սոցիալական շարժումները: Իթթիհատական բռնությունների դեմ հանդես եկան արաբները, հույները, մակեդոնացիները, բուլղարները և ուրիշներ, որոնք ազգային խնդիրների հետ միասին ձրգտում էին լուծել նաև սոցիալական հարցերը:

Երիտթուրքերի վարչակարգի դեմ ոտքի ելան նաև արևմտահայերը: Հեղաշրջումից անմիջապես հետո նրանց ազգային ու սոցիալական շարժումները զգալիորեն թուլացել էին: Արևմտահայերը սպասում էին, որ իթթիհատը կը բարեխափի իրենց դրությունը: Բայց տեսնելով հակառակը, նրանք շարունակեցին ազատագրական մաքառումները, ընդ որում երիտթուրքական բռնությունների, ֆեոդալական-միջնադարյան սեփական կարգերի դեմ մղված պայքարում արևմտահայ բուրժուազիան ու դեմոկրատիան որոշ հարցերում միավորվում էին: Բայց այդուհանդերձ նրանք ունեին իրենց զասակարգային որոշակի շահերն ու խնդիրները:

Արևմտահայ բուրժուազիան, որի շահերն արտահայտում էին բուրժուական կուսակցությունները, պատրիարքաբանն ու լիբերալ շրջանները, ազգային հարցի լուծումը տեսնում էր Թուրքիայի սահմաններում Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության ստեղծման մեջ, իսկ հողա-ային հարցի լուծումը՝ Աբգուլ Համիդի տիրապետության տարիներին հայ գյուղացիներից բռնազրաված հողերը հտ վերագործնելու մեջ: Այդ պահանջների կենսագործումը կարող էր նպաստել արևմտահայերի ազգային դարգացմանը և որոշ շափով բարելավել նրանց տնտեսական դրությունը: Սակայն երիտթուրքական տիրապետության և իմպերալիստական տերությունների՝ Թուրքիայում վարած գաղութային քաղաքականության պայմաններում դա անիրագործելի էր: 1914 թ. հունվարի 26-ի այս-

պես կոչված հայկական բարենորոգումները գործնականում այդ ապացուցեցին:

Արևմտահայ դեմոկրատիան, բազմահազար աշխատավոր զանգվածները ձգտում էին ազգային հարցը լուծել Արևմտյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու միջոցով: Հայկական հարցը կլանել էր ողջ հայության ուշադրությունը: Նրա լավագույն զավակները լրջորեն մտահոգված էին այդ հարցի ճիշտ վճռումով: Հ. Թումանյանը, Վ. Տերյանը, Գ. Զոհրապը և ուրիշներ, արտահայտելով հայ ժողովրդի կամքը, արևմտահայերի ճակատագիրը կապում էին ոչ թե ցարական, այլ դեմոկրատական Ռուսաստանի հետ: Նրանք հավատում էին ուստի ժողովրդի կենսունակությանը, դառնում էին, որ նա, վերածնվելով, վերջ կգնի ցարական կարգերին և զարգացման լայն հորիզոններ կբացի Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի համար: Արևմտահայ դեմոկրատիայի սուսական կողմնորոշումն ըստ էության ճիշտ էր, քանի որ նա սեփական ուժերով չէր կարող լուծել իր կենսական խնդիրները, Թուրքիայի ճնշված ժողովուրդները չկարողացան ստեղծել հակաթիթիհատական միասնական ճակատ, Թուրքական պրոլետարիատը դեռ հեռու էր այն մակարդակից, որ կարողանար կազմակերպել ու գլխավորել բոլոր կեղեքվողների պայքարը և ավարտել այն հաղթանակով: Արևմտահայ դեմոկրատիան հողային հարցի լուծումը տեսնում էր ազաներին պատժելու (կամ ֆեոդալական հողատիրությունը արամղելու) և գյուղացիներին միջնադարյան շահագործումից ազատագրելու մեջ: Հարցի այդպիսի լուծումը, ինչ խոսք, մեծ զարկ կտար արտադրողական ուժերի զարգացմանը և անհամեմատ կրարձարացներ անմիջական արտադրողների կենսամակարդակը: Այդ արմատական վերակառուցումը նույնպես կարող էր կատարվել դեմոկրատական Ռուսաստանի օգնությամբ:

Արևմտահայ դեմոկրատիայի ներկայացուցիչները, ելնելով ժողովրդի բացառիկ ծանր կացությունից, խուսափում էին դինված ապստամբության կամ հեղափոխության կոչերից: Նրանք գտնում էին, որ քանի դեռ Արևմտյան Հայաստանը դառնվում է Թուրքիայի տիրապետության տակ, ինչպես ազգային, այնպես էլ ազրարային խնդիրները պետք է լուծել իթթիհատի վրա ճնշում գործադրելու ճանապարհով: Բայց երկրի մի շարք շրջաններում ժողովրդական զանգվածները, գյուղացիությունը, շահագործելով Թուրքական իշխանությունների ու քուրդ ազաների բռնությունները, ակտիվ պայքարով հանդես էին գալիս նրանց դեմ և ձրգտում ազատագրվել: Այդ տարերային տեղական նշանակություն ունեցող պայքարը երբեմն պսակվում էր մասնակի հաջողությամբ:

Թուրքիայում ազգային ու ազրարային հարցերը կազմում էին ազատագրական շարժումների առանցքը: Նրանց արմատական լուծումը հնարավորություն կտար հեշտությամբ վճռելու նաև բազմաթիվ այլ խնդիրներ: Այդ հարցերը կայսրության տարբեր ժողովուրդների մոտ կարող էին ունենալ տարբեր նշանակություն: Թուրքերի համար գլխավորը հողային հարցն էր: Բայց արևմտահայության համար այդ երկու հարցերն էլ ունեին առաջնակարգ նշանակություն և պետք է լուծվեին միաժամանակ, որովհետև շահագործող ֆեոդալական դասակարգը պատկանում էր ուրիշ ազգության: Գործնականորեն անհնարին էր հուշակել Արևմտյան Հայաստանի անկախությունը, կամ նույնիսկ ինքնավարությունը, սահպանելով Թուրքական կառավարության հենակետերը հանդիսացող, հայ ազատագրական շարժումների դեմ պայքարող և այդ շարժումները ճնշող բեկերին ու ազաներին: Ինչպես այլ երկրներում, այնպես էլ Թուրքիայում ու Արևմտյան Հայաստանում ազգային ու հողային խնդիրների միակ ճիշտ լուծումը և աշխատավորության իսկական ազատագրումը կարող էր կատարվել պրոլետարական հեղափոխության հաղթանակի և ազգայական ազտեղության վերացման հետևանքով:

Ա Ն Ձ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

Արդու Ազիզ 270
 Արդու Բարի 46
 Արդու Կազեր 53, 54, 252, 260, 261, 285—287, 290
 Արդու Համիզ 13, 16, 22, 25, 28, 31, 42, 43, 56, 62, 65, 66, 84, 90, 92, 94, 101, 131, 173, 183, 186, 204, 207, 252, 258, 263, 264, 290, 293, 295, 297
 Արդու Զեղես 253
 Արդուր Բեզար բնյ 248—252, 259, 267, 288
 Աղամով Ա. Ա. 40, 41, 46, 98
 Ա. Գո (Տեր-Մարտիրոսյան Հովհ.) 10, 59, 70—72, 75, 84, 87, 89—101, 294
 Աղոստիղես Ա. 32
 Աթաբեկյան Հ. 162
 Ալի աղա 269, 291
 Ալիշան-զաղե 59
 Ալի փաշա 28, 174, 205
 Ալի Քեմալ բնյ 287
 Ալի Գ. Ձ. 5, 50, 106, 108, 171
 Ալ-Կախտանիա 106
 Ալպուլաճյան Ա. 144, 145, 150, 156
 Ակիմովիչ 23, 238, 260, 264, 291
 Ակնունի (Մալումյան) 203, 204, 217
 Ահմեդ աղա 270
 Ահմեդ Ռիզա բնյ 14, 31
 Աղա էֆ. 266
 Աղայան Մ. Պ. 6, 33, 34, 41, 162, 211, 236

Աղայան Ղ. 159
 Աղբյուր Աերոբ 21
 Ամիրյան Ա. 163
 Անանուն Գ. 166
 Անդրանիկ 203, 205
 Առաքելյան Հ. 141, 142
 Ավետիսյան Վ. Ա. 162
 Ավերյանով Պ. Ի. 14
 Ավոյան Ա. 81
 Արղումանյան Մ. 6, 126, 162
 Արթին Յազուր փաշա 215
 Արխիմեդ 56
 Արշարունի 210, 216
 Բահիր փաշա 262
 Բայրուբյան Վ. Ա. 244
 Բաստրմաճյան Ա. 159
 Բարբի Հ. 263
 Բարսեղյան Խ. Հ. 162
 Բարոս 86
 Բղեյան Սարգիս և Մխարբ 65, 74, 202
 Բեկզուլյանց Ռ. 10, 84, 87
 Բենես 263
 Բերար Վ. 235
 Բշարե Չաֆո 59, 185, 255, 256, 271
 Բորյան Բ. Ա. 5
 Բուտահ Ի. 5, 67
 Գարիգուլին Խ. Ձ. 5, 15, 50
 Գալաճյան Ն. 160
 Գափամաճյան Պ. 54, 175, 176
 Գիրս 213, 216, 218, 225

Գլխապետն 235
 Գոյորորողկո Ի. Ի. 95, 96
 Գոմսեցի Մոսո (Մովսես) 206
 Գորգիսկի Վ. 88
 Գրիգորյան Կ. 127
 Գուլկերիչ 223, 227, 229
 Գուրկո-Կրյաժին Վ. Ա. 5, 67, 84
 Գևորգ V կաթող. 30, 210, 241
 Գանիչ բնյ 181
 Գանցիզ Բ. 5
 Գավո 116
 Գարբինյան Արտ. 21, 23, 127, 128, 245, 285
 Գարվիչ աղա 59
 Գիլոն է. 235
 Գոգո օղի 60
 Գուրյան 151
 Եղիադարյան Ա. 162
 Եսայան Ձ. 143
 Երամյան Հ. 29
 Երիցյան Ռ. 173—175
 Զավարյան Ս. 32, 35, 159
 Զարդարյան Ռ. 143, 203, 217
 Զեյնալ 291, 292
 Զեբի փաշա 258
 Զիլա բնյ 14
 Զոհրապ Գ. 143, 144—159, 217, 218, 242, 298
 Էմին փաշա 162
 Էնդելս Ֆ. 162
 Էնվեր փաշա 13, 125, 203
 Թալեաթ փաշա 13, 17, 38, 125, 156, 176, 203, 215, 216, 230, 286
 Թահա շեյխ 250, 260, 261
 Թահսիմ բնյ 176, 193, 224, 225, 260, 261
 Թամրաղյան Հր. 161
 Թելի 263
 Թերզյան Հ. 32, 35

Թերեյան Վ. 143
 Թիմուր փաշա 258
 Թորոսյան Շ. Տ. 33
 Թոփչյան Ե. 119
 Թումանյան Հ. 235, 298
 Թուրխան փաշա—226
 Ժամկոչյան Ա.—204
 Իբրահիմ բնյ 269, 270, 274
 Իբրահիմ փաշա 245
 Իզզեթ բնյ 54, 78, 174
 Իզմիրլյան Մ. 130
 Իզմիրսկի 215
 Իհսան փաշա 268, 269
 Ինճիկյան Հ. Գ. 5, 18
 Իշխանյան Բ. 166
 Իսահ բեզ 59
 Իսմայիլ աղա 250
 Իսմայիլ Հակկբ Բարան զաղե 253
 Լազարե Մ. Ս. 5, 107, 249—254, 262
 Լենին Վ. Ի. 7, 11, 16, 142, 165
 Լեարտ Մարսել 146
 Լիբկենիստ Կ. 162
 Լյուբսեմբուրգ Ռ. 162
 Լյուբֆի Ֆիրբի 254
 Խալիլ աղա 60, 242, 293
 Խաչետուշե Մ. Բ. 14
 Խարախանյան Ն., արքեպ. 76, 184, 236, 274
 Խորեն բահանա 58
 Խուրշուդ բնյ 269
 Ծավիտ բնյ 95, 295
 Ծնմիլ աղա 81
 Ծիլմեճյան Մ. 43
 Ծիտաճյան Գ. 54, 160
 Կասրմ (Ղասրմ) բնյ 59, 183, 185, 254, 260, 262
 Կասյան Ս. 164
 Կարապետյան Ն. Վ. 5, 211

Կաֆյան Գ. 159
Կիրակոսյան Զ. Ս. 6
Կյուրբենկյան 159, 213
Կնունյանց Բ. Մ. 163
Կողմա էֆ. 55
Կոփ Մեհմեդ բեյ 59, 255

Հալաճյան Ա. 131
Հալաճյան Պ. 159
Հակկբ փաշա 52
Հակոբյան Պ. 156
Հակոբյան Ս. Մ. 5
Համբարյան Ա. Ս. 6, 82, 83
Համիդ փաշա 40
Հալգար աղա 263
Հալգար բեյ 263, 274
Հայկազ Միհրան 121
Հայկունի Ս. 180
Հայրեղղին բեյ 267
Հայրո շեյխ 269
Հաջի Հասան 191
Հաջի Մերխան 269
Հաջի Յաղուր 173
Հասան աղա 250
Հասան բեյ 267
Հարությունյան Ա. Օ. 5

Ղազարյան Ա. (Գժոխք, Հրայր, Ուրվա-
կան) 205
Ղաղի Մուխթար փաշա 182
Ղարիբջանյան Գ. Բ. 162
Ղըղըլաղաճցի Մանուկ 205

Մելամաճղար 270
Մալխաս 68, 72, 189, 190
Մալխասյանց Ստ. 179
Մախրեղղին մուլա 269
Մամադ բեդ 59
Մամհ 189
Մանդելշտամ 219, 220, 222, 228
Մանսուր բեյ 250
Մանուկյան Ա. 116
Մարտիկյան Ռ. 146

Մարտո 188
Մեհմեդ աղա 270
Մեհմեդ Ակիֆ 18
Մեհմեդ էմին 59, 282
Մեհմեդ Կիրկլի 269
Մեհմեդ Յուֆթի 192
Մեհմեդ Շիրին 269
Մեհմեդ V Ռեշադ 16, 17, 173
Մեհմեդ Սրղբբ 59, 250, 260
Մեջիդ հարջանլի 269
Միդհատ 16
Միլլեր Ա. Յ. 5, 89
Մինաս Զերադ 215
Մինոբսկի Վ. Յ. 252
Միր Մ:Լ 224, 225, 257, 267
Մյասնիկյան Ա. 166—169
Մնացականյան Ա. Ն. 6
Մուլա Սելիմ 46
Մոստիճյան Հ. 215
Մուսա բեյ 59, 184, 185, 189, 190,
206, 254, 255, 260, 262, 263, 273,
289
Մուսթաֆա բեյ 59, 60, 270
Մուրթուլա բեյ 290, 291

Յաղուր աղա 190, 272
Յավեր փաշա 35
Յուրենիշ 36, 38
Յուսուֆյան Գ. 215
Յուսուֆ Արղալադս 270
Յուսուֆ Սալեհ 270
Յուսուֆ փաշա 35

Նաղիր աղա 77
Նաթանյան Մ. 127
Նալբանդյան Մ. 151
Նասրեդ փաշա 178
Ներսես 126
Ներսիսյան Մ. Գ. 7, 32, 33, 211
Նըհո 260
Նիաղի բեյ 13
Նովիչև Ա. Գ. 6, 68
Նորատունկյան Գ. 213

Շահարեղղին շեյխ 269
Շահումյան Ս. 164—168
Շահպազ Ստ. 156
Շահպազյան Հ. 286
Շահրիկյան Ա. (Ատոմ) 65, 67, 121
Շարաֆ բեյ 255, 256, 257
Շարիր աղա 35, 59, 148, 254, 257, 289,
293
Շիրկով Վ. 20, 23, 25, 29, 53, 121,
256, 264, 265, 267, 269, 271, 289
Շյուրրի բեյ 250
Շպիլկովա Վ. Ի. 5, 14
Շարխատեր 209, 266
Շուրրի Հաջի օղլի 193

Չաչանի Կ. 6, 292
Չոպանյան Ա. 144, 146, 155, 241

Պասիկյան Հ. 37, 144
Պավլով (Բավլոֆ) 149
Պարոնյան Հ. 151
Պարսամյան Վ. Ա. 5, 32, 211
Պեռղիկյան Գ. 126, 127
Պեարոսյան Յու. Ա. 5
Պիխանով Գ. Վ. 168
Պոդոսյան Հ. Մ. 6, 32
Պոդոս Նուբար փաշա 215, 240
Պոյաճյան Հ. 159
Պոչկեղենյան Հ. 159
Պրահիմ 189
Պրեսանսե 235
Պուշո 149

Ջալիլ Ջալիլ 6, 252
Ջաֆար բեյ 267
Ջեմալ Նուրի բեյ 19
Ջեմալ փաշա 17, 216, 242
Ջեմիլ բեյ 255, 256
Ջիվանյան (Հորո) 139
Ջնդի աղա 270
Ջնդի մուլա 269

Ռաշիդ շեյխ 235
Ռաֆիկ հելմի 253

Ռեշիդ բեյ 211, 213
Ռշտունի Հ. 161
Ռուստո ժ. ժ. 152

Սադրկ բեյ 267
Սազոնով 210, 218, 225, 226, 227
Սաիդ շեյխ 253
Սալե աղա 270
Սահակյան Ռ. 8
ՍաղաՎ-Գյուլյան Ա. 64, 65, 69, 95,
122, 124, 179, 278
Սասունիկ 285
Սատան աղա 272
Սատիմ բեյ 250
Սարգսյան Ե. Ղ. 5, 8, 33, 35, 37, 63,
82, 83, 147, 211
Սաֆար 81
Սեիդ Ալի 35, 59, 81, 95, 148, 173—
183, 186—188, 254, 255, 257, 264—
267, 269, 284, 285, 289
Սեիդ բեյ 25, 55, 188, 267
Սեիդ խամա 60
Սելիմ մուլա 267, 269, 270
Սերնիկյուլյան Վ. 159, 242
Սիամանթո (Ատոմ Յարճանյան) 143,
161
Սիմոնյան Ա. 120
Սկրյարին Ն. 23, 31, 279
Սմկո 194, 244, 248, 250, 267
Սպանդարյան Ս. 116, 117, 168, 169
Ստեփանյան Ստ. 5, 211
Սուլեյման աղա 269
Սուլեյման Նաֆիդ էֆ. 45
Սուրմենյան Գ. 36
Սևակ Ռ. 143

Վահանյան Հ. 159
Վահե Հայկ 75
Վարդանյան Հ. Գ. 162
Վարդգես 205
Վարուժան Գ. 143, 161
Վեստենենկ 230, 242
Վիշենսկի 80
Վլախով 67

Վորոնցով-Գաշկով 251

Տաղավարյան Ն. 138, 159, 213, 216, 274

Տաճատ 116

Տամատյան Մ. 127

Տերյան Վ. 235, 236, 298

Տեր-Նղիազարյան Զավ. վրդ. 160

Տեր-Վարապետյան Գ. (Գեղամ, Տատրակ) 10, 62, 68, 78, 79, 120, 131, 132, 159, 201

Տեր-Հովհաննիսյան Գ. 159

Տեր-Մինասյան Ռ. 26, 112, 121, 201

Տեր-Սարգիս 173, 185

Տեր-Սարոյան Մելքոն 176

Տիապ աղա 59

Տվերտինովա Ա. Ս. 5, 18

Բաֆֆի 151

Բելյա-Ամի ապտի Բեգ զադե Միր Իսմա-լի-բեգ 292

Բրդա բեգ 183

Ուրեխիդ-Ուլլա 53, 252, 260, 285

Փաստարմաճյան Կ. 159

Փափազյան Ռ. 131

Փափազյան Վ. 13, 120, 203,

Փերտահճյան Ե. 138, 283

Փիլիարցի Մանուկ 205

Քարամյան Կ. Ն. 6

Քելեկյան Տ. 213, 216

Քելեշ 243

Քեմալ Մուսթաֆա 263

Քեչյան Բ. 99, 135, 138

Քյոռ Հյուսիսի փաշա 35, 55, 59, 95,

148, 183, 191, 258, 260, 263, 270,

272, 284, 289

Օլգինին 46

Օլֆերն Ա. Պ. 23, 24, 29, 46, 113, 118,

121, 175, 206, 237, 238, 248, 249,

260, 273, 276, 277, 289, 291

Օսման բեգ 59

Օսման փաշա 39, 270

Օտյան Ե. 143

Օրբելի Հ. Ա. 290, 291

Օրմանյան Մ. 53, 130, 213—215

Ֆահրեզդին բեյ 226

Ֆրանզուզյան Ա. Ե. 162

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Բ Ի Ց Ա Ն Կ

Աբաղա 59, 270

Ադանա 32, 38, 42, 110, 126, 144, 145, 157, 204, 232, 257, 286

Ադլեհազ (Ալջավազ) 55, 59, 61, 71, 172, 191, 225, 258, 270, 272, 284

Ադրիանապոլիս 20

Ալաշկերտ 98, 199, 268

Ալբանիա 108, 150

Ալեքսանդրեոսի ծովածոց 34

Ալեքսանդրիա 127, 182

Ախլաթ 42, 57

Ախպուար 96

Ակն 114, 180

Ակրակ 25

Աղբակ 55, 58, 193, 194, 225, 255, 256

Աղբի 186

Ամասիա 32, 181

Ամերիկա 20, 44, 47, 127, 130, 281

Այդեստան 35, 99, 176

Այնթափ 115, 120

Անատոլիա 54, 55, 95, 148, 172, 224, 241, 274

Անզլիա 12, 124, 218, 219, 224, 232, 235

Անդրկովկաս 126, 167, 210, 261, 270, 292

Աշուտա 25

Ասիստ 198

Ասիա 11, 18

Ավան 193

Ավանց 180

Ավգոտ 186

Ավով 187

Ավստրո-Հունգարիա 106, 218, 224

Ավրան 70, 186, 200

Արարկիր 39

Արզ 87

Արթիոնք 186

Արծափ 97

Արծվիկ 77

Արձակ 27, 55, 68, 115, 188, 189

Արձեշ 58, 59, 63, 180, 191, 225

Արձի 296

Արմտան 71

Արևելյան Քրակիա 20

Արևմտյան Հայաստան 6—11, 25—27,

35, 36, 39, 46, 56, 62—68, 73,

81—84, 90, 91, 94, 101, 109, 110,

114, 122, 123, 126—128, 131, 139,

142, 157, 159, 172, 181—183, 194,

207, 210—213, 219, 222, 224,

228, 238, 241—246, 250—254,

264, 269, 270, 271, 274, 277,

279, 281—283, 286, 292, 296—299

Բարերդ 31, 42, 63, 71, 180, 294, 295

Բարշեն 28

Բալկաններ 16, 20, 48, 65

Բալու 126, 243

Բախշե 34, 70

Բաղալով 196

Բաղդադ 170, 232, 281

Բայազետ 42, 46, 96, 114, 180, 266, 268, 294
Բայկալ 19
Բաշկալ 55, 257, 275
Բապանս 87
Բասեն 278, 279, 295
Բասրա 107, 232, 281
Բարվար 186, 269, 274
Բելիու-Շերար 276
Բելլուի 223
Բեչեր 21
Բեռլին 215, 231
Բերա 156
Բերդ 72
Բերկրի 59, 225, 274
Բիբլիս (Բաղեշ)—9, 20, 21, 23—25, 27—29, 31, 32, 53, 55, 56, 61, 68, 76, 77, 81, 82, 89, 95, 99, 103, 104, 121, 132, 159, 174, 179, 182, 185, 187, 188, 199, 211, 214, 220, 223—228, 253, 254, 256, 260—271, 289, 292
Բյուզանդական կայսրություն 83
Բյուրակն (Բինդյու) 292
Բշերիկ 220, 265
Բուռներ 60
Բողաղբյասան 200
Բոստան 195
Բոսֆոր 12
Բուլանըխ 23, 57, 65, 86, 99, 184, 262, 263, 269
Բուլղարիա 20, 65, 108, 126, 149, 203
Բուխարեստ 108

Գավաշ 69, 78, 119, 174, 188, 206, 265, 269, 275, 293
Գեազուխ 192
Գելիեկուզան 201
Գենջ 30
Գերմանիա 19, 218, 230, 239
Գիարիս 73
Գյապուլան 86
Գյուրբաշ 292
Գնձիկ 282

Գողան 232
Գոմեր 73
Գոմս 190, 202
Գյուզենց 81

Դամասկոս 223, 243
Դանուր 19
Դարդանեկ 12
Դերելիզեթ 170
Դերենց 72
Դերջամեթ 273, 276
Դերջան 72, 275, 295
Դերսիմ 59, 245, 263, 264, 266, 276
Դրվնիկ 274
Դիադին 269
Դիարբեքիր (Տիգրանակերտ)—26, 32, 36, 40, 42, 44, 53, 56, 66, 68, 76, 81, 82, 89, 120, 126, 127, 132, 176, 211, 214, 220, 223, 224, 227, 228, 244, 265, 267, 278, 281, 291
Դիլման 248

Նալադ Տերե 150
Նգիստոս 44, 127, 130
Նդեգիս 198
Ննի-Ափարտի 278
Նվրոպա 11, 18, 44, 47, 127, 149, 151, 153, 163, 217, 220, 225, 231, 233, 242, 288
Նրզնկա 31, 36, 71, 114, 138, 179, 245, 263, 275, 280, 293
Նրիզակ 186
Նրուաղեմ 223
Նրևան 9, 259
Նփրատ 196

Չեկերեկ 191
Չեյնիս 61, 193
Չելտկա 199, 200
Չենդեկ 187
Չյուռնիս 115, 182
Չոնիկ 259
Չորի 223

Համիադին 160, 234, 240, 241
Հրդապ 294
Հրդրում (Կարին) 9, 21, 22, 23, 26, 27, 31, 34, 35, 40, 42, 44, 46, 58, 64, 68, 71, 75, 89, 95—97, 132, 177, 191, 198, 209, 214, 220, 223, 224, 227, 228, 237, 243, 253, 258, 265—267, 275, 278, 279, 283, 285, 291, 295
Հրմանց 25
Հրուն 59

Քաղ 192
Քաղավանք 78, 185, 207
Քաղվու 83
Քացու 188
Քիմար 68, 225
Քիֆլիս (Քրիլիսի)—9, 46, 159, 160, 210, 230, 251, 291
Քիլատին 75
Քորթում 278
Քոփգարու 156
Քորատ 31
Քուրբիա 9, 11—14, 16, 18, 20—21, 24—25, 31, 37, 47, 52, 62, 65, 66, 76, 82, 83, 99, 105—111, 122, 127, 128—131, 134, 141—143, 151—153, 157—159, 163, 164, 166, 171, 172, 182, 202, 207, 208, 210, 211, 215, 216, 218, 219, 222—232, 235, 237, 240, 242, 243, 247—252, 259, 261, 263, 276, 292, 296—299:

Իզմիր 130, 156
Ինկիզ 272
Ինչիրիկ 34
Իշխանձոր 201
Իտալիա 218, 224, 279
Իրան (Պարսկաստան) 11, 16, 47, 126, 163, 164, 232, 243, 244, 248—252, 259—261, 267, 270
Իրաք 106, 107

Հափաշի 34
Հենինգրադ 9
Հերթիկ 275
Հիրանան 106
Հոնդոն 20, 211
Հուսաստավիզ 196

Խանի 34
Խասպուզ 39
Խասխեր 274
Խասմիկ 266
Խարբերդ 26, 32, 36, 40, 43, 53, 56, 68, 75, 126, 127, 132, 178, 182, 194, 211, 214, 220, 224, 227, 228, 245
Խարզան 255, 256
Խարթուս 275
Խրրպախափ 275
Խիզան 59, 78, 79, 95, 173, 174, 186—188, 190, 254, 264—269, 275, 282, 291
Խնուկ 274
Խնուս 30, 247, 269, 275, 278
Խողաթ 60, 245
Խոյ 267
Խոյթ (Խույթ) 76, 83, 185
Խոշար 193, 225, 250
Խորդոմ 119
Խորոս 187
Խրկանց 275

Միծանց 192, 257
Մվստան 200
Մում 72

Կազան 19
Կահիրե 106, 139
Կանովա 257
Կաշա 25
Կարահիսար տե՛ս Շարին Կարահիսար
Կարաբիլիսե 268
Կարկառ 78, 79, 174, 187, 207
Կարկաս 198

Կարճիկան 61, 78, 104, 174, 189, 190, 206, 225, 254, 255, 265, 272, 285
Կենճոն 273
Կենսա 34
Կեսարիա 178, 182
Կեցան 189, 265
Կիլիկիա 32, 34, 127, 149, 222
Կինճ 21
Կողոլակ 34
Կոթուր 248
Կոճեր 192
Կոնստանցա 124, 233
Կովկաս 20, 36, 47, 48, 55, 62, 65, 160, 210, 241
Կոտառիճ 196
Կորվու 61, 77
Կ. Պոլիս 9, 19, 20, 22, 28, 53, 54, 58, 63, 70, 76, 84, 106, 118, 121, 125—127, 130, 134, 135, 140, 142—144, 146, 151, 153, 154, 156, 160, 170, 171, 173, 174, 176, 181, 182, 183, 194, 195, 203, 205, 210, 213—219, 223—226, 230, 237, 247, 253, 254, 261, 263, 268, 270, 272, 276, 278, 291, 293
Կվերս 257
Կրետե 107
Կումաշ 268

Հագստան 273
Հաղվան 73
Հաղզո 187
Հալեսպ 34, 69, 223, 243, 263
Հաճըն 34, 35
Հայասա 34
Հայաստան 5, 37, 71, 122—124, 127, 149, 214, 222, 223, 232, 233, 236, 240
Հայոց Չոր 68, 69
Հաջի Համզա 275
Հառվանց 72
Հասան-Բեյլիկ 34, 35
Հասանովա 186
Հասանյան 191

Հասպատան 257
Հավաթանց 72
Հելլեներ (Հեռլեներ)—283
Հեր 73
Հերյարի 220, 224, 225, 282
Հըլվըլի 72
Հեղկաստան 11
Հող 187
Հունաստան 20, 108

Չիթոդ 198, 199

Ղշլագոմ 186
Ղուզիջան 263

Ճապաղչուր 198

Մաղան 77
Մալաթիա 44, 57, 220
Մակեդոնիա 13, 22, 150
Մակու 244, 259
Մաղազոմ 186
Մամոտանք 78, 79, 187, 188, 254, 269
Մանաղկերտ 99, 102, 266
Մանդան 188
Մառնիկ 186
Մարաշ 232
Մարզվան 32, 117, 126
Մարկանց 73
Մարտին 281
Մեղիրիե 58, 195, 197
Մերսին 232
Մերքա 253
Միզոկ 292
Միջագետք 51, 52, 209, 232
Միջերկրական ծով 34, 107, 232
Մոխրաբերդ 69
Մոկս 71—73, 78, 79, 186, 225, 290, 291
Մոնղոլիա 19
Մոսկովա 9
Մոսուլ 232, 281
Մոտկան 76, 81, 83, 275
Մուշ 21—23, 27, 30, 36, 39, 42, 55,

64, 71, 74, 75, 83, 96, 104, 119, 139, 140, 184—186, 197—201, 203, 206, 209, 254, 262, 265, 268, 273, 275, 292, 293
Մուշաղչեն 292
Մուսուն 96

Յոնջալու 295

Նաղարի 187
Նամրվան 270, 278
Նիկոմիդիա 182
Նորդուզ 83, 87, 88, 198, 225, 255, 257, 258

Շարին Կարահիսար 59, 181
Շահբաղ 192, 207
Շահեբլիկ 84
Շամղիկան 59, 250, 261, 285
Շատախ 27, 39, 61, 78, 83, 186, 192, 254, 257, 258
Շալղեր 34, 35
Շար-Ղշլաղ 64
Շեյխսարիմ 75
Շինձոր 187
Շիրվան 77, 251

Ողիմ 186, 187, 192, 207

Չալկարա 198
Չարսանջակ 42, 59, 61, 194—197, 207
Չելիփիբլի 198
Չերնոգորիա 20
Չիլրան 98
Չինաստան 11, 19
Չխուր 25, 59, 184, 185, 263, 273, 294
Չոր-Մարսվան 34

Պաղբրան 186
Պաժառխըթապ 275
Պախվան 275
Պաղտաղի-Սբունա 87
Պավե 292
Պարսից ծոց 107

Պարտիզակ 182
Պետերբուրգ (Պետրոգրադ) 9, 12, 226
Պնչկան 274
Պոսիթ 63
Պորն 187

Ջանիկ 223
Ջերեյ-Բերեբեթ 34, 232
Ջերկիսե 292
Ջեզիրե 263
Ջերմուխու 278
Ջուլամերկ 25, 296

Ռանենբուրգ (Չապլիգին) 261
Ռենա 13
Ռոտտոտ 182
Ռումիլիա 20, 124
Ռուսաստան 9, 12, 21, 44, 47, 140, 141, 146, 147, 157, 163, 164, 166, 178, 206, 210, 211, 218, 219, 230—232, 235—238, 241, 248, 249—253, 259—262, 270, 276, 292, 298

Սալոնիկ 13, 170
Սամաթիա 156
Սամսուն 170
Սառուցյալ օվկիանոս 19
Սասուն 28, 69, 77, 78, 83, 140, 185, 201, 203, 223
Սարա 27, 55, 225, 276
Սելանիկ 38, 187
Սեմալ 201
Սեպ 73
Սերբիա 108
Սերբեկ 282
Սըպկանց 73
Սըվալ (Սերաստիա) 20, 26, 32, 40, 42, 43, 56, 60, 64, 65, 68, 69, 127, 132, 138, 214, 220, 223, 224, 228, 278
Սինոպ 269
Սիս 34, 35
Սիրիա 106, 107, 260

Սիրուս 187
Սիփան 258
Սլիվան 61, 265
Սխկա 96
Սկանդինավյան լեռներ 19
Սղերդ 59, 99, 186, 187, 220, 244, 251, 256, 264, 265, 268, 271, 280, 281, 294
Սոֆիա 182
Սոուչ-Քուլաղ 248
Սպաղանք 28
Սպարկերտ 78, 79, 173, 174, 187, 200, 254
Սև ծով 12, 232
Վան 9, 21—27, 29, 35, 40, 42, 44—46, 53, 54, 56, 60, 61, 66, 68, 78, 81, 84, 95, 99, 103, 113, 120, 127, 130, 132, 139, 160, 172—175, 181, 182, 189—193, 198, 200, 207, 209, 211, 214, 220, 223, 224, 228, 237, 243, 244, 250, 255, 257—261, 265—268, 272—281, 285, 286, 291, 296
Վասպուրական 58, 72, 80, 84, 115, 127, 200, 225, 244, 245, 255, 263, 267, 272, 273, 284
Վարդո 23, 275
Վերին Շամարառ 87
Վերին Սիփան 192
Վերս 72
Տալոթրիկ 201
Տաճկաստան 121, 122, 163, 234, 236, 240
Տաշվերան 200
Տարոն 20, 28, 30, 39, 58, 64, 65, 70, 74, 76, 79, 84, 120, 184, 198, 200—202, 206, 236, 245, 255, 262, 263, 273, 274, 276, 284
Տարսն 34, 198, 201, 206

Տափրկ 201
Տենիս (Տինիս) 186
Տիրեթ 19
Տոսկան 296
Տրապիզոն 223, 224, 227, 228, 262, 269
Ուչքելիսան 295
Ուստր 195
Ուրանց 189, 190, 207
Ուրմիա 248
Ուրֆա 120, 223, 232
Փարիզ 12, 37, 146, 211, 215
Փարիսանդի 77
Փեսանդաշտ 192
Փիկանց 190
Փոբր Ասիա 211, 219 232
Փսանք 69, 83, 87
Քեմախ 25
Քեոփրի-Քեոյ 206
Քըղի 71, 72, 101, 180, 200, 273, 293, 295
Քիդի 237
Քյուլիսըզ 197
Քյուրդավան 25
Քրդստան 248, 249, 251—253, 259, 260, 264, 267, 269—271, 286, 288
Քրթամանք 186
Օղվանց 190
Օսմանիև 34
Օսմանյան կայսրություն (Օսմանյան թուրքիա) 13, 19, 25, 83, 106—108, 122, 128, 218
Օվա 198
Օվաչրկ 182
Ֆրանսիա 218, 224, 232, 235
Յևմ 214

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Երաժնություն 5
Գլուխ առաջին
Երկաթուղիների ազգային ու հողային բաղաձայնությունն Արևմտյան Հայաստանում 11
1. Երկաթուղիների ազգային բաղաձայնությունը 11
2. Երկաթուղիների հողային բաղաձայնությունը և գյուղացիության դրությունը 48
Գլուխ երկրորդ
Արևմտահայերի ազատագրական շարժումները 106
1. Հայ բաղաձայն կուսակցությունների և լիբերալ շրջանների հասարակական բաղաձայն դիրքորոշումը 1908 թ. հեղափոխությունից հետո 106
2. Արևմտահայ դեմոկրատական մտավորականության դիրքորոշումը 142
3. Մարքս-լենինյան տեսակետը արևմտահայերի ազգային ու սոցիալական ազատագրության մասին 162
4. Քաղաքային բնակչության ելույթները 170
5. Գյուղացիական շարժումները 182
6. Արևմտահայերի զինվորական հուզումները 208
7. Հայկական բարենորոգումների հարցը 210
Գլուխ երրորդ
Քրդերի, քուրդերի և ասորիների հասարակական-բաղաձայն շարժումները Արևմտյան Հայաստանում 243
1. Երկաթուղիների բաղաձայնությունը բուրդ աղաների նկատմամբ: Աղաների դիրքորոշումը 1908 թ. հեղաշրջումից հետո: 1914 թ. Բիթլիսի ազատամարտությունը 243
2. Բուրդ գյուղացիության շարժումները 271
3. Թուրքերի գյուղացիական և զինվորական շարժումները 277
4. Ասորիների շարժումները 281
Գլուխ չորրորդ
Արևմտյան Հայաստանի ներքին ժողովուրդների տարբեր խավերի համագործակցության փորձեր 300
Անձնանունների ցանկ 305
Տեղանունների ցանկ 305

ՀԱՄԲԱՐՅԱՆ ԱԶԱՏ ՍԱՐԳՍԻ
АМБАРЯН АЗАТ САРКИСОВИЧ

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒ ՀՈՂԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (1908—1914)

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ИБ № 67

Հրատարակչական խմբագիր Ժ. Մ. Աղոնց
Նկարիչ Յու. Հ. Առաֆելյան
Գեղարվեստական խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխնիկական խմբագիր Հ. Մ. Մանուչարյան
Սրբագրիչ Մ. Վ. Հակոբյան

ՎՖ 05302

Պատվեր 688

Հրատ. 4886

Տպարանակ 2000

Հանձնված է շարվածքի 13.07 1978 թ.: Ստորագրված է տպագրության. 8.01 1979 թ.:
Տպագրական 19,5 մամուլ, պայման. 18,13 մամուլ, հրատ. 17,56 մամուլ: Թունյթ № 1,
60×84¹/₁₆ գինը 2 ս. 50 կոպ.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019 Երևան, Բարեկամության 24 Կ.

Издательство Академии наук Армянской ССР.

375019 Ереван, Барекамутян, 24-г.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան
Типография издательства АН Арм. ССР, г. Эчмиадзин